

ՀԲԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ
ԳՐԱՍԵՆՆԱԿԻ ԹԻՒ 3

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՇԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԿԱԽ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

♦
Գ Ր Ե Ց

Խ. Ս. ԳՈՒՐԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՆՈՒՊԱՐ»

ԿԱԶՄԷ 1942

Printed in Egypt

HISTORICAL CRITICISM OF BIBLE

22
a-

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՇՇԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԿԱԽ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ամենայն զիւր Աստուածաբանիք եւ
օգտակար է վարդապետութիւն էն, եւ ի
յանդիմանութիւն եւ յուղղութիւն եւ ի
խրատ արդարութեան: (Բ. Տիմ. Գ. 16)

Օրէնք Տեառն անբիծ են եւ դար-
ձուցանեն զհոգիս վկայութիւն Տեառն
հաւատարիմ է եւ իմաստուն առնէ զը-
զէս: (Սաղմոս ԺԹ. 8)

Գ Ր Ե 8

Խ. Ս. ԳՈՒՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՐԱՆ «ՆՈՒՊԱՐ»

ԳԱՀԻՐԷ 1942

Printed in Egypt

HISTORICAL CRITICISM OF BIBLE

By

KH. S. KOURIAN

CAIRO

Printed in Egypt

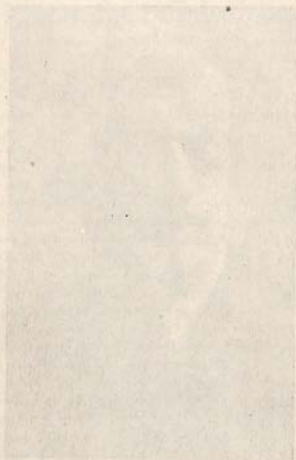
1942

By NUBAR Press

14, Ghelt-el-Nouby — Cairo

ԱՐՆ. ՅԻՐԱՅ ՅԻԳԻՐԱՆ ՄԻԲԱՆՆԵԱՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Մատուական Սպասարկութեանց Գրասենեակս իր վերջին հրատարակութեան սկիզբը դրուած զեկոյցի մը մէջ կը յայտարարէր քե՛

«Մեր ջանքը պիտի ըլլայ ամէն հնարաւոր զոհողութիւն ընել չընդհատելու համար մեր հրատարակչական գործը, արդի պայմաններուն մէջ իսկ, վասնզի «խորապէս համոզուած ենք եւ կը հաւատանք քե՛ բոլոր «գիտակից եւ իրապէս իրենց ազգը սիրող Հայերն ալ «մեզի պէս համոզուած են եւ կ'ըմբռնեն քե... չուրջ «ուսումնասիրութիւններու շատ պէտք ունի Հայ ազգը...»:

Հաւատարիմ մեր խոստումին, այս անգամ հակառակ մեզ Երզնապատի ղեկավար պայմաններուն շարունակութեան, հրապարակ կը հանենք համեօս այլ սակայն հետաքրքրական եւ բովանդակալից հասոր մը, որ պատահած է մեր բարեկամներէն Մեծայարգ Տիար Խաչիկ Դուրեան, որ իր աշխատութիւններով արդէն ծանօթ է եգիպտահայ հրատարակութեան:

Այս գործը որ նիւթ ունի իրեն *Առաւուածաշուշնի Գառապատկան Քենդաղատութիւնը*, իրեն առարկայ ունենալուն համար դարաւոր ննութեամբ գիրք մը, որ սակայն աշխարհի պատմութեան մէջ այնքան նշանաւոր տեղ մը գրուած է եւ մեր ազգին կեանքին մէջ կարեւոր դեր մը կատարած է— իբր կեանքի ուղեցոյց եւ մեր կրօնքին հիմք— գուցէ ունակ նկատեն ժամանակիս անյարմար գործ մը կամ ժամանակավերակ (anachronisme) մը, եւ հետեւաբար աւելորդ աշխատանք մը:

Մենք այս կարծիքը չենք բաժնէր, վասնզի՝

Ա. Առաւուածաշուշնը հակառակ իր ննութեան մեկ կողմ նշուած կամ անգոսնուած գիրք մը չէ եղած բնաւ եւ չէ տակաւին, եւ անոր ուսումնասիրութեամբ հազարաւոր զբա-

դողներ կան, շատ աւելի լուսաւորեալ եւ զարգացած ազգերու մէջ:

Բ. Աստուածաշունչը անցեալին եր եւ տակաւին այսօր է, շեմարան մը ներշնչումներու եւ անհամար ու անթիւ են անոր մէկ տղեն կամ մէկ հասուածէն ներշնչուած գիրքերը ու գրութիւնները, ամէն ազգերու գրականութեան մէջ եւ նոյնքան անթիւ աւ անհամար են ամէն լեզուներով անոր վրայ ուսումնասիրութիւններ, ճննադատութիւններ, վերլուծումներ, համեմատութիւններ եւայլ: Եւ չէ եղած գիրք մը որ այնքան շատ լեզուներու բարգմանուած ըլլայ որքան այս գիրքը որ աշխարհի վրայ գոյութիւն ունեցող հին ու նոր լեզուներուն բարգմանուած է:

Գ. Սուրբ Գիրքը պահ մը մերկացնելով իր «աստուածաշունչ» եւ «աստուածապարզել» ըլլալու հանգամանքէն, անիկա չի դադրիր ըլլայէ կորողական զօր մը, իբր երաշխական ազգին ննջեալ գրականութեան եւ մտաւոր սեղծագործութեանց բանգարանը եւ երբեք կարելի չէ արհամարհել իբր այն իր բովանդակութիւնը, քանի որ հրեաները հակառակ իրենց բուական նուազութեան եւ իբր փոքր ալ սակայն հարալիկ ու մտացի ժողովուրդ, իրենց կրած հալածանքներուն, ինչպէս ներկայիս նոյնպէս նաեւ անցեալին մէջ, չեն դադրած բնաւ դեր մը կատարելէ: Հետեւաբար այս գրքին վրայ կրօնականէն զերծ ազատ հայեացքով մըն ալ դիտելով իբր իմացական բարձր ձիրքերով օժտուած հնագոյն ժողովուրդի մը ալիքան սեռերով գրական սեղծագործութիւններուն համադրութիւնը, հոն շատ բան պիտի գտնենք շահեկան եւ հետազօտելի:

Դ. Աստուածաշունչը՝ մասնաւորելով մեր խօսքը Հայ ազգին վրայ, ներշնչարանը եղած է եւ ուսումնասիրութեան կամ ճննութեան առարկան, Հայ լեզուով բոլոր գիրքի առնուած գիրքերուն երբեք քառորդին եւ հետեւաբար որքան մեր կրօնին նիւթ, նոյնքան ալ մեր մտաւորական կեանքին ներշնչարանն ու հիւր եղած է, եւ այսօր ալ մեր ազգին շահագրգռութեան առարկան ըլլալէ չէ դադրած, քանի որ

ինչպէս կը տեսնուի, մեր մէջ գոյութիւն ունին այսօր հայ բազմաթիւ կրօնաքերքեր, ոմանք շատ լուրջ հանդեսներ (ՍՍՈՆ, ՀԱՍԿ, ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Եւ այլն) եւ այլ՝ փոքրածաւալ՝ եկեղեցիներու առօրեայ կեանքի համարատեսութիւններ, որոնք կը կարգացունեն ժողովուրդէն շահագրգռութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ, վասնզի հակառակ Հայ ազգին նորութեանց հետաճումս եւ յառաջդիմաստեղ ոգիին, Հայր նաեւ ունի ամուր հաւատք ու հաստատուն նկարագիր եւ յարգանք իր աւանգութիւններուն եւ սրբութիւններուն, որոնց մէջ անդրանիկը Նոր Կտակարանին վրայ հիմնուած իր եկեղեցին եւ երկրորդը՝ իր լեզուն եւ անով մշակուած դպրութիւնն են, առաւելապէս կրօնական ու աստուածաբնական ներշնչմամբ:

Հետեւաբար այս տեսակ մեր կեանքին եւ գոյութեան մէջ կարեւոր տեղ մը գրաւող ինչպէս նաեւ համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող, գիրքի մը բնութեան նուիրուած գործի մը հրատարակութիւնը, մենք չենք նկատեր ժամանակավրէպ, երբ մանաւանդ այդ բնութիւնը կը կատարուի արդիական րիթմով մը եւ գիտութեան ու յառաջդիմութեան տուեալներու համաձայն եւ նշանակ ունի լուսաւորել միտքերը, բանդել նախապաշարումները եւ իսկական արժեքներ ներկայացնել այդ գիրքը, որ այնքան խորունկ ներգործութիւն մը ունեցած է Հայ ազգին եւ անոր նախապաշարման վրայ:

Լայնամիտ ոգիով մը եւ կեռագաս հայեցողութեամբ մը այս գիրքը կարգացողները պիտի համոզուին քեզ անիկա անօգուտ գործ մը չէ, այլ բնդհակառակը օգտակար գործ մը, որ իր մէջ կը խնայէ երկարատեւ ուսումնասիրութիւններու եւ բնագիտ ու բնասէր նշանակող գիտելիքներու մանրակրկիտ բնագիտութիւններուն արդիւնքը, շատ սեղմ տղիներու մէջ ամփոփուած:

Հեղինակը՝ սիրահար մեր նախնեաց լեզուին. ինչպէս պիտի տեսնուի, կը կիրարկէ լեզու մը որ քիչ մը կը տարբերի ժամանակակից գրագէտներու լեզուէն, հակումներ ցոյց տալով դէպի գրաբարը, սակայն մենք յարգելով իր կամքը

գայն պանեղինն նոյնութեամբ, քանի որ անով զործք իր արժեքէն ու օգտակարութենէն բան մը չէր կորսնցնիր:

..

Այս գիրքին հրատարակութեան առիթով մեր առաջին պարտականութիւնը կը նկատենք. հրապարակաւ յայնել մեր ջերմագին շնորհակալութիւնները մեր բարեկամին՝ Ազնուաշուի ՏԻԱՐ ՏԻԳՐԱՆ ՄԷՐՃԱՆՆԵԱՆԻ, Գանիրէի գրասեւ ազգայիններէն, զործարանաւոր եւ յանձնառու բիւսանական բանակին, որուն կը պարտինք այս հրատարակութիւնը, վասնզի առանց իր նիւթական ձեռնարկութեան հնար պիտի չ'ըլլար այս հաստիկն ձգադրութիւնը, որուն ծախսին մեծագոյն մասը յանձն առաւ մեր դիմումին վրայ, իբր առհասարակ տնտեսաց սիրոյ նուիրելու համար իր մտերիմ բարեկամին՝ օղբացեալ ՅԱՆՈՐ ՊԶԱՔՃԵԱՆԻ յիշատակին, իբր իր կողմէ գետնիցում յիշատակարան մը անոր գրեթէ ամբողջ վրայ:

ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՅ

7 Նոյեմ. 1942

ԳՐԱՍԵՆՆԱԿԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Զեկոյց	Ա — Դ
Բովանդակութիւն	Ե
Տպագրական վրիպակներ	Զ
Նախաբան	Է — Ը
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
Ա. Քննադատութեան բարոյական արժեք, նեւրենչում եւ Յայնութիւն	1 — 8
Բ. Կանոնի հաստատումը, Մասորական բնագիրը, Թարկումներ եւ Եօրանասնից բարգմանութիւնը	9 — 18
Գ. Աստուածաշունչի Մետոպեան բարգ- մանութեան պարագայք	19 — 27
Մասն Ա. — Հին ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ	
Ա. Հնգամասեան	28 — 49
Բ. Սրբագիրք եւ Մարգարէութիւնք	50 — 98
Մասն Բ. — ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ	
Ա. Չորս Աւետարաններ, Դոժք Առաքելոց եւ Դիրքն Յայնութեան	99 — 117
Բ. Առաքելական Նամակներ	118 — 131
Գ. Հին Կտակարանը նեւրենչման աղբիւր նորին	132 — 144

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	տող	Տպուած է	Պիտի լինի
10	17	յարիւնէն	յարենէն
17	26	Պրաչիլիօլի	Պրաչիօլի
18	28	Ճինսպըրկ	Ճինսպըրկ
24	10	պատարւորուեցաւ	պարտաւորուեցաւ
24	32	Montfancon	Montfaucon
42	32	Angns	Angus
54	4	Dentrenomy	Deuteronomy
56	7	Ամաղիկացիներ	Ամաղեկացիներ
57	31	տասնդարձին	տարեդարձին
71	23	յերուսալէմ	յերուսաղէմ
92	20	Եփիփան	Եպիփան
93	12	Յովսէպոս	Յովսեպոս
96	31	Էսսէնեաններ	Էսսէնեաններ
100	13	Խարան	Խառան
104	27	Է էր լրումը	որ էր լրումը
107	18	Երեսուհ	Երեսուն
120	32	լորսաբանեալ	լուսաբանեալ
122	20	Հռովիայեցիս	Հռովմայեցիս
141	15	չի յօժարիր	չի յօժարիր
141	25	Գառ	Գաղ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Քննական այս տնտեսքինս Աստուածաշունչ Մատենին վրայ ներածութիւն մ'է ի մօտոյ հրատարակելի աւելի ընդարձակ մէկ երկասիրութեանս համար, որ է ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԸ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ: Մատենը զոր մեր նախնիք թարգմանեցին յունական բնագիրէն Ե. դարու առաջին քառորդին, համեմատութեամբ նաեւ ասորականին, կրկին անգամ սրբագրուելէ յետոյ, եղաւ կեանքի եւ հաւատքի կանոն Հայ ժողովուրդին համար, որ մինչեւ այդ զուրկ էր սեփական գիրէ: Այս թարգմանութեամբ Հայ ժողովուրդը ունեցաւ իր Սուրբ Դիրքը հայաբարբառ, գրական լեզուի քերականութիւնը հաստատուեցաւ յունական կաղապարին վրայ, բացառութեամբ Կորինի Դպրոցին, որ աւելի հետեւող մ'եղաւ բնիկ ձեւերու, ինչպէս կը տեսնուի Մակարայեցոյ եւ Եւթաղի ազատ թարգմանութիւններէն, որ որոշ տարբերութիւններ ցոյց կու տան Հնգամատենի եւ Դասաւորաց, Աւետիկաց եւ ժողովողի եւ նոր Կտակարանի մէջ Աւետարաններու թարգմանութիւններէն: Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեամբ ատորական եւ յունական Աւետարաններէ վերծանութիւնները վերջ գտան Հայ եկեղեցիներու մէջ, քրիստոնէութիւնը ազգայնացաւ, ինչ որ բնական եւ անհրաժեշտ պահանջ մ'էր մեր ցեղային գոյութեան պահպանումին համար: Մեր ընտանեկան բարոյականը Աստուածաշունչին վրայ հիմնուած լինելով, կարելի չէ ընդունիլ զայն սոսկական աւանդութեան հանգամանքով. իմաստութիւնը իրրեւ երկիւղ Տեսնել'ննթադրէ գիտակցութիւնը մեր բարոյական էութեան, որ կը խորանայ բնեւորով գիրքերը, ինչպէս յայտարարած է Յիսուս: Աստուածաշունչը յառաջդիմական յայանութիւն մ'է իր պատմութեամբ, որուն կարող ենք մօտենալ որքան հաւատքով, նոյնքան լոյսովը մեր բանականութեան, որ մասն է Աստուածային Բանին:

Կրկին են ուրեմն, մեր նախածեւանութիւնները, տաշինը ըլլալով պատմական սոուզուրիւնը Աստուածաշունչը կազմող գրքց եւ ինքնութիւնը գրողներուն. երկրորդը լինելով հաւաքասուրիւնը եւ պաւազանիւրը հայերէն թարգմանութեան, ընկալեալ բնագիր օրինակներէ: Առաջինը կը մտնէ սահմանին մէջ «Բարձրագոյն» կոչուած Քննադատութեան, եւ երկրորդը՝ «Խոնարհագոյն»ին կամ քնադական (Textual). ինչպէս որոշած է զանոնք Այրօրն, ուսուցչապետը երբեմն Կէօթնկէնի Դպրոցին ԺԸ. դարու վերջին քառորդին: Գաղմական Քննա-

Ը

դատութիւնը իրեն օժանդակ ունի ժամանակագրութիւնը եւ աշխարհագրութիւնը, առանց այդ օժանդակներուն, պատմութիւնը աւանդավէպ մ'է միայն եւ ստուգութենէ զուրկ: Բնագրական Քննադատութիւնը կը հետազօտէ հարազատութիւնը սկզբնագիրներուն եւ քարգծանութեանց եւ կը յենու քերականութեան եւ խօսքի մեկերուն վրայ, որոնք լեզուին ներքին հանգամանքն են եւ կը տարբերին շրջանէ շրջան: Հին եւ Նոր Կտակարաններու Կանոնի կազմութեան պարագաները կը տարբերին: Հին Կտակարանին մէջ գրոց երբեակ բաժանումը ունի պատմական հիմ մը. Օրէնք, Մարգարէք եւ Սրբագիրք կը համապատասխանեն երբայական գրականութեան սկզբնաւորութեան, Ոսկեդարուն եւ անկման շրջաններուն: Նախնական են Հնգամատենի լեզուն եւ քերականութիւնը, Ոգտէ եւ Ամովս կը պատկանին Ոսկեդարուն, Եզրաս եւ Նէեմիա, անկման շրջանին: Նոր Կտակարանի մէջ Աւետարանները եւ Գործք Առաքելոցը կը կազմեն պատմական բաժանումը, Առաքելական Նամակները, վարդապետական գրութիւններ են եւ Յայտնութիւնը միակ գիրքը մարգարէական: Հին Կտակարանի երբեակ բաժանումը գրոց կազմութեան մէջ ժամանակագրական յաջորդութեան պարագայ մ'է. Թէեւ Օրէնքը արուած է նախ եւ Իսրայէլի Պատմութիւնը կը սկսի Օրէնքի տուչութեամբ, սակայն անոր զարգացումը առնչութիւն մ'ունի Մարգարէութեանց հետ, Սրբագիրք յետոյ աւելցած լինելով: Նոր Կտակարանի մէջ, որ յունարէն գրուած է, բարբառովք Աքայիայի, չկան այն պարագաները, որոնք յասուկ են Հինին, քանզի Նոր Կտակարանին մէջ դէպքերը եւ անոնց պատմութիւնը ժամանակի տեսակէտէն հեռու չեն իրարմէ: Մինչ Հին Կտակարանի գրականութիւնը Հնգամատենէն մինչեւ Եզրաս եւ Նէեմիա 560 տարիներու շրջան մ'է, Նոր Կտակարանի գրականութիւնը Պողոսի առ Թեմասաղոնիկէցիս Ա. Թուղթէն մինչեւ Յայտնութեան Դիրքը, քառասուն եւ վեց տարիներու մէջ միայն կը սահմանափակուի: Նոր Կտակարանի կարեւորագոյն գիրքերն են Աւետարանները, քանզի անոնցմով կը ծանօթանանք Յիսուսի կեանքին եւ ուսուցումներուն: Աւետարաններու մէջ խտացած է Աստուածաշունչը ամբողջ: Աւետարաններն են վերջին խօսքը եւ վերջին յայտնութիւնը Աստուծոյ, որ իր պատկերին համեմատ ստեղծեց մարդը:

Ի. Ս. ԳՈՒՐԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՊԵՆՔԱՆԵԱՆ

(1884 — 1939)

ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԲԱՐԵՎԱՄԻՆ

ՅԱԿՈԲ ՊՋԱՔՃԵԱՆԻ

(Ծն. 1884 ի ՖԷԼԵՍԷ, ՄԵՌԱՄ 1939 ՂՈԿՏ. 23 ի ԳԱՀԻՐԷ)

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ԿԸ ՆՈՒԻՐԷ

ԱՅՍ ԳԻՐԲԸ

ԱՌՆԱԻԱՏՁԵԱՅ ՍԻՐՈՅ ԵՒ ՅԱՐԳԱՆԱՅ

ԻՐ ՄՐՏԱԿԻՑԸ

ՅԻԳՐԱՆ ՄԵՐՁԱՆԵԱՆ

1942

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[RECEIVED FROM THE UNIVERSITY OF CHICAGO]

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1912

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

ՆԵՐՇՆԶՈՒՄ ԵՒ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԵՆԱՊԱՏՈՒՐԻԱՆ արժէք մը կը ներկայացնէ և օգտա-
մատոյց ձեռնարկութիւն մ'է, երբ ան կը ստատարէ որոշե-
լու հարադատը անհարադատէն, վաւերականը անվաւերէն
և գեղեցիկը անգեղէն: Մաքուր քննադատութեան նպա-
տակը լինելու է փնտռել ճշմարտութիւնը և ոչ թէ գա-
ղափարին և դորձին հետ վարկարեկել նաեւ անձը: Զոյժ-
լոսներ և կեղտոսներ գտնուած են ամէն դարու մէջ, Զո-
յիլոս լինելով առաջինը հելլէն գրականութեան մէջ, որ
ջանաց արժէքէ իջեցնել Համերոսի Իլիականը, և կեղտոս
առաջինը այն հեթանոս փիլիսոփաներուն, որոնք չհաւա-
տացին Աւետարաններու պատմութեան, Յիսուսի խաչե-
լութիւնը և յարութիւնը մեկնեցին որպէս երեւոյթ և չա-
րը ընդունելով անբաժան մարդկային բնութենէ, մար-
դուն փրկութիւնը չարին հետեւանքներէն անհնար յայտա-
բարեցին: Քննադատութիւնը, ինչ մարդի մէջ ալ լինին
իր նախայարձակումները, բարոյական հիման վրայ միայն
արդարանալի է, անոր մեթօսը վերլուծական է, անոր անկ
է երեւան հանել թերինքը և վրիպումները արուեստի
և գիտութեան, պատմութեան և գրականութեան, քանզի
այս կերպով միայն հնարաւոր է հասնիլ ճշմարտութեան և
վերածել զայն կեանքի: Գեղարուեստի մէջ ընդհանրապէս

ենթակային կրած տպաւորութիւններովը կը դատուի գործի մը արժէքը. պատմութեան մէջ տպաւորութիւնները դեր չունին, անոր առարկան իրականութիւնն է, ան կը փոխառէ ստուգութիւնը և պատճառները գէպքերու: Քննասիրութիւնը լինելով ողին ճշմարտութեան, բարոյական մարդուն ստորագելին է, քրիստոսաւոր է պատուէրը, «Քննեցէք զԴիրքս»:

Հայերէնի մէջ Սր. Գրոց տրուած անունը, «Աստուածաշունչ Մատեան» յատկանշական է, գրոյմը անոր հեղինակութիւնն է: Հայ Աստուածաշունչը իր այս կոչումով դերագունական՝ կը տարբերի անգլիերէն «Holy Bible»էն և գերմաներէն «Die Heilige Schrift»էն: Մեր հոգեւոր հայրերուն Սահակայ և Մեսրոպայ կողմէն Ուխտի Գրքին ընծայուած այս անունը խորհրդաւոր է, պատգամները Եւսւլային են բայց մարդկայնօրէն բացատրուած: Աստուածաշունչ Մատեանի մէջ կայ աստուածային տարր մը, որ է հոգին. կայ նաեւ մարդկայինը, որ նոյնքան անհրաժեշտ է: Ներշնչուած այս երկու տարբերու միացման մէջ է, քանզի ինչպէս յանձին Քրիստոսի աստուածային և մարդկային բնութիւնները միացած էին միակ կամքի մը տակ, նոյնպէս Սր. Գրոց մէջ միացած են աստուածային և մարդկային տարրերը, տիրականութեամբը առաջնոյն, ըստ որում և գիրէն աւելի հոգիին պէտք է նայիլ: Սր. Գրոց վաւերականութեան հարցը մեզ կը բերէ ներշնչումի և յայտնութեան վարդապետութեանց տալիս, որոց էութիւնը բնագոյնական է: Ներշնչումը նոյն գէպքին, այսինքն աստուածային միջամտութեան ենթակայական՝ և յայտնութիւնը առարկայական հայեցակէան է: Սր. Դիրքը չարք մ'է յայտնութեանց, որոնք հազորդուած են մարդկային ազգին Աստուծոյ ներշնչուած մարդաբէից և առաքելոց միջոցաւ: Հին կտակարանի մէջ գրուած է, «Եւ Տէր խօսեցաւ ընդ Մովսիսի և տալ», նաեւ Դաւիթի բերանէն, «Հոգի Տեառն խօսեցաւ յիս և բան Նորա ի լեզուի իմում է»: Պօղոս Առաքեալ կը գրէ Տիմոթէոսի, «Ամենայն Դիրք

աստուածայունչք և օգտակարք ի վարդապետութիւն են» :
Վուրկաթայի մէջ նոյն խօսքին հետեւեալն է լատիներէն
թարգմանութիւնը, որ մօտաւորապէս կէս դար կը կանխէ
Մեսրոպեանը, «Omnis Scriptura divinitus inspirata utilis
est» :

Քանի որ Սր. Գիրքը յայտնութիւն է աստուածային և
Հոգւոյն ներշնչութեամբ գրուած, ինչ վիճակ է ուրեմն,
այդ, մտքի յափշտակութիւն մ'է արդեօք, ուր ենթական
գրկուելով պահ մը գիտակցութենէ և կամքէ կը մնայ հը-
պատակ Հոգւոյն ներգործութեան : Ներշնչման այս ըմբռ-
նումը համաձայն չէ Սր. Գրոց, քանզի մարգարէներ երբ
կ'ընդունէին պատգամներ Աստուծաէ, կը պահէին իրենց
գիտակցութիւնը և կամքի ազատութիւնը և գրուած է,
«Ոգիք իսկ մարգարէից հնազանդին մարգարէից», (Ա. Կո-
րնթ. ԺԴ. 32) այսինքն մարգարէներ ազատ էին սպա-
սել պատահ մօմու և տեղւոյ, որպէսզի խօսէին զոր ինչ
Հոգին յայտնած էր անոնց : Եկեղեցւոյ հայրերը կը հաւա-
տային թէ ներշնչումը Սր. Հոգւոյն ներգործութիւնն է
ընտրեալներու վրայ հաղորդելու համար Աստուծոյ պատ-
գամները, և ներշնչման պայմանը և չափն է սրբութիւնը,
որով անոնք ընդունակ կ'ըլլան յարարերելու Աստուծոյ
հետ և խօսելու : Ներշնչումը Սր. Գրական իմաստով չէր և
չէր կրնար ըլլալ հեթանոս քուրմերու և քրմուհիներու մո-
լեգնութիւնը, զոր անոնք կը պատրուակէին ունենալ գից
ազգեցութեան տակ, ահամայ խօսելով և ընելով ինչ որ կը
թելադրուէր իրենց :

Տասնևմեցերորդ դարու բարեկարգիչներ, Լուսեր,
Կալվին և Զուլինկըլ, Սր. Գրոց հեղինակութիւնը եկեղե-
ցիէն և աւանդութիւններէ վեր հաստատելու համար, ամ-
բողջութիւնը բոս առ բոս, կէտ առ կէտ, ընդունեցին
որպէս անսխալական բանը Աստուծոյ. անոնք ներշնչեալը
նկատեցին գրիչ մը և քնար մը Աստուծոյ ձեռքին մէջ, ո-
րով Աստուած գրեց և գահաւարեց իր օրէնքն և պատ-
գամները : Անոնք պնդեցին թէ եկեղեցին կրնար սխալիլ,

սակայն Սբ. Գիրքը կը մնար և էր անսխալական, քանզի ան խօսքն էր Աստուծոյ սկիզբէն մինչեւ վերջը, Մենդոցէն մինչեւ Յայանութիւն: Աստուածաշունչ Մատեանի տառական և բառական ներշնչման այս տեսութիւնը ծայրայեղութեան տարուած է և չի բարձրացներ անոր հեղինակութիւնը, ընդհակառակն ունի դժուարութիւններ, որոնք ծագում կ'առնեն ամբողջութիւնը կազմող գիրքերու ոճի տարբերութիւններէն, և գրողներու ուսման աստիճանէն, երբ ոմանք քաջանայ էին, ինչպէս Երեմիա և Եղեկիէլ, և ուրիշներ հովիւ, ինչպէս Ամովս: Մարգարէներ չին կտակարանի և առաքեալներ Նորին մէջ աստուածային պատգամները հաղորդեցին իրենց լեզուով և բառերով և կարելի չէր որ անոնք ըլլային նոյն և միօրինակ: Նոր կտակարանի մէջ չինէն բերուած վկայութիւններ տառական վերաբառադրութիւններ չեն, այլ ազատ կոչումներ, ուր բառերէն աւելի իմաստը պահուած է: Այս կոչումները ուղղակի երրայական ընադիրէն չեն, այլ Եօթանասնից և արամերէն թարգմանութիւններէն, որոնք հաւասարապէս գործածական էին Յիսուսի և առաքելոց շրջանին, Եօթանասնիցը հելլէնացեալ հրէից մէջ և արամերէնը՝ Պաղեստին: Ինչպէս Եօթանասնիցը, նոյնպէս արամերէն թարգմանութիւնը Հնդամատեանի և Սաղմոսաց, — այս վերջինը Քաւկում անուանով ծանօթ — կը տարբերէին անդ անդ ընադիր երրայականէն: Մարգկային տարրին գոյութիւնը Աստուածաշունչ Մատեանի մէջ կարելի չէ ուրանալ. ներշնչումը հոն է որ Աստուած տարբեր ժամանակներ, տարբեր միջնորդներով լրացուց Գրաւոր Բանը: Պէտք է ընդունիլ նաեւ թէ եղած են մասնաւոր վիճակներ, երբ ներշնչուած անձինք թելադրուած են աղգուօրէն հաղորդելու պատգամներ, զոր հազիւ հասկցած են, ինչպէս Դանիէլի պարագային, որ կը վկայէ իրեն համար ըսելով, «Եւ ես լուայ և ոչ ի միտ առի» (Դան. ԺԲ. 8):

Սբ. Գրոց ներշնչումը բացատրած ըլլալով ըստ էութեան, այժմ կ'անցնինք մեր ըսեն նիւթին. բանաւոր

յայտնութեան հնարաւորութեան և բարոյական պահանջի հարցին հոս միջամուխ չենք ըլլար, քանզի հարցը բնադանցական է, թեր և դէմ փաստարկութիւններ կրնան չեղեցնել մեզ մեր առաջադրութենէն: Սուրբ Գիրքը ամբողջութեամբ, Հին և Նոր Կտակարանները երրայական գրականութիւն են: Մեր առարկան հոս քննել է Հին և Նոր Կտակարանները կազմող գիրքերու պատրաստութեան, հաւաքման, հեղինակներու և ժամանակներու պարագաները, փնտելով պատմական ցտուղութիւնը և հարադատութիւնը գրուածներուն և համաձայնութիւնը ըստ կարելոյն արդի հետազոտութեանց հետ: Պատմական այս հետազոտութիւնը սըրբազան բանասիրութիւն է և կը կոչուի Բարձրագոյն ֆնիպալաւքիս, ոչ թէ վերագոյն իմաստով այլ յարաբերութեամբ խոնարհագոյն ֆնիպալաւքիսէն որ Աստուածայունը Մատենի բնագիրները և կանխագոյն թարգմանութիւնները բաղդատելով, ընդօրինակութեանց կրած փոփոխութիւնները և թարգմանութեանց հարադատութիւնը կը ճշդէ:

Սբ. Գրոց ներշնչումը և հարադատութիւնը քրիստոնէական հաւատալիքներու տեսկէտէ անհունօրէն կարեւոր են, քանզի այդ հաւատալիքներու հետ կապուած են քրիստոնէութեան յատուկ կեանքն և բարոյականը: Հնգամատենի, մարգարէութեանց և Սաղմոսներու պատմական վարդապետութիւնը մերժել են թաղրութիւններու և լեզուաբանական տուեալներու վրայ հիմնուելով, ինչպէս ըրին Ալքսօրն և Ուէյմսուզէն, կը վերիվայրէ միութիւնը Հին և Նոր Կտակարաններու, քանզի Քրիստոս մեր Տէրն, ինք ընդունեց Հին Կտակարանի վաւերականութիւնը և իր ուսուցումներուն և պատգամներուն մէջ կոչումներ ըրաւ Հնգամատենէ, Սաղմոսներէ և Մարգարէութիւններէ և անոնցմով հաստատեց թէ ինք էր Հին Ուխտին խոստացեալ Մեսիան: Բողոքականութիւնը այսօր եւրոպա և Ամերիկա, եկեղեցւոյ անսխալականութենէն յետոյ Սբ. Գրոց ալ անսխալականութիւնը կը ժխտէ յանուն Նոր Աստուածաբանութեան: Հին եկեղեցիները միայն կը մնան անյողողդ:

Խոնարհագոյն Քննադատութիւնը սահմանափակուած
 ըլլալով Սբ. Գրոց բնագրական և թարգմանական ստու-
 զութեանը մէջ, զուտ գրական բանադատութիւն է, և
 պայման է որ բանադատը տիրացած ըլլայ բնագիր լեզու-
 ներու, ինչպէս Հին Կտակարանի մէջ եբրայեցերէնի և արա-
 մերէնի, և Նորին մէջ՝ հելլէներէնի։ Նոյնքան կարեւոր է
 հմտութիւնը տառերէնի և լատիներէնի, քանզի Բեռլինը
 դաժ է հնագոյն տառերէն և Վուլկարա՝ հնագոյն լատի-
 ներէն ամբողջական թարգմանութիւնը Հին և Նոր Կտա-
 կարաններու։ Բացի բնագրական այն հանգամանքէն որ
 Հին Կտակարանի գիրքերէն Եզրտա և Դանիէլ կիսով ա-
 րեւելեան արամերէն գրուած են և Սամարական Հնգա-
 մատեանը գուռառական եբրայեցերէնով, Հին Կտակարանի
 ուրիշ թարգմանութիւններ ալ կատարուած են արեւմտեան
 արամերէնով Պաղեստինի մէջ քրիստոնէական թուականէն
 առաջ, նախ բանաւոր աւանդութեամբ և յետոյ գրաւոր։
 Մեր Տէրն Յիսուսի բերած վկայութիւնները Հնգամատեա-
 նէ, Սաղմոսներէ և Մարգարէութիւններէ, այս թարգմա-
 նութիւններէ կամ թարկուսներէ եղած են, որոնք բաւա-
 կան մօտէն կը հետեւին եբրայական բնագրին և ընդլայ-
 նուած են մեկնաբանութիւններով։ Պօղոս Առաքեալինոյն-
 պէս կոչուսները ոչ թէ եբրայական բնագիրէ են, այլ Եօ-
 թանաանից յունական թարգմանութենէն։ Արամերէն
 թարգմանութեանց պատճառն այն է որ Հրեայ ժողովուր-
 դը Բաբելոնեան Գերութենէ վերագարծին կորուսած ըլլա-
 ւով մայրենի լեզուն կը խօսէր արամերէն, ինչպէս Աղեք-
 սանդրիտ, Աթէնք և Հռոմ հաստատուած հրեայք կը խօ-
 սէին յունարէն։ արաբական տիրապետութիւնն էր Պա-
 ղեստինի վրայ, որ վերջ առաւ արամերէնի գործածու-
 թեան։

Խոնարհագոյն կամ Բնագրական Քննադատութիւնը
 Հին Կտակարանի համար հիմ կ'ընդունի Մասորական կոչ-
 ուած բնագիրները, և Մասորա եբրայական բառ է և կը
 նշանակէ աւանդութիւն, որով բնագիրներու լուսանցքնե-

բուն վրայ բաւերու իմաստի մասին տրուած բացատրութիւններ կ'ընդունուին ըստ աւանդութեան ստորդ, և օրինակութիւնն ալ կ'որոշուի որպէս Մասորական բնագիր: Հրեայ բանասէրներու դպրոցը երկիւղած խառութիւն մը ցոյց տուած է ընդօրինակութեանց նոյնիսկ կէտերու ճշգրտութեանց մասին և անճիշդը միշտ փճացուած ըլլալով հարադատները միայն փոխանցուած և պահուած են: Խոնարհագոյն Քննադատութիւնը բնագիրներու վաւերականութեան մասին կը փնտռէ երկու տպացոյցներ, ներքին և արտաքին, Եբրայերէ, լատին, գոլդաճական կամ նման գրուածքներու միութիւնն է զերծ հակասութիւններէ և անորոշութենէ: արտաքին՝ ուղղակի թարգմանութեանց և կոչումներու համաձայնութիւնն է բնագիրն հետ:

Կրկին քննադատութեանց, բնագրականին և պատմականին, առաջին գործը Սր. Դրոց կանոնին հաստատման և ճշգրտման պարագայք են: Կանոն (Canon) յունարէն բառ է և կը նշանակէ քանակ, տալով այդու գաղափարը ուղիղին: Կանոն փոխաբերաբար հիմնադրին է հաւատքի և կեանքի, և այս անունը կը տրուի ամբողջութեանը այն գիրքերուն, որոնք կը կազմեն Աստուածաշունչ Մատեանը: Հին Կտակարանի կանոնը, վերջնականապէս ճշգրտներ եղած են Բարբրներ և Բարբրներու գաղտնները՝ Բարբրն և Երուսաղէմ, Փարիսեցւոց ազանդէն գլխաւորաբար, որոնք կը հաւատային աստուածային ներշնչումի: Ստղականցիք բանապաշտ գաղտնը կը ներկայացնէին Օրէնքը միայն կ'ընդունէին ըստ աւանդութեան և կը մերժէին ներշնչումը: Նոր Կտակարանի կանոնի ճշգրտմը գործն է Եկեղեցիի, այսինքն եկեղեցական Հայրերու և Սինոդներու:

Ներկայ աշխատութիւնս արդիւնքն է բաղդատական անկախ ուսումնասիրութեան, հետեւելով հաւաստաբարպէս ազատական և պահանջողական գաղտններու վարդապետներուն: Զանազան եւ ըստ կարելւոյն ամփոփ այս տեսութեան մէջ՝ ճիշդ գաղափար մը տալ երկու գաղտններու ալ խորհողութեան վրայ: Կարծեաց տարբերութիւններ

կան Աստուածաշունչ Մատեանը կողմող գիրքերու հեղինակներու ինքնութեան և ժամանակագրութեան մասին: Քննադատութեան հասած եզրակացութիւնը այն է որ՝ այս գիրքերու ներշնչումը կը տարածուի մէկէ աւելի և տարբեր հեղինակներու վրայ, և անոնց մէջ մարդկային տարբեր գոյութիւն ունենալով հանդերձ տիրականը աստուածային է: Սբ. Գիրքը նախախնամական ծրագրի մը ստոյգ պատմութիւնն է. անոր կեդրոնական խորհուրդը Աստուծոյ յայտնութիւնն է Քրիստոս Յիսուսով: Հետեւեալներն են գլխաւոր հեղինակները, որոնց վրայ կառարած եմ բազմաթիւներս:

1. Bible Hand Book, by J. Angus D. D. & S. Green D. D.
2. Scientific Investigation of the Old Testament, by R. Wilson Ph. D.
3. The Unity of Pentateuch, by A. Fin, D. D.
4. Introduction to the Literature of the Old Testament by S. Driver D. D.
5. Liturature of the Old Testament, by G. Moore, D. D.
6. Introduction to the New Testament. by B. Bacon, D. D. Yale.
7. Hasting's Dictionary of Bible, Article on Higher Criticism.
8. Encyclopedia Britannica, Article on Bible.
9. Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց. Հ. Գ. Վրդ. Զարբանէկեան:
10. Պատմութիւն Հայկական Դպրութեան. Հ. Գ. Վրդ. Զարբանէկեան:

ԿԱՆՈՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ. ՄԱՍՈՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ, ԹԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԵԾԹԱՆԱՍՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբայական կանոնը Հին Կտակարանի համար կ'ընդունի քսան և երկու գիրքեր, որոնք կը համապատասխանեն լեզուի ակեֆայերին կամ տառերու թուոյն: Գիրքերը կը բաժնուին երեք դասի իբրեւ Օրեցօր, Մարգարեցիք և Սրբազիրք: Հետեւեալն է Յովսեփոսէ աւանդուած ժամանակակից կանոնը, զոր նոյնութեամբ ընդունեց յետոյ Եկեղեցւոյ հայրերէն Յերոնիմոս, լատին վուլկաթայի թարգմանիչը:

Ա. ՕՐԷՆՔ (Յօրա)

1. Ծննդոց, 2. Ելք, 3. Ղեւտական, 4. Թիւք, 5. Երկրորդունն Օրինաց:

Բ. ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ (Նեպիւիմ)

Կանխադոյն Մարգարէներ. 6. Յեսու, 7. Դաւաւորք և Հօսեթ, 8. Ա. և Բ. Սամուէլ, 9. Ա. և Բ. Թագաւորք:

Վերջին Մարգարէներ. 10. Եսայի, 11. Երեմիա և Ողբք, 12. Եզեկիէլ, 13. Փօքր Մարգարէներ:

Գ. ՍՐԲԱԳԻՐՔ (Քերնուպիմ). 14. Սաղմոսք, 15. Առակք Սողոմոնի, 16. Յօր, 17. Երգ Երգոց, 18. Ժողովուրդ, 19. Եսթեր, 20. Եզրաս, 21. Նէեմի, 22. Մնացորդաց:

Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ առանց վրայ աւելցած են տասն և չորս ուրիշներ, որոնք կը կոչուին Անկանոն (Apocrypha), քանզի չեն նկատուիր ներշնչեալ և գրուած են Սեղեկեան տիրապետութեան շրջանին: Պապական Եկեղեցին այս վերջինները կ'ընդունի որպէս Կանոնական ինչպէս միւսները: Արեւելեան Եկեղեցիներ կը նկատեն զանոնք որպէս օգտակար ի հրահանգութիւն մի-

այն, բայց ոչ որպէս Կանոն Հաւատոյ: Յուդայի Բարեկոն-
կան Դերութենէ վերադարձին Եզրաս եղաւ առաջինը որ
հաստատեց Հնդամատեանի Կանոնականութիւնը: Պատմա-
կան գիրքերը, որոնք ծանօթ են Հին Մարգարէներու ա-
նունով, հաւաքուած են Դերութեան միջոցին: Յետա-
գոյն Մարգարէներ և Սրբագիրք ամփոփուելով ետքէն ա-
ւելցած են Կանոնի վրայ, որ լրացած է Բ. Դարու սկիզբը
նախ քան զԲր. Անկանոններէն Խմաստարեան Գրքին նա-
խարանին մէջ, որ նոյնպէս նախ քան զԲր. 130ին գըր-
ուած է, Երրայական Կանոնի յիշեալ երեք բաժանումները
արդէն ընդունուած կը նկատուին. Հռութի, Նաթերի, Ա-
ռակոց և Երգոցի կանոնականութեան մասին որչափ ալ
Բարբիներու միջև անհամաձայնութիւններ կըսած են, սա-
կայն սասնք վերջապէս ընդունուեցան, այնպէս որ Յի-
սուսի և Առաքելոց ժամանակ Կանոնը արդէն լրացած էր ըստ
վերագրելալին: Մեր Տէրն Յիսուս յիշած է Օրէնքն և Մար-
գարէները: Անոր յայտարարութիւնը «յարիւնէն Աբելի ար-
դարոյ ցարիւն Չաքարիայ, որդւոյն Բարաքայ, զոր ըս-
պանէք ընդմէջ տաճարին և սեղանոյ», կը բովանդակէ
Հին Կտակարանի պատմութիւնը Մենդոցէն մինչև Մնա-
ցորդաց, (Մատթ. 23. 35): Նոր Կտակարանէն Երրայեց-
ւոց Թուղթին մէջ ակնարկութիւններ կան Ա. և Բ. Մա-
կարայեցւոց, և Յուդայի Ընդհանրականին մէջ՝ Ենովքի
Դրքին, որոնք կը ցուցնեն թէ Առաքեալք ծանօթ էին
նաև Անկանոն Գրոց:

Հին Կտակարանի Կանոնի մասին այս ամփոփ տեսու-
թենէն յետոյ կ'անցնինք այժմ բնագիրներու: Հարցը հե-
տաքրքրական է և նիւթ կը մատակարարէ կրկին քննա-
դատութեանց, բնագրայինին և պատմականին, և հոս քնն-
նադատութիւնը չի նշանակեր դատաւարան ընել Սր. Գըր-
քին դէմ, այլ ստուգել հարադատը և վաւերականը, ինչ
ալ ըլլան աւանդութիւնները: Երրայեցներէն ըլլալով, իր-
բեւ մաս Հին Կտակարանի՝ առաջին անգամ Սաղմոսները
տպագրուեցան Յ. Տ. 1477ին, այսինքն տպագրութեան

գիւտէն քսան և եօթն տարի յետոյ. Հին Կառկարանը նոյն-
պէս երբայեցեալէն ամբողջութեամբ տալագրուեցաւ Յ. Տ.
1488ին: Հնագոյն այս տալագրութիւններէն օրինակներ կան
դեռ Վատիկանի և Բրիտանական Թանգարանին մէջ, սա-
կայն ինչ որ Սրբազան Բանասիրութիւնը կը փնտռէ, մա-
ղաղաթեայ բնագիրները կամ անոնց օրինակութիւններն
են: Հնագոյն մաղաղաթեայ օրինակը Յ. Տ. 916ին գրուած
է և վերջին մարգարէները միայն կը բովանդակէ: Ամբողջ
Հին Կառկարանի մաղաղաթեայ օրինակը Յ. Տ. 1010ին
գրուած է և երկու ձեռագիրներն ալ երբայեցեալէն, կը
գտնուին Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանին մէջ: Ա-
սոնք ճշգրիտ կը համաձայնին հնագոյն տալագիր օրի-
նակներուն հետ: Հին Կառկարանի ձեռագիր այս օրի-
նակէն մինչեւ եզրաւ, որ Հնգամատեանով և Կանխագոյն
մարգարէներով կազմեց առաջին Կանոնը, տասն և հինգ
դարերու անջրպետ մը կայ, ուր բնագիրներ կորսուած են,
հետեւաբար խնդիր է թէ Հին Կառկարանը, զոր ի ձեռին
ուշինք, հարազատ և վաւերակա՞ն է, ի՞նչ տպացոյց ու-
նինք հաստատելու թէ Հին Կառկարանի արդի օրինակնե-
րը նոյնն են Կանխագոյն բնագիրներուն հետ, որ սկսելով
եզրաւայ ժամանակէն դարէ դար ընդօրինակութեամբ
մեզ հասած ըլլալ կը նկատուին:

Հրէից մէջ, Օրէնքի և Մարգարէութեանց ընդօրինա-
կութիւնը եղած է գործը դպիրներու, որոնք կրօնական
աղանդ մը չէին ներկայացնէր. անոնք բանասէրներու գըպ-
րոց մ'էին: Սովեթիմներ գպիրներու հնագոյն դաս մ'էին,
եզրաւայ իսկ ժամանակէն, որոնց պաշտօնն էր հաւատար-
մօրէն օրինակել օրէնքը և մեկնել ըստ աւանդութեան:
Անոնք Օրէնքը և Մարգարէութիւնները իրեւ պատգամ-
ները Եհովային ընդունած ըլլալով, ոչ մէկ բառ և յօվա
մը կը խորհէին աւելցնել, և մեկնութիւնները, որոնք ոչ
թէ նախագաղտութեանց, այլ բաւերու յատուկ էին, կը
գրուէին լուսանցքներու մէջ: Գրիտոտսի ժամանակ դպիր-
ներ ծանօթ էին Թանախի անունով և իրենց տառիձանին

համեմատ կը կոչուէին Բաբբի և Բաբբան: Անոնք կը նըկատուէին Օրէնքի ուսուցիչներ, բայց իրենց ուսուցումը միշտ ալ հետեւողութեամբ էր աւանդութեանց և ոչ թէ հեղինակութեամբ, ինչպէս էր մեր Տէրն Յիսուսինը: Դըպիրները այնքան հաւատարմօրէն կը հետեւէին բնագրին որ օրինակութեան միջոցին կը համրէին գիրերը և գիտէին ալ արդարեւ անոնց թիւը իւրաքանչիւր գրքի մէջ: Ներայական ալեֆպէրի մէջ երեք կիսածայնաւորներ միայն գանուկիով, ալեֆ վաու և եօս և մնացեալք ըլլալով բաղաձայններ, դպիրներու կարծիքը այն էր որ բնագիրը կամ տատուածային խօսքը կազմող տառերը բաղաձայն էին և ձայնաւորները, մարդկային տարր, ըստ որում եթէ ուղիղ արտասրերումի համար պէտք էր ձայնանիշներ ներմուծել, անոնք լուսանցքներու մէջ միայն թոյլատրելի էին: Այս ձայնանիշերը, որոնք արտասկան հարաբաներէ շատ չէին տարբերի, կը կոչուէին մատուական նշաններ կամ կէտեր: Տիտոսի ձեռքով երուսաղէմի կործանումէն յետոյ, հրեայք աւելի փարեցան Աստուածաշունչ Մատեանին և խնամք տարին որ ան փոխութեան չենթարկուի: Հին Կտակարանի Կանոնին մէջ անկանոն գրոց մուտքը արգիւիշու համար Յ. Տ. 90ին ժողով մը գումարուեցաւ նամանիա՝ Յոպպէի մօտերը, որ երուսաղէմի անկումէն յետոյ հրեայ դպրոցականութեան կեդրոնը եղաւ ժամանակ մը: Հին Կտակարանի բնագիրին հետ լուսանցքներու վրայ բացատրութիւններով օրինակութիւնն էր ուրեմն, որ փոխանցուեցաւ դարէ ի դար և այսօր ալ ծանօթ է որպէս Մատուական Բնագիր (Massoretic Text):

Հին Կտակարանի ուսման և քննադատութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն թարգմանութիւնները բնագիր երբայականէն: Ասոնք կատարուած են արամերէն, յոյն և լատին լեզուներով և մեծապէս կ'օգնեն ստուգելու ժամանակակից բնագիրներու հարադատութիւնը և վաւերականութիւնը: Կան նաեւ վերածնունդի շրջանին կատարուած թարգմանութիւնները, գերմաներէն, իտալերէն

և անդիներէն, նոյնպէս բնագիր երրոյականէն, սակայն առնք բոլորովին ալ անկախ եղած չեն, այլ համեմատուած են Եօթանասնից յաւնարէն և Վալկաթայի լատին թարգմանութեանց հետ։ Սամարական Հնգամատեանը, երրոյականէն յետոյ հնագոյնը, գրուած է երրայեցերէնի մէկ դաւառարարքառովը և աւելի վերտեսութիւն մ'է, քան թարգմանութիւն։ Ան գրուած է հին տառերով, ուր առաջին անգամ կը թուին ձայնաւորներ մուտք գործած ըլլալ, ալեւն գործածուելով որպէս ա, վառ որպէս օ և ու և եօս որպէս ե և ի։ Սամարական Հնգամատեանի օրինակներէն գտնուեցան միւր գարուն։ Քէնիքօթ և ուրիշ քննադատներ հետեցուցին թէ գիրքը Տաւր Ճեղերու բաժանման շրջանին գրուած էր, այսինքն 975ին Նախ քան զՔրիստոս Սրբ. Անկրս որ իւր Ար. Գրական քննադատ իր բաժինը բերած է վերջին վերածագեալ Թարգմանութեան, այս տեսութիւնը առարկելի կը գտնէ և կը պաշտպանէ այն թէ՛ Սամարական Հնգամատեանը գաւառին բարբառովը գրուած է երուսաղէմեան այն օրինակին վրայէն զոր Մանասէ քահանայ, որդի Յովեղեայ քահանայապետի, տաւրա Սամարիա և Գարիգին լերան վրայ, 410ին Ն. Ք. Նոր տաճարը շինելէ յետոյ, հոն հաստատեց Սամարական Պաշտամունքը։ Եւեղայի Բաբելոնեան Գերութենէ Դարձէն յետոյ, Նէիմիայի և Եզրասայ ճնշումին վրայ, Մանասէ և Փղափառը անոնք որ իրեն նման օտար կիներ ունէին, հարկադրուեցան թողուլ երուսաղէմը և հաստատուիլ ի Սամարիա, ուր շարունակեցին իրենց թշնամութիւնը Ենովթայի հաւատարիմներուն դէմ։ Սամարական Հնգամատեանը գրուած է երրոյական հին տառերով և ուրեք ուրեք տարբերութիւններ ցոյց կուտայ Մատարականէն։ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը կը հետևի աւելի Սամարականին։

Օրէնքի և Մարգարէութեանց հնագոյն Թարգմանութիւնները երրայեցերէնէ արեւմտեան արամեերէնի. — որոնք ծանօթ են Թարգման անունով —, Նախ կատարուած են բանաւոր և յետոյ գրի առնուած են։ Այս Թարգմանութիւննե-

րը ազատ են և մեկնաբանական ալ ըլլալով, Միւսնայէն այսինքն բնագիր երբայականէն յետոյ կը կարգացուէին Սինտիկներու մէջ: Այս Թարկուսներէն Օրէնքի գրաւոր Թարգմանութիւնը կը վերադրուի Ոնքելոսի, որ աշակերտ էր Դամադիէի, և Մարգարէութեանցը՝ Յաթեաթան Պէն Ուղիէի, որ դարոցէն էր Հիլէի: Ասոնցմէ զատ կայ Սրբագիրներու Երուսաղէմեան Թարկումը, որ անհարազատ կը նկատուի: Երուսաղէմեան Թարկումի բեկորներ միայն կան և ամենէն հինները Ե. Դարու օրինակներ են: Օրէնքի և Մարգարէութեանց Թարկումները Բ. և Գ. Դարու օրինակներ են: Այս վերջին Թարկումները ազատ Թարգմանութիւններ ըլլալով հանդերձ, մեծապէս կը նպաստեն ստուգելու երբայական բնագիրը:

Թարկումներէն յետոյ երբայական բնագրէն կատարուած հնագոյն Թարգմանութեանց ամենէն կարեւորն է Նօրանեսիցը: Թարգմանութեան ձեւնարկած են Լօթանասուն և երկու հելլէնագէտ հրեայք Պաղոմէոս Եղբայրասէրի հովանաւորութեան տակ, Աղեքսանդրիա, 280ին նախքան զՔր.: Թարգմանութիւնը տեւած է յիսուն տարիներ ընդմիջումներով, որով յայտնի է թէ տարբեր ժամանակներ, տարբեր անձինք մասնակցած են անոր: Թարգմանութիւնը ազատ է: Հնգամասեանը բաւական ճիշդ Թարգմանուանում է, իսկ Յօր, Սաղմոսներ և Մարգարէներ կը պարունակեն բազում անճշտութիւններ: Նոյնքան քննադատելի են պատմական գիրքերը և յայտնի է թէ Թարգմանիչք որոշ կանոններու չեն հետեւած, և շատ հաճախակի կը գտնուին որոնց իմաստին չեն թափանցած: Թարգմանութեան լեզուն խորթ է և տիրող երբայական բանահիւստութեան պատճառաւ, դժուարահասկնալի է յոյներուն. այսու ամենայնիւ Նօթանասնիցը որպէս հնագոյն յունական Թարգմանութիւն, մեծապէս կը նպաստէ ստուգելու ժամանակակից երբայական բնագիրը: Երբայական բնագիրէն Հին կտակարանի յունարէն ուրիշ Թարգմանութիւններ ալ կատարուած են քրիստոնէական թուականի Բ.

և Գ. զարերուն, որոնց մէջ կարեւորագոյնն է Պոնտացի Ակիւղասինը Յ. Տ. 130ին, միւսներն են Եփեսացի Թէոփատիոսի և Սամարացի Սիմաքոսինը։ Որոգիքնէս Հին Կըտակարանի յունարէն թարգմանութեանց այս տարբերութիւնները աչքի առջեւ ունենալով, բնագիրը ստուգելու համար պատրաստեց իր Վեցսիւնակեայն (Hexapla), ուր առաջին սիւնակը յատկացուց Եփեսոսանից իսկ յաջորդ երեքը նորագոյն յայն թարգմանութեանց, Ակիւղասի, Թէոփատիոսի և Սիմաքոսի, հինգերորդը՝ երրայական բնագրին և վեցերորդը՝ յունատառ երրայականին։ Այս վիթխարի աշխատութիւնը, որ յիսուն հատորներէ կը բաղկանար, աւարտեցուց զործած աւերմուսքի միջոցին Պաղեստինեան Կեսարիոյ մէջ փնտցու, բայց բարեբաղդաբար Եփեսոսանից սիւնակը, որ սրբազրուած էր միւս թարգմանութեանց հետ բաղդատութեամբ օրինակուած ըլլալով Եւսերիոսէ, փրկուեցաւ։ Սրբագրեալ Եփեսոսանից այս օրինակը հրատարակուած է Բարիզ 1714ին, Մոնթ Ֆոքոնի նախաձեռնութեամբ և նախաբանով։ Եփեսոսանից գլխաւոր ձեռագիր օրինակներն են, Վատիկանեանը, Սինոյականը, Ազեքսանդրականը և Եփրեսեան Կրկնագիրը (*) (Codex Ephraemitanus):

Ժամանակագրական կարգով երրայական բնագիրէն կատարուած թարգմանութեանց մէջ Եփեսոսանիցէն յետոյ

(*) Այս կոտէսի առաջին գրչութիւնը քէեւ Հին և Նոր Կտակարանաց զիբեր եղած են, սակայն ԺԲ. Գարուն սրբաւելով Եփրեմի Մատենագրութիւնը գրագրուած է։ Բարեբաղդաբար առաջին մելանը զօրաւոր ըլլալով, բոլորովին եղծանած չէ և ժամանակի ընթացին կրկին երեւան եկած է, մինչ երկուրդ գրչութիւնը աննեացած է։ Գրագիրս կը զօնուի այժմ Բարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ։ Գիբերը ունին իրենց վերադիւրները, և Աւետարաններ՝ Ամմոնեան բաժանումները։ Գործոց և Առաքելական Թուղթերու մէջ չկան եւրագի բաժանումները։ Կոտէսը կը պարունակէ մասեր միայն Հին Կտակարանէն, իսկ Նոր Կտակարանի՝ բոլոր զիբերը, բայց պակասեցուց և գրուած է Ե. Գարուն և Եղիսիոսի մէջ հաւանօրէն։

կուգայ Ասորականը, Բեւիթո անուանեալ, որ պարզ կը նշանակէ: Թարգմանութեան լեզուն, ասորերէնը, արեւմտեան արամերէն է և կը տարբերի Պաղեստինի մէջ Գրիստոսի ժամանակ խօսուած արամերէնէն, որ երբայախառն էր: Բէ-շիթոյի Թարգմանութիւնը շատ աւելի հարազատ է քան Եօթանասնիցը: Թարգմանիչք անծանօթ կը մնան, սակայն ըստ Տր. Անկըսի ներքին ապացոյցները խորհիլ կուտան թէ անոնք քրիստոնեայ հրեաներ էին: Բէշիթո կը պարունակէ Հին Կտակարանի բոլոր գիրքերը: Թարգմանութիւնը կատարուած է Բ. Դարու սկիզբը, շատ մօտէն կը համաձայնի Մասորական բնագրին հետ և ստուգութեան տեսակէտէ մեծ արժէք կը ներկայացնէ: Մենք հոս զանց կ'առնենք յիշել պարագաները Հին Կտակարանի Եգիպտական Թարգմանութեանց, Մեմփիսի և Թէբէի զաւառաբարբառներով, որոնք թէև ժամանակակից կը նկատուին Բէշիթոյի, սակայն Եօթանասնից վրայէն միայն կատարուած են առանց վերստուգութեան ենթարկուելու:

Հին Կտակարանի աւելի կանուխ մէկ Թարգմանութիւնն է «Իթալա», որ կատարուած է Եօթանասնից Աղեքսանդրական Կաթէքսէն և զործածական էր Հիւսիսային Ափրիկէի լատին գաղութներուն մէջ առաւելապէս: Տերմուդիանոսի վկայութիւնները կամ կոչումները Հին և Նոր Կտակարաններու այս Թարգմանութիւնէն են: Յերոնիմոս թէև սրբագրեց այս Թարգմանութիւնը Որոգինէսի «Hexapla»-ին կամ Վեցսիւնակեանին վրայ, սակայն յետոյ երբայական բնագրէն ուղղակի Թարգմանութիւն մը նախընտրելով, ձեռնարկեց նորին և քսան տարիներու ոչխատութենէ մը յետոյ զայն ի գլուխ հանեց 405ին: Գրիգոր Մեծ Պապը 604ին միայն նուիրագործեց այս Թարգմանութիւնը «Վուլկատա», այսինքն «Ընթացիկ» անունով և յանձնարարեց զայն Եկեղեցիին, սակայն ոչ ամբողջութեամբ որպէս լրացուցեր էր զայն Յերոնիմոս, այլ նախընտրելով կարգ մը գիրքեր կրկին Իրալայէն, ինչպէս գիրքերը Յսոյ և Սաղմոսներու, պահելու համար հին ըն-

թերցուածները, որոնց ընտելացած էր Եկեղեցին: Ուխտիքի Մեղիկերէն թարգմանութիւնը Հին և Նոր Կտակարաններու և զերմաներէն շնագոյն թարգմանութիւնը, որ կը կանխէ Լուսերիինը, կատարուած են Վալկաթայէն:

Վերածննդի և Բարեկարգութեան շրջանին բնագիր երրայականէն կատարուած թարգմանութիւնները չեն կրնար անտեսուիլ: Փամանակագրական կարգով և կարեւորութեան տեսակէտէ առաջինը Լուսերի թարգմանութիւնն է: Նոր Կտակարանի թարգմանութիւնը յաւանական բնագիրէն կատարուեցաւ 1522ին, Հին Կտակարանինը բնագիր երրայականէն լրացաւ 1532ին: Անկանոն Գիրքերը ետքէն տւելցան անոնց վրայ: Թարգմանութեան և սրբագրութեան մէջ Լուսերի օգնեցին Մելանկտոն և Պուլկէնհակէն: Այս թարգմանութեամբ խօսուած զերմաներէնը գրական լեզու եղաւ և թարգմանութիւնը մեծապէս նպաստեց Բարեկարգութեան շարժումին: Լուսերի այս թարգմանութենէն յետոյ կատարուեցան ուրիշներ անոր հետեւողութեամբ, ինչպէս չուէաներէնը, դանիերէնը, հոլանտերէնը և ֆիններէնը: Հայկի Աստուածարանական Խորհրդածոցովին որոշումով 1890ին Լուսերի թարգմանութիւնը անգամ մ'ալ սրբագրուեցաւ քննական գիտողութիւններով: Աստուածաշունչի Բրիտանական Ընկերութիւնը վերստուգեալ այս թարգմանութիւնը հրատարակեց 1892ին: Գերմանական թարգմանութենէն յետոյ, բնագիր լեզուներէ կատարուածներուն մէջ կու գայ իտալականը, որուն ձեռնարկեց Անթոնիոյ Պրաչիլիօլի 1530ին, զորքը լրացաւ 1532ին: Թարգմանիչը կաթոլիկ էր, սակայն Եկեղեցին դատաւարանեց զայն և գիրքը ժողովրդականութիւն չգտաւ: Երկրորդ փորձը բնագիր լեզուներէ իտալերէնի Ճիովանի Տիստաթիին է, որ ուսուցիչ էր երրայեցիներէի ժընեւի Բողոքական Համալսարանին մէջ: Այս թարգմանութիւնը ազատ է, սակայն ուղիղ է և յստակ և բայնորէն ասքածուած: Թամանասան միւս լեզուներու, ֆրանսերէնի և սլաւներէնի թարգմանութիւնները հոս զոնց կ'առնենք, քան-

զի Հին Կառկարանի Թարգմանութիւնը այդ լեզուներուն՝ Վուլկաթայէն կատարուած է և ապա Եօթանասնից հետ բաղդաստուած: Նոյնն է պարագան սլաւերէն Թարգմանութեան Թ. Դարուն, Կիւրեղի և Միթոփոսի ձեռքով, որոնք սլաւ արժարեան ալ յարմարեցին յունականին վրայ:

Կանուխէն՝ է. Դարու վերջին քառորդին Սաղմոսներու և Աւետարաններու Թարգմանութիւններ կատարուած են Վուլկաթայէն սաքսոներէնի, սակայն առաջին ամբողջական Թարգմանութիւնը ժամանակի անգլիերէնին, զորոն է ձօն Ուիլիսի կրկին Վուլկաթայէն 1380ին: Պապական Եկեղեցին արգիլեց այս գրքին տարածումը: Ուիլիսիէ յետոյ Ուիլիսի Թինսէյ կատարեց Հնգամատենի Թարգմանութիւն մը երրայական բնագրէն և Նոր Կառկարանինը՝ յունականէն: Քլէրքտէյլ լրացուց այս Թարգմանութիւնը Վուլկաթայէ և Աբ. Գիրքը ամբողջութեամբ անգլիերէն բարբառով հրատարակուեցաւ 1535ին: Հին Կառկարանի առաջին անգլիերէն Թարգմանութիւնը երրայական բնագրէն և անոր հետ Նորինը՝ յունականէն կատարուեցան ձէյմս Ա. Թագաւորի հրամանով կազմուած յանձնախումբի մը միջոցաւ 1611ին. կը մասնակցէին յիսուն և չորս երրայագէտներ և յունարաններ: Այս Թարգմանութիւնը անգլիախոս մոզովուրդի Հաւատքի Կանոնը եղաւ մինչև 1881, երբ կրկին սրբագրութեան ենթարկուեցաւ: Առաջինը ծանօթ է որպէս Արտօնեալ Թարգմանութիւն, (Authorised Version), երկրորդը՝ որպէս Վերստուգեալ, (Revised Version): Հին Կառկարանի վերստուգութեան մասնակցեցան երրայագէտներ Չէյն, Տրալլըր, Սայս, Բոպէրթ Սմիթ, Ճինսպըրկ և Ճէաքն: Նորին մասնակցեցան յունարաններ, Եպիսկոպոս Էլիքսթ, Անկըս, Մուլթըն, Լայթֆուլ և Ուէսթքոթ: Ամերիկայի մէջ նոյն Թարգմանութեան վերստուգութիւնը կատարուեցաւ 1901ին: Վերստուգութիւնը անհրաժեշտ դատուեցաւ, որովհետև տեսնուեցաւ թէ նախադասութիւններէն ոմանք բնագրէն տարբեր և սխալ իմաստ կու տային, երբեմն բնագրին ամբողջ

իմաստը չէին յայտնէր, երբեմն բնագիր նոյն բառը թարգմանութեան մէջ տարբեր բառերով բացատրուած էր, և երբեմն ալ բնագիր տարբեր բառեր թարգմանութեան մէջ նոյն բառով, ճճերը սնտկուած էին և եղած էին ալ պարագաներ երբ թարգմանութեան ժամանակի բառերը այլափոխուելով այսօր տարբեր իմաստ ստացած էին:

Գ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՋԻ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՅՔ

Աստուածաշունչ Մատեանի վրայ բնական այս տեսութեան մէջ, մենք տեղ կու տանք Մեսրոպեան թարգմանութեան, ոչ թէ անոր համար միայն որ այդ թարգմանութիւնը մեզի համար ազգային նշանակութիւն ունի և սկիզբն է մեր վերածնունդին, այլ նաեւ անոր համար որ թէև Հին կառկարանը երբայական բնագրէն ուղղակի չէ թարգմանուած, սակայն մօտէն իր հետեւողութեամբ, արժանացած է Սր. Գրական բանագրատներու զնահատումին, և հին թարգմանութեանց մէջ կը դրուէ իր պատուոյ տեղը: Մենք չենք կրնար հոս Մեսրոպեան թարգմանութեան բոլոր պարագաներուն վրայ մանրամասնօրէն խօսիլ, սակայն անհրաժեշտ է բնագրական տեսակէտէ կարգ մը հանգամանքներ ի վեր հանել, զի այդ մեր նիւթին սահմանին մէջ է:

Պէտք է ընդունիլ թէ Աստուածաշունչի Մեսրոպեան գրուող թարգմանութիւնէն առաջ Հին և Նոր կառկարան-

ներու մասնակի բանաւոր թարգմանութիւնները եղած են եկեղեցական առօրեայ ընթերցուածներու համար: Գոյութիւն ունեցող բաղաձայներու վրայ պակասող բաղաձայներու և ձայնաւորներու յաւելումով երբ Մեսրոպ լրացուց հայ արիարեալը, Սրբոյն Սահակայ հետ և թարգմանիչներու Գպրոցին օգնութեամբ Ե. Դարու սկիզբը ձեռնարկեց Աստուածաշունչ Մատենանի գրաւոր թարգմանութեան և նախ Առակաց, Սաղմոսներու և Աւետարաններու, քանի որ անոնց բանաւոր թարգմանութիւնը որդէն կատարուած էր առաջ: Ինչպէս Բարեկանեան Գերութենէն վերադարձող հրէից համար, որոնք իրենց մայրենի լեզուն՝ երայեցերէնը կորուսած էին, հարկ եղաւ Օրէնքը բերանացի թարգմանել արամեերէնի և մեկնել Սինակակներու մէջ, այսպէս ալ Լուսաւորիչ Հայաստան հաստատած իր եկեղեցիներուն մէջ, ժողովուրդին համար նախ Սաղմոսներու և Աւետարաններու բերանացի թարգմանութիւնը անհրաժեշտ նկատեց, և կատարել առաւ յոյն և ասորի գպրոցներու մէջ պատրաստուած թարգմանիչներու և վերձանագներու: Լուսաւորիչ ինքը ըստ Ազաթանդեղոսի հայերէն կը քարոզէր, ինչպէս կը հաստատուի հետեւեալ տողերէն, «սոյնպէս և սա եկեալ հասեալ երեւեալ՝ հայաբարբառ և հայրենախոս դատւ»: Մեսրոպ ալ Աստուածաշունչ Մատենանի գրաւոր թարգմանութենէն առաջ եկեղեցիին մէջ թարգմանիչի և վերձանագի պաշտօնը կը կատարէր: Լուսաւորիչի և Մեծին Ներսէսի գործերէն մին եղաւ պատրաստել թարգմանիչներ, քանզի ինչպէս գիտել կուտայ Օրմանեան, «հայերէն լեզուն գրուած և կարդացուած լեզու չլինելով, անհար էր ամէն մասերով կատարեալ պաշտամունք և արարողութիւն ունենալ», թէ «պաշտամունքի և աղօթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար լեզուի բռնադատել, զոր բնաւ չէր հասկնար» (Ազգապատում էջ 101—102): Այս թարգմանութիւնները սահուն էին և ժողովրդային: Ոսկեդարու թարգմանիչներ թէեւ զանոնք նայնութեամբ գրաւորի չվերածեցին, սակայն Խոյթի և Սասնոյ լեռնա-

կանները ըստ Թովմա Արծրունիի՝ (*) պահեցին զանոնք որպէս նուիրական աւանդ, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ վկայութիւնէն թէ, «յեռնայինք յաղագս խրթնի և անհետադատելի խօսիցն և բարուցն կոչին խաթ, յորոց անուն և լեռան Եոյթ անուանի և գիտեն զՍաղմոսան զՆին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին»։ Աւետարանները, որոնք գրաւորէն առաջ կը կարդացուէին բերանացի թարգմանութեամբ եկեղեցիներու մէջ, ըստ օրուան տօնին, պէտք էին ըլլալ Պաղեստին կան կեսարիոյ օրինակէն զոր գործածած էին Որոգինէս և Եւսեբիոս, քանզի այս Հայրապետները Գամրաց կեսարիոյ — ուրիշ եկած էր նաեւ Լուսաւորիչ —, կը հետեւէին Պաղեստինեան կեսարիոյ կեսարական այս Աւետարանը նոյն էր Անտիօքեանին հետ և կը տարբերէր Բիւզանդական օրինակէն, զիստաւորաբար Յիսուսի ծննդաբանութեամբը, ուր Յիսուս կը յայտնուէր որպէս որդի Յովսեփոյ, նաեւ անոյ որ հան կեսարականին մէջ կը պակսէին Մարկոսի ԺԶ. գլխուն 9—20 համարները և Յովհաննու ԻԱ. գլուխը ամբողջութեամբ։

Ըստ Ղազար Փարպեցւոյ, Մաշտոցի ծանօթութիւնը յաւնարէնի մէջ, անբաւական էր Սր. Դրոց ամբողջական թարգմանութիւն մը ի գլուխ հանելու յաւնական բնագիրներէ, Մեսրոպ աւելի անդեակ էր տարբերէնի և պարսկերէնի և հաւանականը այն է որ Մեսրոպ իր աշակերտներէն՝ Յովսէփ Պաղեստացւոյ և Յովհան Եկեղեցացւոյ աջակցութեամբ կտաարեց Հին և Նոր կտակարաններու մասնական թարգմանութիւն մը տարական օրինակէ, առաջին գիրքը ըլլալով Առակացը։ Սակայն Սահակ ալ, ըստ Խորենացւոյ, մասնակցած է տարականէն կտաարուած այս թարգմանութեան, քանզի Սահակ քաջահմուտ էր յաւնարէնի և ծանօթ տարբերէնի։ Հին կտակարանի տարական օրինակը Բէէիթս էր, որ Բ. Դարու կիսուն երրայական բնագիր-

(*) Պատմութիւն Արծրունեացոյ, Դպրութիւն Բ. Դլուխ Է.։

րէ վերածուած էր. նոր կտակարանի համար զործածուած օրինակը Հին Ասորականն էր, որ կը պարունակէր չորս Աւետարանները, Գործք Առաքելոցը և Պօղոսի Թուղթերը, նաեւ Յակարոս, Պետրոսի Ա. և Յովհաննու Ա. Կաթողիկէները: Ուսուցչապետ Քիրչոսը Լէյք, որ Լէյքընի Համալսարանին մէջ նոր կտակարանի Մեկնութեան և Քրիստոնէական Կանխադոյն Գրականութեան զաստիճան էր, նոր կտակարանի հայերէն թարգմանութեան մասին իր կատարած հետազոտութիւնը կ'եզրակացնէ ըսելով թէ, «ան իր ընդհանուր հանգամանացը մէջ ուշ է, սակայն շատ տեղեր կան, ուր Հին Ասորականը իրրեւ հիմ երեւան կու գայ, և Գործքք և Առաքելական Նամակներու մէջ, ուր քնադիր օրինակը կ'որոշուած է, այս թարգմանութիւնը ստուգութեան տեսակէտէ շատ արմէքաւոր է»: Պրոֆ. Քիրչոսը Լէյք խօսելով կրկին նոր կտակարանի հայերէն թարգմանութեան մասին կը յաւելու, «Թարգմանութեան պատմութիւնը մութ է, սակայն հաւանականը այն է որ երկու թարգմանութիւններ կատարուեցան, մէկը տարականէն և միւսը յաւանականէն, զլիաւարութեամբ Սահակայ և Մեսրոպայ. Եփեսոսի Ժողովէն յետոյ անոնք վերաբաղեցին իրենց գործը (*) Բիւզանդիոնէ բերուած օրինակին վրայէն և լրացուցին»: (Article on New Testament by Prof. Kirshop Lake, Encyc. Brit. 11 Ed.). Բրոֆ. Ֆրէտերիք Գոնի-

---

(*) Բիւզանդական Օրինակը, որուն կ'ակնարկէ Պրոֆ. Քիրչոսը Լէյք, Մեծն Կոստանդիանոսի հրամանաւ և Եստէրխոսի վերին տեսչութեան սակ պատրաստուած հրատարակութիւնն է: Ասուածառունչ Մասեանին: Յիսուս օրինակներ Գ. Գարու երկուորդ քառորդին պատրաստեցան զեղեցիկ զըշազուրեամբ ընփռ մագաղաքներու վրայ և ցուեցան կայսրութեան սահմաններուն մէջ զհնուդ եկեղեցիներու, հոգասակ ունենալով միօրինակ կանոնի մը նմաստով: Նոր Կտակարանը առնելով առանձնապէս, այս ստուգութեամբ անոր մաս կը կազմէին մինչև այն ասեմ վիճելի նկատուած զիբերէն Յակոբոսի և Յովայի Ընդհանրականները, Յովհաննու Բ. և Գ: Թուղթերը և բերեա Յայնուրեան Գիրքը, որոնց մասին միշտ ալ կասկած յայնուած է:

պիյր կ'ընդունի թէ Նոր Կտակարանի կանխադոշն հայերէն թարգմանութիւնը ասորական օրինակէն կատարուած է, ինչպէս նաեւ թարգմանութիւնը Եփրեմ Ասորոյ Մեկնութեանց, Տատիանոսի (*) Diatessaronի կամ Աւետարաններու Համաբարբառին և Պօղոսի Առաքելական Թուղթերուն վրայ: Բրոֆ. Գոնիպիյր չի մաներ այս թարգմանութեանց տուն տուն պարագայից զննութեան, և թողով ասորականէ կատարուած առաջին փորձերը, կ'եզրակացնէ ըսելով թէ, «Ե. Դարու մէջ կատարուեցաւ Սր. Գրոց ամբողջական թարգմանութիւնը յունական բնագիրներէ, Նոր Կտակարանինը ըլլալով սրբազրեալ մէկ օրինակը Անտիօքեանին» ("Article on Armenian Language & Literature, by Prof. Frederick Conybeare, Encyc. Brit. 11th. Ed.):

Հին Կտակարանի ալ թարգմանութեան առաջին փորձը նոյնպէս Ասորականէ կամ Բէշիթոյէ եղած է թէև, սակայն վերջնականը և ստուգութիւնը կատարուած է Եփրեմեանից վրայէն: Հին Կտակարանի հայերէն թարգմանութեան համը Եփրեմեանիցն է ուրեմն, բացի այն տարբերութիւններէն, որոնք պահուած են և կը համապատասխանեն Բէշիթոյի, իրր աւելի ստոյգ: Յունարէնէ կատարուած թարգմանութիւններ ըստ Եղիշէ Եպ. Դուրեանի յաջող են և կը հետևին վայելուչ և կոնստանտնոսի մը, ասորական թարգմանութիւնները ճապաղ են և անքերական: Բացի հաստատուններէ, որոնք Հնգամատեանի, Սաղմոսներու և Մարգարէութեանց մէջ կը կ'երևին որպէս

(*) Տատիանոսի Diatessaronը կամ Չորս Աւետարանաց Համաբարբառը նաեւ Եփրեմ Ասորոյ Մեկնութիւնը այս Համաբարբառին վրայ, կտրուած են: Եփրեմի Մեկնութիւնը սակայն, հայերէնի թարգմանուած ըլլալով կանուխէն Ե. Դարուն, նոյնին լատիններէն թարգմանութիւնը Հ. Մկրտիչ Ազեբեանէ հրատարակուեցաւ 1836ին Վենետիկի մէջ, որ մեծապէս զմանասուեցաւ ժամանակակից բանասերներու կողմէ:

ասորականէ թարգմանութիւններ, կան (*) Մնացորդաց Գիրքերը, որոնք ամբողջութեամբ ասորականէ վերածուած են և առանձինն ալ հրատարակուած Մասկուա բանասէր Գրիգոր Խալաթեանցի յառաջարանով: Ըշմարիտ է ուրեմն, եզրակացութիւնը, որուն կը հասնի Մաղաքիտ Օրմանեան յետ պարզելոյ պարագաները թէ, որչափ ալ Մեսրոպ իր աշակերտաց օգնութեամբ Սր. Գրոց թարգմանութեան առաջին փորձերը Ասորականէն կատարեց, սակայն արդիւնքը զհաջողցիչ չգանուեցաւ, և Սահակ ըստ վկայութեան Փարպեցւոյ որպէս հմուտ յոյն լեզուի պատարւորուեցաւ յունականին վրայ ուղղել այդ փորձերը և գիրքերէն ալ սմանք թարգմանել բոլորովին ի նորոյ (Աղգապատու էջ 279): Հին Կատկարանը այսպէս Եօթանասնից համեմատ սրբադրուեցաւ Անկանոն Գիրքերու յաւելումով և նոր կը տակարանն ալ Բիւզանդականին համեմատ, Ասորական Եկեղեցւոյ Կանոնին միացնելով, մինչև ցայն վիճելի նկատուածները:

Հին Կատկարանի թարգմանութեան միջոցին Եօթանասնիցէն, հաւանական է որ Սահակ պատահութիւն գտաւ և կարողացաւ նպատաւորուիլ նաեւ Որոգինէսի Hexapla-էն կամ Վեցսիւնակեայէն, ուր Եօթանասնիցը թաղգատուելով Երրոյսական Բնագրին հետ, ուղղուած էր դիտողութիւններով, և որչափ ալ ամբողջութիւնը կորսուած էր, սակայն Եօթանասնից սրբադրութիւնը կը վերադրէր Եւսեբիոսի օրինակութեան մէջ, և Ռեկեզարու թարմանիչներ, որոնք ի հայ բարբառ վերածեցին Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութիւնը և Ժամանակագրութիւնը, առաջինը ասորականէն և երկրորդը յունականէն, պէտք էին ծանօթ ըլլալ (**) Եօթանասնից այս սրբադրութեան և օգտուած

(*) Ասոց մէկ օրինակը կը գտնուի Բելսամական Թանգարանին մէջ:

(**) Եօթանասնից սրբագրեալ այս օրինակը, ինչպէս Որոգինէս զայն կոչուած էր, հրատարակուած է 1714ին Բարիզ *Montfalcon*ի նախաձեռնութեամբ ևւ ըստ Sr. Անկլըսի մօտէն կը գտնուի Մասորական բնագրին:

ալ ըլլալ անկէ: Սբ. Գրոց հայ թարգմանութեան (*) ստուգութեան այս հանգամանքն է, ուրիմն, որ կուտայ անոր եզական արժէք մը և ազգային հպարտութեամբ կ'արձանագրենք հոս Երոֆ. Բիրչար Լէյքի վկայութիւնը թէ, «երկրորդական թարգմանութեանց մէջ միակը, որ իրական կարեւորութիւն կը ներկայացնէ, հայերէնն է»:

Յիշատէրիք Մագլէր Աստուածաշունչ Մատենի հայերէն թարգմանութեան առաջին փորձերուն ասորական օրինակներէ կատարումի պարագան կը մեկնէ իրրեւ հետեւանքը այն ազգեցութեան, զոր Ասորական եկեղեցին կանուխէն ունեցած է Հայաստանի վրայ: Բրիտանէութիւնը հայոց մէջ մուտք գտաւ Անտիոքէն՝ Լուսաւորիչէ առաջ: Բրիտանեայ դրականութիւնը, որ զործածական էր ի սկզբան ասորական էր, իսկ պաշտաման լեզուն ասորերէն էր մինչև բարեկարգութիւնը, զոր Լուսաւորիչ ներմուծեց: Անտիոքէ յետոյ Եգիպտոս և Մծրին եզան կեդրոններ, որոնցմէ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ Հայաստանի տարբեր նահանգները: (Armenian Church, by Fredric Macler, Hasting's Encyc):

Չնք կրնար հոս լուսնութեամբ անցնիլ Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան կողմէն առաջին անգամ ըլլալով հրատարակուած լուսանցներու մէջ քննական գիտողութիւններով Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութեան

(*) Բացի եօթամասնիցէն, Պոնտացի Ափուլայի կամ Ակիւղասի քարգմանութիւնն ալ Հին Ասակարանի, երայականէն յոյն լեզուի, պէտք էր ծանօթ ըլլար Ոսկեղարու մեր քարգմանիչներուն, որոնք ի հայ վերածեցին Ախւեղ Աղեֆամղրացւոյ «Մեկնութիւնը Հեզամասեանի»: Ախւեղ Աղեֆամղրեացին բննադասած է Ակիւղասի քարգմանութիւնը իր պարունակած ամբողջութեանց պատճառաւ, ինչպէս նմանոց Դրին առաջին իսկ համարին մէջ, ուր Ակիւղասի փոխանակ գրելու, «**Ի սկզբանէ** արար Ասուած **գերկին** եւ **գերկիւ**», գրած է. «**Ի զլիսոյ** արար Ասուած **գերկին** եւ **գերկիւ**», շփոթելով **զուսը սկիզբին** հետ եւ **գերկին** գործածելով յօգնակի, ինչպէս է երայական բնագրին մէջ լեզուին համեզմանաբար: Ակիւղասի սինոպի յոյն էր, որ ընդունած էր հրէութիւնը:

վրայէն: Անցեալ դարու վերջին քառորդին Գերմանիոյ և Անգլիոյ և դարուս սկիզբը Ամերիկայի մէջ կատարուած Սբ. Գրոց թարգմանութեանց սրբագրութենէն յետոյ, Մեսրոպեան թարգմանութեան ալ վերստուգութիւնը երբայական և յունական բնագիրներու վրայ կարեւոր դէպք մ'է Հայ Աստուածաշունչի քննադատներուն համար: Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսին կողմէն ժամանակին յայտնուած փափաքին համեմատ, եթէ Մեսրոպեան թարգմանութիւնը մաքուր աշխարհաբարի վերածուի, զորքը յանձնուելով Երուսաղէմի Պատրիարքին վերին հրահրութեան տակ կազմուած յանձնախումբի մը, կասկած չկայ թէ Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ կատարուած վերստուգութիւնը իր օգուտները պիտի ունենայ, լուսանցներու մէջ նշանակելով բնագրական տարբերութիւնները, բաւերու, ձեւերու յաւելեալներու և սրահածներու տեսակէտէն, որոնք Հին Կապարանի մէջ մօտաւորապէս 800-ը հազար իսկ նորին մէջ հազար չորս հարիւր կը հաշուուին: Ասոնք ցոյց կուտան թէ Հին Կապարանի հայ թարգմանութեան վերստուգութեան պէտք կայ, եւ նոր Կապարանը աւելի հարազատ է, քացի Յայտնութեան Դիրքէն (*),

---

(*) Յայնուրեան Դիրքը նոր Կապարանը կաղմոզ կանոնակոն միւս գրոց հետ թարգմանուած չէ հայերէնի Ե. դարու առաջին քառորդին, քանզի անվաւեր նկատուելով դուրս ձգուած է Հայ Աստուածաշունչէն: Անոր հնագոյն թարգմանութիւնը կատարուած է մօտաւորապէս սկիզբը Զ. դարու եւ երկրորդը՝ ԺԲ. դարու վերջին քառորդին ներսէս Լամբրոնացոյն կողմէ քաղղասութեամբ Կեսարիոյ Եպիսկոպոս Անդրէասի **Մեկնութեանը** հետ Յովնանեոս Յայնուրեան: Ներսէս Լամբրոնացին առաջին անգամ ըլլալով ներմուծեց Յայնուրեան Դիրքը Հայ Աստուածաշունչի մէջ եւ այնուհետեւ Հայ Եկեղեցին քէն հանչցաւ անոր կանոնակոնութիւնը, քաց ընթերցումներ չի կատարէ անկէ պատշաճ միջոցին: Հնագոյն թարգմանութիւնը՝ որ աւելի մօտ է ընդունուած բնագրին քան յայնուրեանց կողմէն կատարուած թարգմանութիւնը, քանաւէ Զեւեթիկ Մուրաս հրատարակեց ներկայ դարու սկիզբը բնական դիտողութիւններով եւ համեմատութեամբ Պերլինեան եւ Նուսադէմեան գրչագիրներու:

որուն բնագիրը երբայախառն յունարէն է: Հին Կա-
կարանի գրոց մէջ Հնդգամատեանի թարգմանութիւնը
կը թուի ամենէն աւելի հաւատարմօրէն կատարուած ըլ-
լալ. Յորայ և Առակաց գիրքերը, Եզրաս և Նէեմիա, և
Մարգարէութեանց մէջ Եսայի, բնագիրէն կը տարբերին
աւելի քան միւս գիրքերը: Հնարաւոր չէ Հայ Աստուա-
ծաշունչի գիրքերուն թարգմանիչները որոշել իրենց ա-
նուններով, սակայն ստոյգ է թէ Հին Կաակարանի բոլոր
գիրքերը ենթարկուած չեն Սահակայ սրբադրութեան քան-
դի աշխակերպութիւնները մէկ գիրքէն միւս ուշադրու են
և նոյն չեն, թարգմանութենէ աւելի լինելով յատուկ բուն
Եօթանասնից օրինակին, որ իբրեւ հիմ ծառայեց: Աս-
տուածաշունչի բիւզանդական օրինակը (*), որ առաջին
թարգմանութեան սրբադրութեանը համար բերուեցաւ Ե-
փեսոսի Ժողովէն յետոյ, այժմ ծանօթ է որպէս Ալեք Ձե-
ւազիւր, զոր Թիւէնարֆի դատու 1859ին Սինայի Սր. Կա-
տարինէ վանուց մէջ և հրատարակեց ալ ի Լայքցիկ չորս
տարի յետոյ, սովորական ապագրութեամբ: Ձեւազիւրը
այժմ կը գտնուի բրիտանական Աղգային թանգարանին
մէջ: Հայ թարգմանութեան բողղատութիւնը կարելի է
ընել Լայքցիկի այս հրատարակութեան հետ, որ ամբողջա-
կան է: Վասիլանեան Ձեւազիւր, որ նուէրն է Նիկողոս
Ե. Պապին, նոյն է Սինայականին հետ, միայն թէ Հին
Կաակարանին մէջ, որ Եօթանասնից է, զանցառութիւններ
եղած են, իսկ Նորին մէջ կը պակսին հովուական նամակ-
ները և Յայանութեան Դիրքը:

(*) Տեսնել այս մասին Sr. Անկրոի «Introduction to the Study of
Sacred Scriptures», էջեր 45-50:

Մ Ա Ս Ն Ա .

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ա .

Հ Ն Դ Ա Մ Ա Տ Ս Ա Ն

Անցնելով մեր իսկական նիւթին, Աստուածաշունչ Մատեանի Պատմական Քննադատութեան, կը զանազանենք պատմական նշմարանքը մեթոտաւոր և գիտական քննադատութենէ։ Կեւոտս, Բ. դարու եպիկուրեան մը, ըստ Որոգինէսի, մերժեց հաւատալ Աւետարաններու մէջ հրաշքներու պատմութեան և մեկնեց զանոնք հետեւողութեամբ հրէից որպէս կախարդանք, զոր Յիսուս կատարած էր զհեկրու իշխանութեամբ։ Պորփիր, Գ. դարու նոր պղատոնական մը, յիշած է Դանիէլի մարգարէութիւնը Սեթի և Ենոփի Տեսիլքներուն հետ որպէս Մակարեան շրջանի գրականութիւն։ Ե. դարու Եկեղեցւոյ հայրապետներէն Թէոդորոս Անտիոքցին, Դաւիթի անունը կրող սաղմոսներէն ուսմանք, անոր կեանքի պատմութեան հետ անհամաձայն զանելով, հետեւցող թէ անոնք Դաւիթէն չէին կրնար գրուած ըլլալ։ Միջին Դարու բարբրներէն Ապէն Էզրա, կարծիք յայտնեց թէ Հնգամատեանի բոլոր գիրքերը Մովսէսէն միայն չէին կրնար գրուած ըլլալ, այլ ժամանակակից ուրիշ գրողներու ալ կողմէ։ Քանզի օրէնքը և պատմութիւնը կրկնուած էին և պարագայք կը տարբերէին։ Այս քննադատութիւնները նշմարանք էին միայն, պատահական և ընդհատ։

Բարձրագոյն Քննադատութիւնը իրեւ Սբ. Գրական բանասիրութիւն, գիտականօրէն ստուգութիւնը Աստուածաշունչ Մատեանի գրականութեան և պատմութեան, Եւրոպայի մէջ Վերածնութեան և Բարեկարգութեան շարժու-

մին հետ կապուած երեւոյթ մ'է: Տասն և հինգերորդ դարէն կը սկսի հարողական համապարաններու մէջ դասական գրականութեան և լեզուներու հետ երրայեցերէնի մասին ալ հետաքրքրութիւն մը, որ բանալին է Հին Կասկարանի քննդրական ուսումին: Լուտեր Սբ. Գիրքը երրայական և յոյն քննդիրներէ գերմաներէնի վերածելէ, և Կալվին՝ Օլիվիքնի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը քննդիր լեզուներու վրայ սրբագրելէ յետոյ, ժամանակ դասն պարագելու Աստուածաշունչ Մատեանը կազմող գիրքերէն ոմանց ոտուգութեամբ: Լուտեր, այսպէս, Հնդամատեանէն դասեց հատուածներ և գլուխներ, որոնք Մովսէսէն չէին կրնար գրուած ըլլալ. նա Եսթերի գիրքը ժամանակագրականօրէն նոյնացոյց Մակարայեցւոց հետ և տարակոյս յայտնեց ժողովոյի Գրքին Սողոմոնի հեղինակութիւնը ըլլալու մասին: Կալվին գիտեց թէ Սողոմոններէն շատեր Բարեկրնեան Գերութեան չրջանին գրուած էին, ինչպէս Եսայիայ Մարգարէութեան ալ երկրորդ մասը Խէ մինչև ԿԶ. գլուխները, որոնց ուրիշ Եսայի մը հեղինակ կ'ենթադրուէր: Ժե. դարու կիսուն Հոպս և Սպինոզա, գիտել տալին Հնդամատեանի մէջ օրէնքի և պատմութեան չիթ կըրկնութիւնները Դար մը յետոյ Ասթրուք, Մենդոց և Ելից գիրքերուն մէջ նշանակելով նախ Ենովտ և յետոյ Էլոհիմ անուններու դարձածութիւնը, հզօրացուց թէ Մովսէս Հնդամատեանի առաջին երկու գիրքերը պատրաստած միջոցին, երկու վաւերագիրներ ունէր իր առջև իրբեւ աղբիւր կանխադայն պատմութեան, ըստ որում կրկին և գուգահեռական էին պատմութիւնները, ինչպէս Սեղծագործութեան, նոյնպէս Զրհեղեղի և Աշտարակաշինութեան կամ Ազգերու Յրումին: Սեղծագործութեան պատմութիւնը, առաջին վաւերագրին համեմատ կը վերջանար Շարաթի հաստատումով, երկրորդ վաւերագրին համեմատ նախածնողաց անկումով, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ բազմաթիւներէն, Մենդոց Բ. 3 և 8, Ժե. 9 և Դ. 3—8, Զ. 12 և Թ. 17: Այս բոլորը նախաքայլեր էին դէպի

աւելի հիմնական և մեթոտաւոր քննութիւնը Հին Կտակարանի պատմութեան: Իսկական դերը պահուած էր Կէօթինկէնի և Թիւպինկէնի Դպրոցներուն, որոնց դուռը կը կանգնէին Եոհան Ալքօրն և Ֆէրտինանտ Պաուր: Քննադատութեան հասած եզրակացութեանց, խելամուտ լինելու համար, անհրաժեշտ է, ուրեմն, հետեւիլ անոր զարգացումին և կրած դիմացեղուններուն: Հնգամասեանը լինելով մուտքը Հին Կտակարանի պատմութեան, անոր շուրջ կը կատարուէին ի հարկէ առաջին հետազոտութիւնները և անոր դէմ կ'ուղղուէին առաջին յարձակումները:

Ալքօրնի անունը կապուած է Սր. Գրոց պատմական քննադատութեան հետ: Նա իր ներածութեանը մէջ Հին և Նոր Կտակարաններու, որ տասը հատորներու մասնաշարք մ'էր, պատմական ստուգութիւնը անջատեց բնագրականէն (textual) և որոշեց զանոնք որպէս բարձրագոյն և խոնարհագոյն քննադատութիւն: Ալքօրնի մեթոտն էր Հին Կտակարանը մասնաւորաբար կազմող գիրքերը առանձին իրենց մէջ վերլուծել և լեզուաբանական տարբերութիւններու և ժամանակագրական անհամաձայնութիւններու վրայ հիմնուելով միջագրութիւնները և յաւելումները որոշել իսկական բնագրէն: Անոր հասած եզրակացութիւնը Հին Կտակարանի թաղկացուցիչ գրոց մասին, այն էր որ հոն անունները անհրաժեշտօրէն հեղինակներու ինքնութիւնը չէին յայտնէր, ոչ ալ կարելի էր ամբողջ գրաւոր պատմութիւնը՝ ընդունիլ իրրեւ ստոյգ, զրոյցներու և աւանդավէպերու հետ յաճախ խառնուած ըլլալով: Յետուայ, Սամուէլի և Նէեմեայ գիրքերը կը կրէին այդ անունները, որովհետեւ գէպքերը, որ արձանագրուած էին հոն, մեծ մասամբ Իսրայէլի այդ առաջնորդներուն կենդանութեան միջոցին կ'ենթադրուէին տեղի ունեցած ըլլալ: Ալքօրն բանապաշտ էր, գերբնական ներշնչումի չէր հաւատար, նա կը նկատէր Հին Կտակարանը ամբողջութեամբ որպէս ազգային գրականութիւնը հրէից, որ ունէր յատուկ բարոյախօսութիւն մը իր Օրէնքով, Թորա և

Մարգարէնէրով, Նեախիմ: Անոր փառքը զուտ գրական այս տեսութեան, այն էր որ Հին Կտակարանի խմբագիրներն երբ օրինակելով Կանխադոյն առձեռն բնագիրները, մին միւսին կը զօգէին ըստ կամս, իրենց կողմէն ալ կը ներմուծէին կարճ կամ երկար հաստատման, աւելի հասկնալի ընելու համար ի հարկէ տարբեր օրինակութեանց առնչութիւնը: Երրորդական Կանոնի մէջ, այսպէս, Հնգամատեանն էր գրաւոր Օրէնքը, որուն առիչն էր Ենովա, Իսրայէլի Աստուածը, զայն Եգիպտոսէ հանող, մարդատիպ և մարդամերձ: Հնգամատեանին մէջ Ենովայի գահոյքն էին Քորեբ և Սինա լեռները իրենց միացող կատարներով, չարժական խորանը՝ Անոր սրբարանն էր, քանզի Իսրայէլ անապատին մէջ թափառական կը յամէր: Մարգարէութեանց մէջ Ենովայի գահոյքը երկինքն էր. Անոր սրբարանը տեսանելի և ձեռակերտ Տաճարէն աւելի ըլլալով սիրտերը մարդոց, որոնք սարլոմ են պաշտել զնա հագիով և ճշմարտութեամբ: Այս եղած է Հին Կտակարանի մէջ Մենդոցէն մինչև Մաղաքիա, զարգացումը Աստուծոյ զաղափարին և Մեսիայով լրումը Անոր յայտնութեան: Հնգամատեանը Իսրայէլի կրօնքին հիմն էր: Հաւատքը միաստուածութեան, անոր օրէնքը աստուածասուր էր և կառավարութիւնը աստուածպետական:

Այբօրն գիտեց նաեւ թէ Հնգամատեանը միութիւն մը ըլլալով հանդերձ, գրոց բաժանումը հոն սկզբնական էր, քանզի Մաղմաններ, Թեմէլլիմ, և Տանագիրք, Մեկիլլօթ, հետեւողութեամբ էր որ նոյն խորհրդաւոր բաժանումը կը պահէին: Երրորդական Կանոնի մէջ Հնգամատեանը կը նկատուէր ամբողջութիւնը ճիկղեւորդներու, որոց իւրաքանչիւրը կ'որոշուէր իր առաջին բառերով: Այս գիրքերու վերտառութիւնները՝ ըստ բովանդակութեան իրարէ Մնուկիֆ, Ելֆ, Ղեւսակսիֆ, և Եկրորդումն Օրինաց, նաեւ տնուներ՝ Հնգամատեան, Pentateuch, Եթանաանից համեմատ էին: Այբօրն Մենդոց և Ելից գիրքերուն մէջ հաստատեց Ասթրուքի տեսութիւնը, երկու վաւերագիր-

ներու գոյութեան իրրեւ աղբիւրները կանխադոյն պատմութեան, ըստ որում բացի Ստեղծագործութեան, Զրհեղեղի և Աշտարակաշինութեան աւանդութիւններէն, կըրկին էին նաեւ պատմութիւնները Նախամարդուն Անկման, Զոհի՝ Հաստատման, Հաղարի Արձակման և Յովսէփի Վաճառման: Այքճօրն հիմնուելով Հնդամատեանը կազմող գիրքերու խմբագրական տարբերութիւններուն վրայ, որոնք կը յայտնուէին որքան նիւթին էութենէն, նոյնքան յարաբերութիւններէն, եզրակացուց թէ Հնդամատեանը ամբողջութեամբ Մովսէսի հեղինակութիւնը չէր, այլ ժամանակակից ուրիշ երկու գրողներու ալ, որոց մին պէտք էր ըլլար Յեսու, այդ անունով հասած գրքին Երկրորդ Օրինաց հետ ցոյց տուած լեզուական նմանութեան պատճառաւ, նաեւ անով որ կապ մ'ալ կը պահուէր այս երկու գիրքերու միջեւ Մովսէսի վերջին յանձնարարութեանց և մահուան պարագաններովը: Այքճօրն Հնդամատեանի Օրէնքը անջատեց պատմութենէ և նշանակելով անոր երեք բաժանումները, պատմութիւնը մեկնեց այդ բաժանումներով իրրեւ Օրէնք Ուխտի, Օրէնք Քահանայական և Օրէնք Վերատեսեալ, առաջնոյն տալով հստակութիւն: Քահանայական Օրէնքը ժխտական ըլլալով հանդերձ Մբուրիւն էր անոր մեկնակէտը իրրեւ ստորագիլիքը Ենովային, յատուկ խորհրդանշաններով, որոնք կը կազմէին կորիզը Ղեւտականին, գրուելով անոր ժե.է մինչեւ ԻԶ. գլուխները: Ուխտի Օրէնքը ամբափուած էր Ելից, Ի. 22էն մինչեւ ԻԳ. 13 համարներուն մէջ, Քահանայական Օրէնքը զրուած էր Ելից, Ղեւտականին մէջ ամբողջ՝ և Թուոց մէջ, Վերատեսեալ Օրէնքը Երկրորդ Օրինաց ժե.է մինչեւ ԻԶ. գլուխներն էին: Այքճօրնի հասած եզրակացութիւնը այն էր որ Հնգամատեանը անապատին մէջ խմբագրուած էր եւ Իսրայէլ զայն իր հետ տարած էր Քանան:

Իմալտ որ կէօթինկէնի Համալսարանին մէջ որպէս վարդապետ Հին կտակարանի Պատմութեան, յաջորդեց Այքճօրնի, ընդունեց թէ Երկրորդ Օրէնքը աւելի ուշ գըր-

ուած էր քան Քահանայականը, բայց մերժեց անոր Մովսիսական ծագումը և նոյնացուց զայն Օրէնքի այն գիրքով, որ գտնուեցաւ Տաճարին մէջ նորոգութեանց առթիւ Յովսիայի թագաւորութեան ժամանակ։ Իվալտ Երկըրորդ Օրէնքը գրուած համարեց Մանաէի թագաւորութեան վերջին չրջանին է։ դարու կիսուն նախ քան զՔրիստոս և հեղինակութիւնը վերագրեց Երեմիայի, տեսնելով յատկաբանութեան և հետաքրքրական ձեւերու նմանութիւն մը երկու գիրքերուն միջեւ։ Իվալտի միւս ներքին փաստը ի նպատակ Երկրորդ Օրինաց ուշ գրուած ըլլալուն, այն էր որ հոն Աստուծոյ և կրօնի ըմբռնումները կը տարբերէին զգալապէս Ուխտի Օրէնքէն, որ Մովսիսական իր ծագումով հնագոյնը կը նկատուի։ Երկրորդ Օրինաց Գրքին մէջ Աստուծոյ և կրօնքի ըմբռնումները Ը. դարու մարդարէներու, առաւելապէս Ուսիայ զազափարներն էին, ուր սէրը կը ներկայացուի որպէս էութիւնը կրօնքի, Ենովա ըլլալով ինքը սէր։ Երկրորդ Օրինաց մէջ պատուէր կը տրուէր Իսրայէլի պաշտել Ենովան միայն մէկ տեղ, որ Տաճարն էր, մինչ Տաճարին չինութենէն առաջ սովորութիւն հղած էր արդէն պաշտել Ենովան զոհերու մատուցմամբ, ուրիշ սրբավայրեր ու ինչպէս Դան, Բեթէլ, Գազգաղա և Բերաթէ։ Պահպանողական Դպրոցը չի բաժներ Իվալտի տեսութիւնը ընդդէմ Երկրորդ Օրինաց Մովսիսական ծագումին։ Ըստ Անկըսի, գրքին լեզուն անխառն երբայեցեւորէն է և հին, աւելի նման Հնդամատեանի միւս գիրքերու լեզուն քան Մարգարէից։ Եզրպատասի մասին հղած ակնարկութիւնները, փորձառութենէն են մէկու մը, որ լաւ գիտէ այդ երկրին կեանքը և կը թուի նոր ձերբադատուած ըլլալ անոր գերութենէն։ Տարբերութիւնները, որ կը տեսնուին Ուխտի Օրէնքին և Երկրորդ Օրինաց միջեւ, ծագում առած են պարագայից փոփոխութենէն։ Ուխտի Օրէնքը Իսրայէլի տրուեցաւ տնայատին մէջ, երբ թափառական էր։ Երկրորդ Օրէնքը տրուեցաւ, երբ ան կայուն կեանքի մէջ կը մտնէր և կը

հաստատուէր Քանան: Կան ուրիշ ալ փաստեր հաստատող թէ երկրորդ Օրէնքը ծանօթ էր Սամուէլի ժամանակ եւ Հիւսիսային եւ Հարաւային Թագաւորութեանց մէջ մարդարէններու, որոնք կոչուեալներ ըրած են: Յիսուս եւ Ասաքեալք վկայութիւններ բերած են այս գիրքէն իրբեւ Օրէնքէ, որ Մովսիսական միայն կրնար ըլլալ: Ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ բաղդատութիւններէն իրենց ընթերցումներով:

Բ. Օրինաց ԺԸ. 3.

«Եւ այս եմ իրաւունք Բանանային ի ժողովրդենէ անտի, որք զենուցուն զեցլիս, եթէ արջառ իցէ եւ եթէ ոչխար, ասցէ Բանանային զերին եւ զծնօսսն եւ զխախալցոցն:»

Բ. Օրինաց ԺԲ. 2.

Կորուսանելով կորուսչիք զամենայն տեղիսն յորս պատեցին ի նոսա ազգն, զորս դուք ժողովեցէք զնոսա, զդիս իւրեանց ի վերայ լերանց բարձանց եւ ի վերայ բլրոց, եւ ի ներքոյ ամենայն վարսաւոր ծառոց:»

Բ. Օրինաց ԼԱ. 6.

«Քաջ լեր եւ զօրացիք, մի՛ երկրնչիք, եւ մի՛ զանգիտեր, եւ մի՛ զարհուրեցիս յերեսաց նոցա, զի Տէր Աստուած տա ինքնին է որ երթայցէ յառաջագոյն ընդ ձեզ ի միջի ձերում, ոչ բողբէ զեկզ եւ ոչ ընդ վայր հարկանիցէ:»

Ա. Սամ. Բ. 13, 14.

«Եւ իրաւունք Բանանային էին առ ի ժողովրդենէն յամենայն որ զոնէր, զայր մանուկ Բանանային, մինչ դեռ եփէր միսն, եւ երեք ժանի մտահան ի ձեռին իւրում եւ տրկանէր զայն ի կարգայն կամ ի սոն կամ ի սալոսկ, եւ զամենայն որ ինչ զայր ի մտահանն տանոյր իւր Բանանայն:»

Ովսէ Դ. 13.

«Ե զլուխ յերանց զոնէին եւ ի վերայ բլրոց խուկս արկանէին, ի ներքոյ կաղնեաց եւ կաղամախեաց եւ վարսաւոր ծառոց, զի հանոյ բուէր հովանին:»

Մա. ԽԱ. 10.

«Մի՛ երկնչիք, զի ընդ հեզ եմ, մի՛ զարհուրիք, զի ես եմ Աստուած տա, որ զօրացուցի զեկզ եւ օգնեցի հեզ եւ զգուացայ հեզ աչով արդարութեան իմոյ:»

Բ. Օրինաց Ը. 3.

«Զի յայն արասցէ ինկ թէ ոչ հասցիւ միայն կեցցէ մարդ, այլ ամենայն բանիւ որ էլանէ ի բերանոյ Աստուծոյ:»

Բ. Օրինաց Զ. 13.

«Ի Տեառնէ Աստուծոյ փութէ երկիցես եւ զնա միայն պատեսցես եւ յանուն նորա երդնուցու:»

Բ. Օրինաց Զ. 4, 5.

«Լուր, Իսայել, Տէր Աստուած մեր՝ Տէր մի է. եւ սիրեցես զՏէր Աստուած ֆո յամենայն արեւ փութէ եւ յամենայն անձնէ փութէ եւ յամենայն զօրութեանէ փութէ:»

Բ. Օրինաց ԻԺ. 18.

«Մի՛ ո՛ր իցէ ի ձեցջ արմատ ի վեր բուսեալ դառնութեան եւ դաժանութեան:»

Բ. Օրինաց Դ. 24.

«Զի Տէր Աստուած ֆո նուր ծախիչ է, Աստուած նախանձ:»

Մատթ. Դ. 4.

«Գրեալ է թէ ոչ հասցիւ միայն կեցցէ մարդ, այլ ամենայն բանիւ որ էլանէ ի բերանոյ Աստուծոյ:»

Մատթ. Դ. 10.

«Զի զրեալ է Տեառն Աստուծոյ փութ երկիր պապցես եւ զնա միայն պատեսցես:»

Ղուկ. Ժ. 27.

«Սիրեցես զՏէր Աստուած ֆո յամենայն արեւ փութէ, եւ յամենայն անձնէ փութէ եւ յամենայն զօրութեանէ փութէ եւ յամենայն մասց ֆոց, եւ զքնկեր ֆո իրէր զանձն ֆո:»

Սքր. ԺԲ. 15.

«Մի ֆո արմատ դառնութեան ի վեր երեւեալ նեղիցէ, եւ նա լաւ բազում պղծիցին:»

Սքր. ԺԲ. 29.

«Քանզի Աստուած մեր նուր ծախիչ է:»

Ի վերջոյ յետոյ Կրաթ եւ Ուէլհաուզէն յառաջ տարին Հնդամատեանի քննադատութիւնը եւ աւելի արմատական եղան քան իրենց նախորդները՝ Կէօթիսկէնի դպրոցը մինչեւ ի վերջոյ ճանչցաւ Մովսէսի հեղինակութիւնը եւ երկրորդ Օրինաց միայն ուշ՝ է. դարու կիսուն գրուած ըլլալը պաշտպանեց Կրաթ եւ Ուէլհաուզէն փաստեր չգտան Նաատատու թէ Հնդամատեանի սեւէ մասը ուղղակի Մովսէսէ գրուած ըլլայ, բայց ընդունեցին թէ առաջին բնա-

գիրը կրնար հիմնուած ըլլալ այն նիւթերու վրայ, որոնք իրենց ծագումը ստացած էին Մովսէսէն: Կրաֆ եւ Ուէլ-հաուզէն իրենց տեսութիւններով շրջեցին Հնդամատեանը կազմող գիրքերուն կարգը եւ ջանացին նոր վերլուծութիւններով հաստատել թէ Հնդամատեանը եւ Յեսուայ գիրքը ի սկզբան մէկ էին եւ Վեցամատեանը, Hexateuch էր իսկական Օրինագիրքը: Այս քննադատներու հասած եզրակացութիւնը Հնդամատեանի եւ Յեսուայ մասին այն էր որ անոնց ամբողջացումէն առաջ իրրեւ կանխադոյն պատմութիւնը Իսրայէլի եւ տուուչութեան Օրէնքի, երկու վաւերագիրներ դոյութիւն ունէին, մին Հիւսիսային եւ միւսը Հարաւային Թագաւորութեան մէջ: Առաջնոյն մէջ էլոհիմ անուներ տրուած էր Աստուծոյ եւ երկրորդին մէջ՝ Եհովա, որ կը թարգմանուի Տէր: Տեղերու եւ անձերու մասին ցուցուած մասնաւոր հետաքրքրութիւնէն եւ տըրուած առաւելութիւնէն կը հետեւցուի թէ առաջին վաւերագրին հեղինակը մարգարէ մ'էր Եփրեմի ցեղէն, երկրորդը նոյնպէս մարգարէ մը՝ Յուդայի ցեղէն (*): Այս երկու վաւերագիրները, որոնք բանաւոր աւանդութիւններու եւ ժողովրդային երգերու վրայ հիմնուած էին, ձուլուեցան Ը. դարու կիսուն Ամովսի եւ Ովսեայ մարգարէութեանց շրջանին, կազմելով այսպէս կորիզը Վեցամատեանին: Իրրեւ ժողովրդային հին երգերու հաւաքածոյ կը յիշուին արդէն Գիրքերը Տերոջը պատերազմներուն եւ Ուղիղին, Թուոց ԻԱ. 14 եւ Յեսու Ժ. 13, Բ. Սամ. Ա 18: Սբ. Գրական բանասիրութիւնը այս երկու վաւերագիրներու ձուլումը կը բացատրէ այժմ երկու գիրքերով J+E, ուր J կը ներկայացնէ Եհովայական վաւերագիրը եւ E՝ էլոհիմեանը, Ուխտին Օրէնքը, երկուքին մէջ ալ ըլլալով կանոնը հաւատքի եւ կեանքի: Դար մը յետոյ այս վաւերագիրներու վրայ աւելցաւ Երկրորդ Օրէնքը, եւ պատմու-

(*) R. S. Driver, Literature of the Old Testament, 9th Edition P. 117 & 118

Թիւնը գրուեցաւ ի նորոյ: Երկրորդ Օրէնքի յաւելումով նախորդ վաւերագրիւներու վրայ, գիրքը ստացաւ JE+D ձեւը, ուր D կը ներկայացնէ Deuteronomy, երկրորդ Օրէնքը: Քաճանայական բանաւոր Օրէնք մը կանուխէն գոյութիւն ունէր ևւ թագաւորութեան շրջանին ի զօրու էր, սակայն ի գիր առնուած չէր: Եզեկիէլի մարգարէութեան սկիզբը նախ քան Գերութիւն սկսաւ խմբագրութիւնը Քաճանայական Օրէնքին, որ լրացաւ Եզրասայ օրով եւ գարու կիսուն նախ քան ՂԲրիստոս: Քաճանայական Օրէնքը աւելցաւ Ուխտի և երկրորդ Օրէնքներուն վրայ և պատմութիւնը գրուեցաւ ի նորոյ, նոր հաստատմանը և պորբերութեանց յաւելումով, անդ անդ, ըստ յարմարութեան, և այսպէս կազմուեցաւ (*) Վեցամատեանը, ստանալով իր վերջին ձեւը JED+P, ուր P կը ներկայացնէ Priestly Code, Քաճանայական Օրէնքը կամ կանոնը: Վեցամատեանի լրիւ կազմութենէն յետոյ էր որ Յեսուայ Գիրքը զատուեցաւ և Հնգամատեանը վերածուեցաւ իր արդի բաժանումներուն:

Հնգամատեանի կազմութեան և խմբագրութեան հետ անոր աւանդութիւնները և պատմութիւնն ալ նոյնքան բուռն քննադատութեան տուարկայ եղած են: Մեծ հարցը ներկայիս պատմութեանը վաւերականութիւնն է: Քիւնէն և Ուէլչաուզէն Մովսէսի ժամանակը անգիր համարելով ժխտեցին Հնգամատեանին անապատին մէջ Մովսէսէ գրուած ըլլալու աւանդութիւնը և ջանացին հաստատել թէ իսրայէլ Հնգամատեանը իր հետ Քանան չտարու, այլ բանաւոր Օրէնքը միայն, թէ մինչև թագաւորութեան բաժանումը գրաւոր օրէնք գոյութիւն չունէր, բաժանումէ ետք էր որ Օրէնքը իր պատմութեամբ ժամանակի մարգարէներուն կողմէ ի գիր առնուելով տակաւ զարգացաւ և Քաճանայական Դպրոցի խմբագրութեամբ Եզրասայ

(*) R. D. Wilson, Scientific Investigation of the Old Testament, P. 39 & 40

օրով Ե. դարձել կիսուն ստացաւ իր վերջնական ձեւը եւ
 Խարայէլի համար եղաւ կեանքի կանոնը: Քննադատներու
 ներքին փոստը ի նպաստ այս տեսութեան, այն է որ Հին
 Պատմութեանց, ինչպէս, Դատաւարաց, Հռութայ նաեւ Սա-
 մուէլի անուանով հասած գիրքերու մէջ չկան յիշատակու-
 թիւններ և ակնարկութիւններ դրաւոր Օրէնքի: Այս քնն-
 նադատներուն համեմատ Մենդոց Գրքին պատմութիւնը
 չափ տեղեր ստացուած ըլլալով բարեկոնեան և ասորական
 աւանդութիւններէ, ոչինչ ունին ինքնայատուկ: Նոյն կն
 Ստեղծագործութեան, Եդեմի, Ջրհեղեղի և Աշտարակաշի-
 նութեան պատմութիւնները, աստուածներու անուանով
 միայն տարբերելով Մենդոց Գրքի նկարագրութենէն: Ելից
 Գրքին մէջ Ուխտին Օրէնքը Տաւադարեանայ Պատուիրան-
 քով, ուղղակի փոխառութիւն մ'է Համաւրապի օրէնս-
 դրութենէն և միաստուածութեան ալ զազախարը աւելի
 հին բարեկոնեան և սուսերական հաւատալիք մ'է քան իս-
 կական յայտնութիւնը հրէական կրօնքիս: Վիպական ա-
 նուններ կն Արրահամ, Իսահակ և Յակոբ, որոնք առնը-
 ւած կն քաղդէական աստեղաբաշխական առասպելներէ,
 նոյնպէս Յակոբայ որդիքը, որոնք տաւաներկու նշաններն
 կն Ջոդիակոսի, որ է Մադարովթի ըստ Յորայ Գրքին:

Քիւնէն և Ուէլհաուզէն վաւերական չնկատեցին Մը-
 նընդոց Գրքին ԺԴ. գլխուն պատմութիւնը, նուաճումը
 Աղի Մովսէ թագաւորութեանց, Սինաարի թագաւորը Ա-
 մարիադէն,— որ Համաւրապի ինք է—, նաեւ Արրահամու
 գաղթը Միջագետքի Խառանէն գէպ ի Քանան և անոր
 օգնութիւնը Աղի կամ Մեռեալ Մովսէ թագաւորներուն
 ընդդէմ Ամարիադի, քանզի ըստ յիշեալ քննադատներուն
 եթէ Արրահամ պատմական անձ իսկ ըլլար և ժամանակա-
 կից Համաւրապի, ստոյգ է թէ Բարեկոնի թագաւորնե-
 րը շտարածեցին երբեք իրենց նուաճումները մինչև Քա-
 նան և Աղի Մովս: Այս քննադատները նոյնպէս Հնդամատ-
 եանի մէջ Էլուհիմ անուան փոխանցումը Ենովայի վերա-
 դրեցին Սինայական ցեղերու ազդեցութեանը Երրայացւոց

վրայ, երբ այս վերջինք չիտւմ ունենալով անոնց հետ իւրացուցին անոնց հաւատալիքը, քանզի քիչով կը տարբերէին այս ցեղերու լեզուները, բոլորն ալ սեմական ըլլալով։ Այս մերձեցումով Եսովէ կամ Ենովա՝ որ լեւաներու և հովիւ ժողովուրդներու աստուած էր, նախապատուութիւն ունեցաւ Էլուիմի վրայ իրեն զաշտերու և երկրագործութեան աստուած։ Ենովա եղաւ Իսրայէլի աստուածը Մովսէսի միջոցաւ և սա ուխտ մ'էր Իսրայէլի և Ենովայի միջև, քանզի այս կերպով Իսրայէլ կ'ըլլար Ենովայի ժողովուրդը։ Քիւնէնի և Ուէլհուզէնի հասած եզրակացութիւնը ինչպէս Հնդամատեանի նոյնպէս Յեսուայ, Դատաւորաց և Սամուէլի գիրքերուն մասին իրր կանխադոյն պատմութիւնը Իսրայէլի, այն է որ այդ գիրքերը իրենց պատմութեան ժամանակակից չեն, այլ ուշ խմբագրուած են, Դերութենէն առաջ և յետոյ, կրկին անգամ յաւելումներ կրելով։ Դժուար է ստուգել Իսրայէլի պատմութեան սկզբնաւորութիւնը, սակայն Քանանու Իսրայէլի կողմէն նուաճումը ըստ Յեսուայ, Դատաւորաց մէջ նկարագրուած մաքաուումները Իսրայէլի սահմանակից ցեղերու հետ ստոյգ են։ Դատաւորաց և Սամուէլի Գիրքերը պատմական հիմ ունին, հոն կը վերապրին կարգ մը ժողովրդային երգեր, ինչպէս Դերորայի յաղթութեան ներքոյը Սիսարայի պարտութեան վրայ, և Դաւիթի ողբը Սաուլի և Յովիաթանի մահուան համար, որոնք իսկապէս հին են և ցոյց կուտան զէպքերու վաւերականութիւնը։

Պահպանողական Դպրոցը ունի իր հերքումները վերեւի քննադատութեանց դէմ։

Հնախօսութեան վերջին յայտնութիւնները կը հաստատեն թէ Մովսէսի ժամանակը անգիր չէր։ Եգիպտոսի մէջ մեհենագիրները և ի Քանան սեպարձեւ գրութեանց կերպերը ծանօթ էին։ Մովսէս որ զատախարակուած էր Եգիպտական արքունիքին մէջ, սովորած էր ի հարկէ գրութեանց այս ձևերը և Եգիպտոսէն գաղթող հրէից մէջ Մովսէս չէր միակ գրողէսը։ Ըստ Պրոֆ. Պրէսթէտի քաղ-

դէական սեպածեւեր գործածական էին Քրիստոսէ 2800 և փիւնիկեան արիարեալը 1600 տարիներ առաջ (*): Թէլ էլ Ամարնայի տախտակները, որոնք զանաւեցան 1887 ին Միջին եգիպտոսի մայրաքաղաքին մէջ, Քրիստոսէ առաջ տասն և չորս դարերու հնութիւն մ'ունին: Անոնք նամակներն են Քանանու եգիպտական կառավարիչին կողմէն գրուած ժամանակի Փարաւոնին իննաթոնի, Խապիրինի-րու այսինքն երրայեցւոց մասին, որոնք նուաճելով երկիրը, քաղաքները աների կը մատնէին: Քանանու եգիպտացի կառավարիչը գրելով այս նամակները Գազէրէ օգնութիւն կը խնդրէր Փարաւոնէն: Նամակներու գիրերը սեպածեւ էին և լեզուն՝ քաղգէարէնի այն զառառարարաւոր որ գործածական էր Քանան: Ըստ Տր. Մէլլէն Քիլի իսրայէլացւոց արշաւանքի միջոցին փիւնիկեան գիրեր պէտք էին ծանօթ ըլլալ Քանան, սակայն յայտնի է թէ պաշտօնական թղթակցութիւնները եգիպտոսի հետ կը կատարուէին սեպածեւ գրութեամբ և քանաներէնով: Աւելի հին են Օրէնքի տախտակները Համուրապիի, որուն ժամանակակից էր Աբրահամ: Այս տախտակներու գիրերը նոյնպէս սեպածեւ են և լեզուն ակադերէն, որ սեմական բարբառ մ'էր, Քրիստոսէ քսան և մէկ դար առաջ: Այս տուեալները կու գան ապացուցանել թէ Մովսէսի ժամանակը անգիր չէր և Մովսէս կրնար գրել Օրէնքը և Պատմութիւնը: Ելից Գրքին մէջ յիշուած է թէ Մովսէս գրեց Ենովային խօսքերը, Ուխտին Գիրքը և Տասնաբանեայ Պատուիրանքը, և ինչ ալ ըլլան նմանութիւնները Համուրապիի օրէնսգրութեան և Ելից Գրքի Ուխտի Օրէնքին միջև, ընկերային իրաւանց և արդարութեան տեսակէտէ, Ուխտի Օրէնքը անբաղդատելիօրէն բարձր կը մնայ, քանզի հոն միայն կայ մեղքին գաղափարը, որ իր ծագումը կ'ունէ ցանկութեան ղգացումէն, ազրիւրէն բոլոր չորեք, Հոն կայ Աստուծոյ միութենէն աւելի, որ փիլիսոփայութիւն մ'է, Անոր Արբութեան Խորհուրդը, որ պաշտամունքը կը նուիրագործէ կեանքի մաքրութեամբ: Ար-

(*) F. H. Finn. Author of the Pentateuch p. 108

մատական քննադատներէն Տրայլըրի առարկութիւնը Հընդամատեանի Մովսիսական ծագման դէմ, — ինչպէս կ'ենթադրուի ան հասած ըլլալ մեզ դարերու մէջէն —, այն է թէ հան միտատուածութեան հաւատքը, տրուած ընկերային իրաւանց օրէնքները և աշխարհի բարոյական կառավարութեան ըմբռնումը, այդքան կանուխ, կրօնական բարձր մշակոյթ և քաղաքակրթական զարգացում մը կը ցուցնեն, որ չի համապատասխաներ անապատի թափառական ժողովուրդի մը — որպիսին էր Իսրայէլ այդ ժամանակ ապրած նախնական կենցաղին, Քրիստոսէ տասն եւ չորս դարեր առաջ ։

Պահպանողական Անկլիկի և Կրիսի պատասխանները այս քննադատութեանց, նոյնքան պատմական են, թէ միտատուածութեան հաւատքը Իսրայէլի համար, իրենց նահապետներուն, Աբրահամու, Իսահակայ և Յակոբի չափ հին է ։ Մովսիսական Օրէնքը և հաստատութիւնները, թլփատութիւնը, զոհը, քահանայութիւնը և խորանը որպէս սրբարան, իրենց ծագումը կը ստանան նոյնպէս նահապետական շրջանէն ։ Հին կտակարանի պատմութիւնը կարելի է հասկնալ առանց Հնդամատեանի Ամբողջ պատմութիւնը Աստուածային ծրագրի մը գործադրութիւնն է Իսրայէլի միջոցաւ, ուր դերը նախ կը տրուի Նահապետներու, յետոյ դատաւորներու և հուսկ ուրեմն մարգարէից ։ Հնդամատեանի Մովսիսական ծագումը կը հաստատէ նաեւ անոր միութիւնը ։ Մովսէս, որպէս ներշնչեալ պատմագիր և օրէնագիր, հին պատմութիւնը գրած միջոցին, օգտագործեց ի հարկէ բոլոր հնարաւոր աղբիւրները, ըլլային անոնք Եգիպտական, Բաբելոնեան կամ Ասորական ։ Ան կրնար ձեռք բերած ըլլալ նաեւ վաւերագիրներ նահապետներու շրջանէն, որոնք պատմուած էին Իսրայէլի մէջ ։ Ներշնչումը օտար աղբիւրները չ'անտեսել և չ'անգիտանար ։ Ներշնչեալ մատենագիրն պարտականութիւնն էր, պատմութիւնը գրելէ առաջ, ստուգել և բաղդատել հին վաւերագիրներու Հնդամատեանի Մովսիսական հեղինա-

կութիւնը նոյնպէս չ'ենթադրեր անոր մէջ տպագային որ-
եւէ յաւելումի կամ փոփոխութեան դէմ ապահովութիւն:
Հիներու, մանաւանդ երրայեցւոց հասկացողութիւնը տար-
բեր էր դրական հաւատարմութեան մասին: Մենդոց Գրե-
քին մէջ կան քաղաքներու և տեղերու անուններ, որոնք
յայտնի են թէ յետամուտ են: Անոնք լուսանցքներու մէջ
ծանօթութիւններ էին ի սկզբան, որոնք յետոյ բնագրին
միացած են, պատմութիւնը աւելի հասկնալի ընելու հա-
մար: Քահանայական Խմբագրութեան միջոցին, այսպիսի
յաւելումներ և փոփոխութիւններ ներմուծուած են ոչ մի-
այն Հնդամատեանին, այլ և Մարգարէութեանց և Արքա-
գիրքերու մէջ: Բանասիրութիւնը զանոնք կը զատէ և
կ'որոշէ յատուկ տառով մը P. որ նախատառն է Priestly,
«Քահանայական» բառին:

Հնգամասեանը ունի ներքին յայտնութիւններ, որոնք
ի նպատակ են անոր Մովսիսական հեղինակութեան (*).
Հնգամատեանի հեղինակը կը գործածէ լեզու մը, որ հին
է իր քերականութեամբ և բառամթերքով, ցուցական դե-
րանունի ձևերը երրորդ դէմքի համար արական և իգա-
կան, որք կիրարկելի են Հնգամատեանի մէջ երկրորդ Օ-
րէնքով միտսին, Հին Կտակարանի ուրիշ գիրքերուն մէջ
չեն գտնուիր: Հնգամատեանի հեղինակը ծանօթ է եգիպ-
տոսի և Արաբիոյ գիտութեանց և սովորութեանց: Եգիպ-
տական գիտութիւնը զազանի կը պահուէր օտարներէ և
ըստ Հերոդոտոսի, քահանայք միայն առանձնաշնորհաւ
էին գատարարակուելու այս գիտութեանց մէջ, և յայտնի
է թէ Հնգամատեանի հեղինակը ունեցած էր այդ պատե-
հութիւնը: Հնգամատեանի հաստատութեանց և պատմու-
թեան միջեւ, մերձաւոր համաձայնութիւն մը կայ և նոյն
է անոնց հեղինակը. Օրէնքը պարզ կանոնի մը ձևով տըր-
ուած չէ, պատմութիւնը միացած է անոր, և տրուած Օ-

(*) J. Angns D. D. Introduction to the Literature of Sacred Scrip-
tures p. 391.

րէնքը որչափ ալ համառօտ և ամփոփ է ի սկզբան, սակայն յետոյ կ'ընդլայնի և եթէ փոփոխութեան կ'ենթարկուի, պարագայք կը բացատրուին: Բազում են վկայութիւններ Հնգամատեանէ, Մարգարէութեանց և Սրբադիրքերու մէջ: Այս վկայութիւնները կը բերուին Օրէնքի կամ Թորայի անունով և Թորա չէ Հնգամատեանի մէկ մասը, այլ ամբողջութիւնը: Այսպիսի վկայութիւններ Հնգամատեանը կը պարունակէ ինքն իր մէջ, մէկ գիրքէն միւսը եղած փոխադարձ ակնարկութեամբ, որոնք կը ցուցնեն թէ ինչպէս ելից և թուոց, նոյնպէս երկրորդ Օրինաց Դիրքը կանուխէն մաս կը կազմէին Հնգամատեանին: Մարգարէները, մեծ և փոքր, որոնք ապրեցան Գերութենէ առաջ և կարգացին իրենց պատգամները Տաճարին մէջ և հրապարակները, վկայութիւն բերած են Հնգամատեանի բոլոր գիրքերէն հաւաստրապէս, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Հնգամատեանը, որ ծանօթ էր իրենց, կը պարունակէր ոչ միայն Ուխտին Օրէնքը ըստ ելից Դիրքին և երկրորդ Օրէնքը, այլ նաեւ Քահանայականը, այսինքն Ղեւտացւոց և Թուոց Դիրքերը, զորս քննադատներ կ'ենթադրեն գրուած ըլլալ ամբողջութեամբ կամ մասամբ, Գերութեան շրջանին և ոչ առաջ:

Հետեւեալ ակնարկութիւնները պատմական գիրքերէն սկսելով Յեսուայ, մէջ բերուած կոչումները մարգարէից կոչմէն, որոնք իրենց պատգամները կարգացին Սաճարիոյ և Երուսաղէմի մէջ, Իսրայէլի տասը ցեղերուն և Յուդայի նախ քան թագաւորութեանց անկումը, կը հաստատեն, Հնգամատեանի որպէս գրուող Օրէնք գոյութիւնը Դատաւորաց և Թագաւորութեանց շրջանէն կանուխ և անոր Մովսիսական հեղինակութիւնը:

ՅԵՍ. Ա. 7 եւ 8,

«Արդ զօրացիր եւ քաջ լիւր լոյթ, պահել եւ առնել ըստ ամենայն օրինացն, որպէս պատուիրեաց քեզ Մովսէս, ծառայ իմ, եւ մի խոստիցես ի նոցանէ յաջ կամ լաճեալ, զի խե-

լամուս լիցիս ամենայնի զինչ եւ գործեսցես. եւ մի՛ մերժեսցի զիր օրինացս այսոցիկ ի բերանոյ փումփե, եւ խոկասցես ի դա, ի տուէ եւ ի զիւերի, իմացիս առնել զամենայն գրեալսդ ի դմա»:

ՅԵՍ. Ը 31, 32,

«Որպէս պատուիրեաց Մովսէս ծառայ Տեառն որդւոցն Իսրայելի, զոր օրինակ գրեալ է յօրէնսն Մովսիսի, սեղան յողջոց ֆառանց՝ յորս ոչ մերձեալ իցէ երկաթ. եւ անդ եհանն ողջակեզ Տեառն եւ զոն փրկութեան, եւ գրեաց Յեսուի վերայ ֆառանցն զերկրորդումն օրինացն, զօրէնսն Մովսիսի, զոր գրեաց առաջի որդւոցն Իսրայելի»:

Դ. ԹԱԴ. Բ. 3,

«Եւ պահեսցես զպահպանութիւնս Տեառն Աստուծոյ փո, զնալ ի նանապարհս նորա եւ պահել զպատուիրանն նորա եւ զդատաստանս եւ զվկայութիւնս նորա, զգրեալս յօրէնս Մովսիսի, զի ի միտ առնուցուս, զոր առնիցես»:

Դ. ԹԱԴ. ԺԱ. 12,

«Եւ եհանն զարքայորդին եւ եդ ի վերայ նորա զնեչերն եւ զվկայութիւնն, եւ քազաւորեցոյց զնա եւ օծ զնա եւ ծափս եհար եւ ասէ, կեցցէ արքայ»:

Դ. ԹԱԴ. ԺԴ. 6,

«Եւ զորդիս սպանողացն, ոչ սպան, որպէս գրեալ է ի զիրս օրինացն Մովսիսի, զոր օրինակ պատուիրեաց Տէր եւ ասէ, մի՛ մեռցին հարժն վասն որդւոց եւ մի՛ որդիք մեռցին վասն հարցն»:

Ա. ՄՆԱՅ. ԻԲ. 12 եւ 13

«Եւ ասցէ քեզ Տէր, հաննար եւ իմաստութիւն. եւ զօրացուցէ զքեզ ի վերայ Իսրայելի, եւ պահեսցես առնել

գօրէնս Տեառն Աստուծոյ քո. եւ յայնժամ յաջողեսցիս, երբ պահեսցես առնել գօրէնս Տեառն Աստուծոյ քո եւ յայնժամ յաջողեսցիս, երբ պահեսցես առնել զհրամանս եւ զիրաւունս զոր պատուիրեաց Տէր Մովսիսի ի վերայ Իսրայելի»:

Բ. ՄՆԱՅ. ԻԵ. 4,

«Եւ զորդիսն նոցա ոչ սպան՝ ըստ ուխտի օրինաց Տեառն, որպէս եւ գրեալ է եւ զոր օրինակ պատուիրեաց Տէր եւ ասաց»:

ԵԶՐ. Գ. 2, 4,

«Եւ յարեաւ Յեսու Յովսեփէկեանց եւ եղբարք նորա Բահանայք, եւ Զօրաբաբէլ, որդի Սաղաբիէլի եւ եղբարք նորա վեց, եւ շինեցին սեղան զոնից Տեառն Աստուծոյ Իսրայելի՝ մատուցանել ի վերայ նորա ողջակէզս, ըստ գրելոցրն յօրէնս Մովսիսի, առնն Աստուծոյ. եւ արարին զսօն տաղաւարահարացն ըստ գրելոցն, եւ ողջակէզս օր ըստ օրէրուով, ըստ պատուիրանին»:

ՆԷԵՄԻԱ Ա. 7,

«Վասնզի յանցանելով յանցեալ, եւ ոչ պահեցաք զօրէնս եւ զհրամանս եւ զդատաստանս քո, զոր պատուիրեցեր մեզ, ի ձեռն ծառային քո Մովսիսի»:

Բաղդասել հետեւեալ կոչումները *Հիւսիսայի եւ Հարաւային Թաղաւորութեան մարգարէներէն, Ովսէյ եւ Ամովսէ, Յովէլէ եւ Նաայիէ*:

ՈՎՍԷՒ Ա. 10,

«Եւ եր քիւ որդւոցն Իսրայելի իբրեւ զաւազ ծովու անչափ եւ անքիւ». Յննդոց ԽԲ. 17, «Եւ բազմացունանելով բազմացուցես զզաւակ քո իբրեւ զաստեղս երկնից բազմութեամբ, եւ իբրեւ զաւազ առ ափն ծովուն»:

ՈՎՍԷՒ Դ. 10,

«Կերիցեն եւ մի յագեսցեն, պոռնկեսցին եւ մի բազ-

մասցին, զի զՏէր քողին»։ ՂԵԼՏ. ԻԶ. 26, «Եփեսոսն տա-
սըն կին զհացն ձեր ի միում քոնրի, եւ տացն զհաց ձեր
կռով, եւ կերիջիք եւ մի հագեցիք»։

ԱՄՈՎՍ Բ. 2,

«Առաքելից հուր ի վերայ Մովաբու, եւ կերիցէ հուր
զնիմունս քաղաքաց նորա, եւ մեռցի ի սկարութեան Մո-
վաբ աղաղակաւ եւ ձայնիւ փողոյ. «Թիւք ԻԱ. 28, Զի հուր
եւ յեսքոնայ եւ բոց ի քաղաքէն Սեմոնի եւ եկեր մինչեւ
ցԱրն Մովաբու»։

ԱՄՈՎՍ Թ. 13,

«Ահա աւուրք զան, ասէ Տէր, եւ հասցէ որ հերկեն՝ առ
որ հնձէ, եւ որ հարկանէ հնձան՝ առ սերմանաճան, եւ կա-
րեցուցեն լերինք զքաղցու եւ ամենայն բլուրք հալեսցին»։
ՂԵԼՏ. ԻԶ. 5, «Եւ հասանիցեն ձեր կալք ի կուրս, եւ կուրք
ի սերմանս հասանիցեն, եւ կերիջիք զհաց ձեր ցյազ, եւ
բնակեսցիք անհոգութեամբ յերկրի ձերում»։

ՅՈՎԷԼ Բ. 2,

«Օր խաւարի եւ միգի, օր ամպոյ եւ մառախղոյ, իբրեւ
առաւօտ տարածեսցի ի վերայ լեռանց, զօր բազում եւ հը-
զօր, նման նմա ոչ եղեւ յաւիտենից, եւ զհետ նորա ոչ եւս
յաւելցի լինել ազգաց մինչեւ յազգս»։ Ելք Ժ. 14, «Եւ հողմ
արեւելից առ զմարախն, եւ ելին յամենայն երկիրն եգիպ-
տացոց եւ հանգեան ի վերայ ամենայն սահմանացն եգիպ-
տացոց, յառաջ քան զայն ոչ եղեւ այնպիսի մարախ եւ յետ
այնորիկ ոչ եղիցի այնպիսի»։

ՅՈՎԷԼ Բ. 23,

«Որդիք Սիոնի, ցնձացէք եւ ուրախ լեռուք ի Տէր Աս-
ուած ձեր, զի ետ ձեզ Տէր կերակուր արգարութեան, եւ տե-
ղասցէ ձեզ անձրեւ կանուխ եւ անազան իբրեւ յառաջնու-

մրն»։ ՂԵԼՏ. ԻԶ. 4, «Տաց ձեզ անձրեւ ի ժամանակի իւրում, եւ երկիրն տաքէ զարմէս իւր, եւ ծառք դաճաց տաքեն զպտուղս իւրեանց»։

ԵՍ. ԺԱ. 9,

«Եւ ոչ ապականեսցեն յամենայն լերին սրբութեան իմոյ, զի լցաւ երկիր ամենայն գիտութեամբ Տեառն»։ Քիւմ ԺԴ. 21, «Բայց կենդանի եմ ես եւ կենդանի է անուն իմ, եւ լցցեն փառք Տեառն զամենայն երկիր»։

ԵՍ. ԺԲ. 2,

«Անաւասիկ Աստուած իմ, փրկիչ իմ Տէր, եւ յուսացեալ եղեց ի նա եւ ոչ երկայց, զի զօրութիւն իմ եւ օրհնութիւն իմ եհովա Տէր է, եւ եղեւ ինձ ի փրկութիւն»։ Նլք ԺԵ. 2. «Զօրութիւն իմ եւ զովորիւն է Տէր, եւ եղեւ ինձ փրկութիւն, սա է իմ Աստուած եւ փառաւոր արարից զսա»։

ԵՐԵՄ. Գ. 23,

«Հայեցայ յերկիր, եւ անա քափուր, եւ ոչ ինչ գոյր, եւ յերկինս՝ եւ ոչ եր լոյս նոցա»։ ԾՆՆՊՈԳ Ա. 2, «Եւ երկիր եր ամայի եւ քափուր, եւ խաւար ի վերայ անդնդոց, եւ Հոգի Աստուծոյ օրջեր ի վերայ ջուրց»։

Իսրայէլի գաղթը Քանանէն Եգիպտոս Յովսէփայ փոխարքայութեան միջոցին, ժամանակագրականօրէն կը համաձայնի Հիւքսոսներու կամ Հովիւ Թազաւորներու Եգիպտոսի տիրակալութեան շրջանին հետ։ Իսրայէլ համակիր վերաբերում դառաւ Հիւքսոսներէն և հաստատուեցաւ Գեսեմէ Հովիւներ տանլի էին Եգիպտոսեաց և այդ ալ պատճառաւ Իսրայէլ գաղտնած ապրեցաւ անոնցմէ։ Ըստ Պրոֆ. Կարաթանկի, որ Պաղեստինի Հնախօսական Արշաւախումբին պետն է 1932 թուականէ ի վեր, Իսրայէլը ճնշող Փարաւոնը կըած է Թաթմէս Գ. Տաննաւթերորդ Հարս-

տուլթենէ, և ոչ թէ Ռամսէս Բ., որ ուշ է: Իսրայէլ Ե-
գիպտոսը ձգեց Ամենհոթէպ Բ. Փարաւոնի օրով, որով
սկիզբը Քանանու նուաճումին Իսրայէլէ, կը գիպի մօտա-
ւորապէս 1405ին նախ քան Քրիստոս, և սա կը համա-
ձայնի թուականին հետ թէլ էլ Ամարնայի նամակներուն,
զոր Քանանու եգիպտացի կառավարիչը զրկեց Գազէրէ օր-
ուան Փարաւոնին Իննաթոնի կամ Ամենհոթէպ Գ.ի: Ինչ-
պէս գիտել տուինք ի վերեւ, այս նամակներու գիրերը
թէև սեպաձեւ են և լեզուն քանաներէն, սակայն ուրիշ
թղթակցութիւններ, որոնք եղած են Եգիպտոսէն Ե. դա-
րուն նախ քան զՔրիստոս, Գերաւթենէ առաջ, էլէֆանթին
հաստատուած Հրէից և Պաղեստինի պարսիկ կառավարի-
չին միջև, Փիւնիկեան ալիարէտով և արամերէն գրուած
ըլլալով, կը հետեւի թէ մարգարէներ Բաբելոնեան Գե-
րաւթենէ առաջ, ինչպէս Ամովս, Եսայի և Երեմիա, Փիւ-
նիկեան ալիարէտը զարժանեցին: Արամերէն քառակուսի
գիրերը յետոյ մուտք դասն և այժմ ալ կը կիրարկուին:

Գալով Մոնղոց Գրքին առաջին տասն գլուխներուն
մէջ նկարագրուած Ստեղծագործութեան, Եգիպի և Ջոհե-
ղեղի Պատմութեանց, կարելի է արդարեւ բաղդատել զա-
նոնք բաբելոնեան և ասորական տւանդութիւններու հետ:
Նինուէի գիւաններէն հանուած տախտակներուն արձանա-
գրութիւնները կը յայտնեն Հին-Աշխարհի դաղափարնե-
րը, սակայն, մեծ և ակնբախ են, տարբերութիւնները
հեթանոս և աստուածաշնչական ըմբռնումներուն: Ասորա-
կան և Բաբելոնեան այս տախտակներուն մէջ, Ստեղծա-
գործութեան օրերու թիւը եօթը նշանակուած է, սակայն
չկայ հանգիստի սուրբ օրը: Նիւթը կ'ենթադրուի ի սկզբ-
րանէ գոյութիւն ունենալ քառասային վիճակի մը մէջ,
չկայ դաղափարը անոր ոչինչէ ստեղծումին, որ յատուկ է
Մոնղոց Պատմութեան: Քառսի մէջէն, որ ջրային ան-
դունդ մ'է, վերի և վարի հաստատութեանց հետ կը ծնին
նաեւ աստուածներ. լոյսը կը ստեղծուի այս աստուածներէն
Միրոսաքի յաղթութեամբը Քաոսի վրայ, որ նոյնպէս

աստուածածեալ նիւթն է չարէն անբաժան: Ծննդոց պատմութեան մէջ, Աստուած, Էլոհիմ, իր կամքի զօրութեամբ կը ստեղծէ աշխարհը և լոյսը և ինչ որ կը ստեղծէ, կը գտնէ քարի: Ասորա-Բաբելոնական ըմբռնումը Ստեղծագործութեան մասին ըստ էութեան բաղմաստուածեան է, Ծննդոց յայտնութիւնը միաստուածեան է և բարձրօրէն հոգեկան, ստեղծագործող զօրութիւնը ըլլալով կամքը Աստուածային: Կեանքը կ'երեւնայ նախ ջուրի մէջ, բոյսերէն յետոյ ձուկերը, յետոյ ցամաքային կենդանիները և հուսկ յետոյ մարդը կը ստեղծուի: Հոս տարական աւանդութիւնը կը համաձայնի Ծննդոց Պատմութեան հետ: Դժբախտաբար մարդուն ստեղծագործութեան պարագաները բացատրող վերջին տախտակը եղծանած է տեղ տեղ, և ընթերցումը կարելի չէ և սակայն, հնար թէ ըլլար գիտնալ այդ, կոսկածէ վեր է թէ մարդուն ստեղծումը Աստուծոյ պատկերովը երկրիս հողէն, Անոր շունչովը և հոգիովը անմահ, միշտ հաւատք մը կը մնայ յատուկ միայն Ծննդոց Պատմութեան, որուն առջև գիտութիւնը կը խոնարհի և փիլիսոփայութիւնը կը լռէ:

Եղեմի և Զրհեղեղի աւանդութեանց մէջ ասորա-բաբելոնական աւանդութիւնները ունին նմանութիւն Ծննդոց Դրքին հետ: Երկուքն ալ կը պատմեն նախածնողաց երջանկութիւնը Դրախտին մէջ, արդիւնաւ ծառին պտուղը և օձը՝ Թիամէթ՝ մոլորեցուցիչ: Զրհեղեղի Պատմութեան մէջ կիկլէմիշն է նոյն առաջանը փոխանակ Արարատի, Նեպիւ լերան վրայ կը հանդիս: Ըստ Ծննդոց Դրքին նախածնողք զրկուեցան Դրախտի երջանկութենէն, որովհետեւ մեղանչեցին, և Զրհեղեղը ողողեց աշխարհը և մարդկային սերունդը բացի Նոյէն և իր Տունէն փճացաւ, քանզի մարդիկ ապականուած էին բարբերով: Ասորա-Բաբելոնական աւանդութեան մէջ չկայ մեղքին գաղափարը իբրեւ եղծումը սրբութեան: Հոն մեղքը ցոյց չի տրուիր որպէս պատճառ նախածնողաց անկումին և Զրհեղեղով ալ մարդկային սերունդի փճացումին, այլ պայքարը Լուսոյ և Քառսի,

Մերոտաքի և Թխամէաի միջեւ, որպէս առեղծոզ և կործանիչ առաւուածներ, Եղեմի պատմութիւնը կարելի է նկատել որպէս այլաբանական պատկեր մը մեղաց մուտքին աշխարհ և Զրհեղեղը, երկրաշարժներու պատճառաւ ծովուն տեղափոխութիւնը հին աշխարհի մէկ մասին մէջ։ Հնդամատեանի խմբագիրը կրնար ծանօթ ըլլալ բարեխնական աւանդութեանց, սակայն իր պատմութեան բարոյական շարժառիթները կը տարբերին բոլորովին, բարձր են անբաղդատելիօրէն Բարեխնի և Նինուէի աւանդավէպերու թանձրապաշտութենէն։

Հնդամատեանէն ետք հետեւելով ընդունուած կանոնին, մենք կը մանենք քննութեանը յաջորդող պատմական գիրքերուն։ Յետեւայ Գիրքը առաջին կարգին մէջ է, ըլլալով շարունակութիւնը Հնդամատեանին։ Յետոյ կու գան Գիրքերը Դատաւորաց, Հռութայ, Ա. և Բ. Սամուէլի, Ա. և Բ. Թագաւորաց, Ա. և Բ. Մնացորդաց, Եզրասայ, Նէեմեայ և Եսթերայ։

Բ.

ՍՐԲԱԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՐԴԱՐԷՈՒԹԻՒՆՔ

Յետուայ Գիրքը երրայական կանոնի մէջ, մաս կը կադմէ կանխագոյն Մարգարէներու, որոնցմէ են նաեւ Դատաւորաց, Ա. և Բ. Սամուէլ և Թագաւորաց Գիրքերը։ Աւանդութիւնը հեղինակութիւնը կը վերագրէ նոյն ինքն Յետուի, որդւոյն Նաւեայ, որ յաջորդեց Մովսէսի, բացի ի՞նչ. գլխուն վերջին եօթն համարներէն, որոնք նկարագրութիւնն են Յետուի մահուան պարագաներուն։ Գիրքը բաժնուած է երկու մասերու. առաջին մասը կը բովանդակէ Ա.է մինչև ԺԲ. գլուխները և պատմութիւնն է Քանանու նսւածումին։ ԺԳ.է մինչև ԻԲ. գլուխները Քանանու Խորայէլի ցեղերու միջև բաժանումին յատկացուած

են, ուր նշանակուած են նաեւ ապաստանի և զեւտական քաղաքները առանձնապէս: Քիւնէն՝ Յեսուայ Գիրքը Հնդամատեանի շարունակութիւնը համարելով երկուքին Վեցամատեան, Hexateuch, անուը տուաւ: Իրեն հետեւեցան Ուէլչուոզէն և Տրայվըր: Պահպանողական Դպրոցը կը կառչի ինն բաժանութիւն, որովհետեւ Մովսէսի մահով կը փակուի արդէն Հնդամատեանը: Յեսուայ Գրքին մէջ տմբողջ՝ Մովսէս կը համարուի հեղինակը Հնդամատեանի, ինչպէս կը տեսնուի բաղդատութենէն հետեւեալ համարներու, Գլ. Ա. 7 և 8, Գլ. Ը. 31 և 34, Գլ. ԻԳ. 6: Հասալ կրկին են պատմութիւնները Խարայէլի Յորդանանէն անցքին, Երիքովի կործանումին և Ռահաբի Տանը փրկութեան, ինչպէս կրկին են պատմութիւնները Ելից մէջ Խարայէլի անցքին Կարմիր Ծովէն և Փարաւոնի բանակի աղէտին: Ըստ քննադատներու այս պատմութեանց մէջ կան հետքերը յի և Էի, այսինքն Ենովայական և Էլոհիստեան խմբագիրներու: Բ. Օրէնքի Դպրոցին յատկաբանութիւնները և տեսակերպերը նշմարելի են այս երկրորդ մասին մէջ և Գիրքը կը վերջանայ հրաժեշտովը Յեսուայ, ինչպէս Բ. Օրինաց Դրքին մէջ ալ հրաժեշտովը Մովսէսի: Տրայվըր հիմնուելով այս պարագաներուն վրայ կը հետեւցնէ թէ Յեսուայ Գիրքը խմբագրուած է Է. դարու կիսուն և գրողը ռդատուած է յ և Է հնադոյն վաւերագիրներէն: Գիրքը իր վերջին ձեւը ստացած է Ե. դարուն նախ քան զՔրիստոս, Քաճանայական Դպրոցի կողմէն, Գերութենէ յետոյ: Քաճանայական խմբագրութեան հետքերն և հայեացները կը նշմարուին երկրորդ մասին մէջ զեւտական իրաւանց մօտէն տրուած նկատողութենէ:

Անկըս և կրին չեն պաշտպաններ արմատական քննադատներու տեսութիւնը Յեսուայ Դրքին այսքան ուշ և տարբեր գրողներէ խմբագրուած լինելուն: Լեզուն ինն է և կը կրէ նմանութիւնը Հնդամատեանի, քերականական ձևերը և գործածուած բառերը Հնդամատեանինն են քան Է. դարու մարգարէներուն, ակնարկութիւններ չկան թագա-

ւորութեան շրջանին: Գրքին հերոսը Յեմուն է և հեղինակը ականատես մը, (Գլ. Ե. 1, 2. 25). Գիրքը այս հաշուով և կրած յաւելումներով, պէտք է լրացած լինի թագաւորութեան հաստատումէն առաջ և ամենէն ուշ Սամուէլի մարգարէութեան կամ զատաւորութեան կանխագոյն շըրջանին, այսինքն ԺԱ. դարու կիսուն, ինչպէս կը տեսնուի բաղդատութենէ Գլ. ԺԵ. 63ի՝ Բ. Սամուէլ Գլ. Ե. 7-9 համարներուն հետ: Եաքէն յաւելումները եղած են առաջին բնագրին վրայ Դատաւորաց Գրքին հետ պատմութիւնը շարունակելու համար: Այս պարագան նոյնպէս կը հաստատուի հետեւեալ բաղդատութիւններով,

Յետ ԺԵ. 14—19,

«Եւ վաճեաց զնոսա անսի Քաղէր որդի Յեփոնեայ, զերիս որդիս Ենակայ՝ զՍուսի, զԹովմայի եւ զԱլիման, զճնունդս Ենակայ: Եւ էլ անսի Քաղէր ի վերայ բնակաց Դաբիրայ, եւ անուն Դաբիրայ էր յառաջագոյն հաղախ Եամակաց: Եւ ասէ Քաղէր, որ ոք առցէ զհաղան Եամակաց եւ իրեցէ նմա, սաց նմա զԱհա դուստր իմ կնուրեան: Եւ առ զնա Դորոնիէլ, որդի Կենեզի, եղբոր Քաղէրայ կրտսեր, եւ էս նմա զԱհա դուստր իւր կնուրեան: Եւ եղի յերպան նորա իօրոնցս ընդ նա եւ ասէ, իբնդրեցից ի հօրէ իմմէ ազարաց եւ ազաղակեաց յիւր անսի: Եւ ասէ ցնա Քաղէր, Զի՞ է ինչ, եւ ասէ ցնա տուր ինձ օրհնութիւն, զի յերկիր Նազիր ետուր զիս, տուր ինձ Դովարմայիմ, եւ էս նմա Քաղէր զԹովարմայ վերին եւ զԹովարմայ ներին»:

Դատ. Ա. 19—15,

«Եւ զնաց Յուդա ի վերայ Քանանացոյցն բնակելոյ ի Քերոն, եւ էլ Քերոն ընդդէմ, եւ էր անուն Քերոնի յառաջ՝ Կարեաբարով Սեփիր, եւ հաւին զՍեփի եւ զԱլիման եւ զԹովմի, զճնունդսն Ենակայ: Եւ էլ ին անսի ի վերայ բնակացն Դաբիրայ, եւ անուն Դաբիրայ էր յառաջագոյն Քաղախ Եամակաց: Եւ ասէ Քաղէր, որ ոք հարցէ զՔաղախ Նամակաց եւ առցէ զնա, սաց նմա զԱհա զդուստր իմ կնուրեան: Եւ առ զնա Դորոնիէլ որդի Կենեզի եղբոր Քաղէրայ, եւ էս նմա Քաղէր զԱհա զդուստր իւր կնուրեան: Եւ եղի ի զնայն նորա, յարդուեաց զնա Դորոնիէլ խնդել ի հօրէ իւրմէ ազարակ, եւ տոնելաց եւ ազաղակեաց յիւր անսի եւ ասէ, Յերկիր հարաւոյ Ետուր զիս, եւ ասէ ցնա Քաղէր, զի՞ է ինչ, եւ ասէ ցնա Ահա Տուր ինձ օրհնութիւն, զի յերկիր հարաւոյ եւ

մարդարէ մ'է: Երկրորդ մասին մէջ Վերադասեալ Օրէնքի և Քահանայական Դպրոցներու կողմէն նոյնպէս ներմուծեալ յաւելումները պատմութիւնը չեն փոխեր: Վերադասեալ Օրէնքի Դպրոցին (School of Dentrenomy) կողմէն ներմուծեալ յաւելումներու նպատակը եղած է ցուցնել թէ Յեսու զործագրեց Մովսէսի հրահանգը, Քանանու կոտորած ազգերը բնաջնջելու համար: Իսկ Քահանայական Դպրոցի կողմէն, որ իր ծագումը կ'առնէ Եղեկիէէ, միջադրուած լրացումներու միտքը եղած է, բացառել թէ երկրին նուաճման և ցեղերու միջև բաշխման միջոցին, Յեսու, ռնկեցած է Եղիազարը իրեն խորհրդատու և պատմութիւնն ալ արդարեւ կը վերջանայ Յեսուայ և Եղիազարի մահուան պարագաներովը: Երկրին բաժանումը որ Դատաւորաց չրջանին է, ցոյց արուած է որպէս նոյն Յեսուայ կողմէն կատարուած բաժանման հետ: Տրայլըր խմբագրական կապ մը կը տեսնէ Յեսուայ և Բ. Օրինաց միջև: Երկուքին մէջ ալ Մովսէսի համար Աստուծոյ ծառան բացատրութիւնը ստէպ զործածուած լինելուն պատճառաւ: Բաղդատել Բ. Օրինաց Դ. 17. 5 համարը Յեսու Դ. Ա. 1 եւ 2, Ը. 31, Թ. 24, ԺԱ. 12 եւ 15, ԻԲ. 2 եւ 4 համարներուն հետ:

Բ. ՕՐԻՆԱՅ ԼԴ. 5,

«Եւ վախճանեցաւ Մովսէս ծառայ Տեառն յերկրին Մովաբու բոս Բանի Տեառն եւ քաղեաց զնա ի ձորն յերկրին Մովաբու մերձ ի տունն Փեգուրայ:»

ՅԵՍՈՒ Ա. 1 եւ 2,

«Եւ եղեւ յես վախճանելոյն Մովսիսի ծառայի Տեառն, խօսեցաւ Տէր ընդ Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ պաշտօնի Մովսիսի եւ առէ, Մովսէս ծառայ իմ վախճանեցաւ:

ԳԼ. Ը. 31,

«Որպէս պատուիրեաց Մովսէս ծառայ Տեառն որդւոցն

Իսրայելի, զոր օրինակ գրեալ է յօրէնսն Մովսիսի, սեղան յողջոց փառանց՝ յորս ոչ մերձեցեալ իցէ երկաթ.»

Գլ. Թ. 24,

«Ազգեցութեամբ ազգ եղեւ մեզ, զոր ինչ հրամայեաց Տէր Աստուած ֆո Մովսիսի ծառայի իւրում՝ ալ ձեզ զերկիրս զայս, եւ սասակել զամենայն բնակիչս սորա յերեսաց ձերոց.»

Գլ. ԺԱ. 12,

«Եւ զամենայն փաղաքս քաղաւորութեանցն այնոցիկ եւ զքաղաւորս նոցա առ Յեսու եւ կոսորեաց զնոսա սրով սուսերի եւ սասակեաց զնոսա, զոր օրինակ հրամայեաց նոցա Մովսէս ծառայ Տեառն:»

Գլ. ԽԲ. 2,

«Դուք ձեզեքն լուարուք զամենայն ինչ զոր պատուիրեաց ձեզ Մովսէս ծառայ Տեառն, եւ ունկնդիր եղեք բարբառոյ իմոյ ըստ ամենայնի զոր պատուիրեցի ձեզ:»

Գլ. ԽԲ. 5,

«Այլ զգոյ՛՛ լինիչիք յոյ՛՛ առնելոյ զպատուիրանսն եւ զօրէնսն զոր պատուիրեաց ձեզ Մովսէս ծառայ Տեառն, սիրել զՏէր Աստուած ձեր եւ զնալ յարեանայն հանապարհս նորա, պանել զպատուիրանս նորա եւ յարել ի նա եւ պատշել զնա յամենայն արեւ ձերմէ եւ յամենայն անձնէ ձերմէ:»

Բ. Օրինաց վերջին գլխուն և Յեսուայ Գրքին մէջ սկիզբէն մինչև վերջը Մովսէսի համար գործածուած ծառայ Տեառն բացատրարէն կը հետեւի թէ Բ. Օրինաց վերջին գլխւիւր յաւելուած մ'է պատմութիւնը լրացնելու համար Յեսուայ Գրքին հեղինակին կամ խմբագրին կողմէն գրուած: Այս և լեզուական ալ նմանութիւններէ յա-

առջ կուգայ Յեսուայ Գրքին՝ ժամանակագրորէն յաջորդութիւնը Բ. Օրինաց։

Դասաւորաց Գիրքը Թաղաւորաց կանխագոյն շրջանի պատմութիւնն է։ Յեսուայ ժաշէն յետոյ դատաւորներ, այսինքն իշխաններ, երրայեցերէն, շոֆէրիմ, կառավարեցին երկիրը և մզեցին կախներ դրացի աղգերու, Մադիանացիներու, Ամազիկացիներու և Փղշտացիներու դէմ։ Պատմութիւնը երկու վաւերագիրներու միացումն է։ Դերորայի յաղթութիւնը Սիսարայի վրայ կրկին պատմութիւն ունի, նոյնպէս Գեղէտնի և ուրիշ դատաւորներու, որոնք այս կամ այն ցեղի և զաւառի վրայ միայն իշխանութիւն ունէին։ Պատմութիւնները հին են և Դերորայի երգը որպէս բանաստեղծութիւն ունի այս հնութեան բոլոր ներքին ապացոյցները։ Այս աւանդութիւնները և վաւերագիրները Գերութեան շրջանին ըստ Ուէլհաուզէնի միացուած են. Գլ. ԺԸ. 30 համարին մէջ Դանի կառպալտութիւնը մինչև Գերութիւն ցոյց տրուած է, Գերութիւնը կամ աքսորը ըլլալով վիճակը ներկային։ Հաւաքողը, որ մէկ դատաւորէն միւսը յաջորդութիւնը պահած է ամէն մէկուն համար միօրինակ քսան, քառասուն և աւելի տարիներու շրջան մը նշանակելով ըստ յարմարութեան, մեկնելով դէպքերու ծնունդ տուող պարագաները իբր հետեւանքը Իսրայէլի Աստուծոյ հետնախառն և յետոյ յայտնած զղջումին, պէտք է քահանայ մը եղած ըլլայ, որ այսպէս որպէս մարգարէ աստուածատուր Օրէնքին մէջէն նայած է պատմութեան։ Ուրիշ յաւելումներ ալ տարբեր խմբագրի մը կողմէն աւելի ուշ եղած են, քանզի Յեփթայէյէ յետոյ և Սամփսոնի կեանքին մէջ բարոյացուցիչ մեկնութիւններ կը դադրին և աւանդութիւնները կ'արձանագրուին եղածին պէս միայն։ Գիրքին մէջ տիրող միտքը աստուածապետական է, քանզի Աստուած կը յարուցանէ Դատաւորները, երկրին այլազան կողմերը, պահանջին համեմատ, որպէս փրկիչները ժողովուրդին։ Բարենական աւանդութիւնը կամ Թալմուա՝ Դատաւորաց և

Հռութի պատմութիւնները, որոնք զատ գիրքեր են երբայական կանոնի մէջ, կը վերագրէ Սամուէլի: Անկըս եւ կրին գրքին ժԹ. 1 և ԻԱ. 25 համարներու մէջ Թագաւորութեան եղած ակնարկէն, և ԴՂ. Ա. 21 համարին մէջ Բենիամինի որդւոց Յերուսնոցւոց հետ Երուսաղէմի մէջ միասին բնակած ըլլալու գիտողութենէն կը հետեւցնեն թէ, Դատաւորաց Գիրքը գրուած է Սամուէլի ժամանակ և Դուռի թագաւորութենէն առաջ:

ՀՌՈՒԹ երբայական կանոնի մէջ Դատաւորաց Գրքին չի յաջորդեր այլ մաս կը կազմէ Մէկիլլօթի (*) կամ Տօնական Ընթերցումներու, ըստ որում և Հռութ սինականներու մէջ կը կարգացուի Հունձքի Տօնին առթիւ: Գրքին մէջ տրուած խօսակցութեանց տրամերէն նշմարներէն Ուէլ-հաուզէն կը հետեւցնէ թէ պատմութիւնը թէեւ հին է, սակայն ի գիր տանուած է Գերութեան միջոցին. Տրայվըր, պատմութեան Գերութենէ առաջ գրուած ըլլալը կը պաշտպանէ, բացատրելով թէ պատմութեան նպատակը եղած է յիշեցնել այրի հարսերու հետ ամուսնանալու սովորութիւնը իբրեւ պարտականութիւն ըստ Օրինաց, երբ այդ սովորութիւնը այլեւս հինցած կը նկատուէր: Որչափ ալ բարբառական տւանդութիւնը Գրքին հեղինակութիւնը Սամուէլի կը վերագրէ, սակայն Դուռի թագաւորութիւնը կը թուի ետքէն յաւելուած լինիլ ուրիշ խմբագրի մը կազմէն: Բարոյացուցիչ վէպ մ'է Հռութ և ունի պատմական հիմ մը

ԱՌԱՋԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԱՄՈՒԷԼ երբայական կանոնի մէջ մէկ գիրք են և մաս կը կազմեն կանխագոյն մարդա-

(*) «Մէկիլլօթ» կամ Տօնագիրքեր հինգ են եւ կը կազմեն տօնական բերքեցումներու զանգ, ասոնցմէ երգ երգոց կը կարդացուի սինականներու մէջ Պատկի առթիւ, Հուր՝ Հնոց ժամանակ, որ է Պենետիստէ, Ժողովոյ՝ Տաղաւարահարաց Տօնին, Ոգրեր՝ Երուսաղէմի կործանման տասեղարձին, եւ ետք՝ Փաւլոսին: Առաջին երեք տօները կ'օգտական նշանակութիւն ունին եւ Մովսիսական օրէնքով հաստատուած են: Վերջին երկու տօները զուտ ազգային են:

րէններու. բարբառնական աւանդութիւնը այս դիրքերուն ալ հեղինակութիւնը կը վերագրէ Սամուէլի, իբրեւ մարգարէ և վերջինը դատաւարաց, որոնք իշխեցին Իսրայէլի վրայ, թագաւորութեան հաստատումէն առաջ: Առաջին Սամուէլ՝ Սաւուղի և Երկրորդ Սամուէլ Դաւիթի թագաւորութեան չրջանի պատմութիւնն է, սակայն երբ Դաւիթ թագաւոր եղաւ Իսրայէլի վրայ Սաւուղի մահէն յետոյ, Սամուէլ արդէն մեռած էր, որով Սամուէլ իր աւանդով հասած Առաջին Դրօքին, առաջին քսան և չորս գլուխները միայն կրնայ գրած ըլլալ: Դաթ և Նաթան ալ առաջին գրած են Դաւիթի կենաց պատմութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի Ա. Մնաց. ԻԹ. 29 համարէն. «Դաւիթի թագաւորութեան Յիշատակաց Դիրքը», որուն տկնարկութիւն կայ Ա. Մնաց ԻԷ. 24 համարին մէջ, հաւանորէն եղած է մին ազգիւրներէն Սամուէլի Դիրքերուն: Սամուէլի Դիրքերը միօրինակ խմբագրութիւն մը չեն. Ա. Սամ. ԺԵ.էն մինչեւ Բ. Սամ. Ե., և Թ.էն մինչեւ ԻԱ. գլուխները տկանատեսի պատմութիւն են. միւս գլուխներուն պատմութիւնը հին է, սակայն տեղ տեղ թագաւորութեան բաժանման վաղորդային տիրող մարգարէական գաղափարներով մեկնաբանուած են, որով վերջին խմբագրութիւնը, ըստ Տրայվլըրի, կը թուի կատարուած ըլլալ Ը. դարու մարգարէի մը կողմէն: Այս տեսութեան ի նպաստ ներքին ապացոյց մ'է Ա. Սամ. ԻԷ. 6 համարը: Ա. և Բ. Սամուէլի գրականութիւնը զերազանց արձակ է: Վսեմ բանաստեղծութիւններ են Աննայի Աղօթքը, Դաւիթի Ողբերը, Սաւուղի և Յոթնաթանի և յետոյ Արևմտեանի մահուան վրայ, նոյնպէս յաղթութեան և վերջին սաղմոսները, (Բ. Սամ. ԻԲ. և ԻԳ. 1—7): Աննայի Աղօթքին հետեւողութիւն մ'է Մարիամայ, Յիսուսի մօր երգը, (Ա. Սամ. Բ. 2—10, Ղուկ. Ա. 46—55), ուր տկնարկութիւն կամ մարգարէութիւն մը կայ Մեսիայի: Տրայվլըր, Աննայի Աղօթքին լեզուն ժամանակակից չի գտներ պատմութեան և ոգիովը անյարմար Աննայի պարագաներուն: Ա. Սամուէլի

մէջ կրկին են պատմութեան աղբիւրները և զուգահեռական, մէկը աշխարհիկ է, միւսը տառուածպետական, իրենց յատուկ մեկնութիւններով, որով զէպքերը կը շաղկապուին, և այսպէս, պատմութեան մը համեմատ, Աստուած ինք կը տնօրինէ որ Իսրայէլ թագաւոր մը ունենայ և երկիրը անով պաշտպանուի, դրացի ազգերու յարձակումներուն դէմ, և ուրիշ պատմութեան մը համեմատ, Իսրայէլի փոփոքը իր վրայ թագաւոր մը օծուելուն ապատամբութիւն կը նկատուի Նիովայի դէմ և ապերախտութիւն՝ հանդէպ Անոր մարգարէին՝ Սամուէլի։ Այս երկմտութիւնը Սամուէլի Գիրքերէն անբաժան ըլլալով հանդերձ, տարբեր անցեալէն՝ պատմութիւնը հոն կը սկսի աւելի ստոյգ ըլլալ և ազատ աւանդալէպերէ և ժամանակագրութիւնը աւելի ճիշդ քան Դատաւորաց և Նահապետական շրջաններուն։ Եթանասնից բնագիր թարգմանութեան մէջ, Ա. Սամ, Գլ. Ժէ. 12—30, 50—55 համարները, և Գլ. ԺԸ. 5 համարը կը պակսին։ Մեքոպեան Հայ թարգմանութեան մէջ տասնք աւելցուած են՝ համաձայն եբրայականին։

ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԳԻՐԳԵՐԸ եբրայական Կանոնին մէջ մէկ են, ինչպէս Սամուէլի Գիրքերը։ Կրկին բաժանուած առաջնոց համար իբրեւ Գ. և Գ. Գիրքեր թագաւորաց, Եթանասնից է, որուն հետեւած է Վուլկաթա Դաւիթ Երուսաղէմը Յերուսացւոց ձեռքէն գրուելէ յետոյ, թագաւորութեան մայրաքաղաք ըրաւ զայն, սակայն երկիրը կառավարեց որպէս Նահապետ, քիչ փոփոխութիւններ միայն ներմուծելով հին հաստատութեանց մէջ։ Իսկական միապետութիւնը կը սկսի Սողոմոնով, որ արեւելեան բացարձակապետութիւնը ընդգրկեց առանց նկատի առնելու ցեղերու ինքնավարութեան իրաւունքը։ Իր որդին Ռոբովամ աւելի բռնացաւ և պատճառ եղաւ անջատման, Իսրայէլի տասն ցեղերուն որոնք Յերոբոամը ընտրեցին իրենց թագաւոր, նախ թերսա և յետոյ Սամարիա ունենալով որպէս մայրաքաղաք։ Յուդա և Բենիամին կազմեցին առանձին,

Հարաւային Թաղաւորութիւնը Երուսաղէմը ունեւորով արքայանիստ: Բաժանումը տեղի ունեցաւ 975ին նախ քան զՔրիստոս, որմէ յետոյ Հիւսիսային Թաղաւորութիւնը տեւեց միայն 254 տարի և վերջացաւ Սամարիոյ գրաւումով Ասորեստանի Սաղմոնասար թաղաւորէն, որ զերեց ժողովուրդը Միջագետք: Յուդայի Թաղաւորութիւնը տեւեց 387 տարի և վերջացաւ Երուսաղէմի և Տաճարի կործանումով Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թաղաւորէն, որ զերեց ժողովուրդը Բաբելոն: Սամուէլի Դիրքերը Սաւուղի և Դոււիթի թաղաւորութեանց չրջաններուն միայն յատուկ են: Թաղաւորաց Դիրքերը Եօթանասնից բաժանումին համաձայն, մօտաւորապէս չորս դարերու չրջան մը կ'ընդգրկեն, տալով Իսրայէլի տասն և ինը և Յուդայի նոյնպէս տասն և ինը թաղաւորներու կեանքին պատմութիւնը: Թաղաւորաց Դիրքերու հեղինակները կը մնան անծանօթ: Բարբաւեակոն աւանդութիւնը, հեղինակութիւնը կը վերադրէ Երեմիայի: Նմանութիւն մը կայ արքարեւ Դ. Թաղ. Գլ. ԻԴ. 18էն մինչեւ Գլ. ԻԵ, 21 և Երեմիայի Գլ. ԾԲ. 1էն մինչեւ 27 համարներուն միջեւ: Պատմութիւնը կ'երկարի, սակայն Երեմիայի մահէն յետոյ: Դ. Թաղ. ԻԵ.էն մինչեւ 30 համարներուն պատմութիւնը, որ Յեքոնիայի Բաբելոնի բանտէն ազատ արձակման նկարագրութիւնն է, քսան և հինգ տարիներու ժամանակ մը կ'ենթադրէ անցած ըլլալ Երեմիայի վերջին պատգամէն աագին, ուղղեալ Եգիպտոսի հրեայ գաղթականութեան, (Երեմ. Գլ. ԻԴ.) Գ. և Դ. Թաղաւորաց պատմութեան աղբիւրները կրկին են. արքայական գիւտնի արձանագրութիւնները և մարգարէական կամ քահանայական յիշատակութիւնները, որոնք հին են: Ակնարկութիւններ և վերագրումներ կան Սաղմոնի Դարձոց, Իսրայէլի և Յուդայի Թաղաւորաց Յիշատակաց Դիրքերուն, (Դ. Թաղ. ԺԱ. 41, ԺԴ. 19 և 29): Յատկաբանութիւնը և բանահիւսութիւնը Երեմիայինն է և Բ. Օրինաց Դրքին, որ գտնուեցաւ Քեդկիայի քահանայապետութեան չրջանին, երբ Ե-

րեմիա կը մարդարեւանոր Երուսաղէմի մէջ: Գլուխներ կան, որոնք ժամանակակից և զուգընթաց են զանազան դէպքերու, ինչպէս Տաճարին շինութեան և նուիրման, Սաբայի թագուհւոյն Սողոմոնի տուած այցելութեան նկարագրութիւններուն, Եդիայի և Եղիսէի աւանդավէպերուն: Այս Գիրքերու պատմութեան մեծ մասը Երուսաղէմի կործանումէն առաջ գրուած են, և անոնց հիմը կազմած են կրկին վաւերագիրներ և աւանդութիւններ: Ըստ Տրայվըրի, Գ. և Գ. թագաւորաց մէջ կը գտնուին հատուածներ, որոնք տրամերէնի հեաքերը մը կրկն և անսովոր բառեր կը պարունակեն. ասոնք Գերութեան շրջոնին ապրող խմբագիրներու միջադրութիւնները և յաւելումները միայն կըրնան ըլլալ: Թագաւորաց Գիրքերուն հեղինակը Իսրայէլի և Յուդայի թագաւորաց կեանքն ու զործունէութիւնը կը պատմէ փոխ ի փոխ կարգով, ժամանակները ճշգրիտ, ծանրանալով ամենէն աւելի իւրաքանչիւրին հաւատարմութեանը կամ անհաւատարմութեանը վրայ, հանդէպ Իսրայէլի Աստուծոյն՝ Եհովայի, որուն արդիւնքը կ'ըլլայ խաղաղութիւն կամ պատուհաս: Պատմութեան այս աստուածակապան ըմբռնումը՝ յատուկ մարդարեւական տեսարանութեան Իսրայէլի պարագային, կը շարունակուի մինչև Սամարիոյ անկումը, և Յուդայի պարագային՝ մինչև Երուսաղէմի և Տաճարին կործանումը:

ՄԼԱՅՈՐԴԱՅ ԳԻՐԲԵՐԸ եբրայական կանոնին մէջ մաս կը կազմեն Սրբագիրքերու, Քերնուպիի և կը յաջորդեն Թագաւորաց: Մնացորդաց Գիրքերը եբրայականին մէջ կը կրկն Բանգ Աւուրց անունը, զոր Յերանիմոս փոխած է Փամանակագրութեան: Մնացորդաց անունը իր ծագումը կը ստանայ Եթանտանիցէն: Բարբառական աւանդութիւնը այս գիրքերուն հեղինակութիւնը կը վերագրէ Եզրասի. անոնք գրուած են Գերութենէն յետոյ, լեզուն անխառն եբրայեցերէն՝ չէ, կը պարունակէ արամերէն բառեր և դարձուածքներ: Գլխաւոր հեղինակութիւնը կրնայ Եզրասինը ըլլալ, քանզի լեզուի և ուղղութեան նմանութիւն-

ներ կան Մնացորդաց և Եղրասի Գիրքերուն միջև, սակայն առաջինը առնելով զստէն, ան յաւելումներ կրած է, ինչպէս կը տեսնուի ազգարանութեան ցանկէն (Ա. Մնաց. Գլ. Գ. 19—24): Մնացորդաց Գիրքերուն ազբիւրները հին վաւերագիրներ են, որոնց հաւաքիչին նպատակը եղած չէ փոխել զանոնք, այլ զօդել իր պատմական հայեցողութեամբ, սկսելով նախամարդուն ստեղծումէն մինչև Աբրահամի կոչումը և անկէ մինչև Յուդայի վերադարձը Գերութենէն: Մնացորդաց Գիրքերը շարունակութիւնն են Թադաւորաց և վերատեսութիւնը հրէից պատմութեան, քահանայական կարգի մէջէն: Հին գրականութիւններէն հոն շատ վերաբաղեցրութիւններ կան յաւելումներով, նպատակ ունենալով մեկնել պատմութիւնը իր ժամանակի սովորութիւններով և հաստատութիւններով: Մնացորդաց ազբիւրներն են Կանոնական և Անկանոն Մատեանք հաւաւասարապէս, որոնք յիշուած են: Տրայվեր այս պարագաները և լեզուն ի նկատի ունենալով Գիրքը՝ ինչպէս ան հասած է, կ'ենթադրէ թէ իր վերջնական ձևը ստացած է Գ. դարուն նախ քան զՔրիստոս: Մինչ Սամուէլի և Թադաւորաց Գիրքերուն մէջ, պատմութեան առարկայ են Իսրայէլ և Յուդա, Մնացորդաց Գիրքը կը թուի տաանձնապէս յատկացուած ըլլալ Յուդայի: Գիրքը մեծ նշանակութիւն կու տայ վիճակագրութեանց և ազգարանութեանց, Զօրաբարելի ազգարանութիւնը բերելով մինչև Մեծն Աղեքսանդր: Մնացորդաց Գրքին մէջ Տաճարը կը յիշուի միշտ իբրեւ Տունը Եսովային, լրիւ կը արուին Ղեւտական և քահանայական կարգերու բաժանումները և հանրային պաշտաման հաստատման պարագաները, Դաւիթի, Սողոմոնի, Եղեկիայի և Յովսիայի օրով:

ԵԶՐԱՍ ԵՒ ՆԷԵՄԻԱ Երբայական կանոնի մէջ շարունակութիւնն են Մնացորդաց: Բացի այս հանդամանքէն կան ներքին ալ փաստեր հաստատող թէ Մնացորդաց Գրքին հեղինակը, որ քահանայ մ'է, գրած է նաև Եղրաս և Նէեմիա, օգտուելով կիսով այս վերջնաց յուշագրութիւն-

ներէն և Զօրաբարէլի տամարներէն: Այս գիրքերուն պատմութիւնը Յուդայի Գերութենէն (*) վերադարձին, Տաճարի շինութեան և Օրէնքի վերահաստատման մասին ըլլալով ամբողջ, կ'ընդգրկէ շրջանը Պարսկական Տիրակալութեան կիւրտէ մինչև Արտաշէս Երկայնաբազուկ: Եզրաս մասամբ երբայեցերէն և մասամբ արամերէն գրուած է, իսկ Նէեմիա ամբողջ երբայեցերէն է: Եզրասայ մէջ արամերէն մասերը հրովարտակներ և հրամանադիրներ են, որոնք արուած են Պարսից Արքայից կողմէն, կիւրտէ, Վշատապեայ Դարեհէ և Արտաշէսէ, իբր արտօնութիւն վերադարձի և Տաճարին շինութեան: Այս գիրքերու մէջ կան գլուխներ ուր Եզրաս և Նէեմիա կը խօսին իբրև առաջին դէմք: Ասոնց հեղինակները կրնան Եզրաս և Նէեմիա ըլլալ, սակայն կան ալ գլուխներ, ուր անոնց մասին կը խօսուի իբրև երրորդ դէմք: Այս վերջինք պէտք է հաւաքողինը ըլլան: Եզրասայ Բ. և ԺԲ. գլուխներուն պարունակութիւնը վերաբարձրութիւններ են Մնացորդաց Գիրքէն, որուն վերջուարութիւնը նոյնն է Եզրասայ նախաբանին հետ: Նէեմիայի մէջ, (Գլ. ԺԲ.) Բաբելոնէն Զօրաբարէլի հետ Երուսաղէմ դարձող քահանայական տուներու ազգաբանութիւնը երբ կը արուի, գիտելի է որ քահանայապետներու ցանկին մէջ վերջինը Յազգուան է որ ժամանակակից էր Մեծն Աղեքսանդրի: Տրոյվըր և Մուր այս պարագաները նկատելով կը հետևեն թէ,

---

(*) Հրէից վերադարձը Բաբելոնեան Գերութենէն ձեղի ունեցաւ 536ին նախ քան զԲ. արտօնութեամբ Կիւրտի եւ առաջնորդութեամբ Զօրաբարէլի, որ Տաճկէն եւ Դարսի վերադարձող հրէից թիւը 50,000 էր: Ասով լրացաւ Եօթանասանկայ Գերութիւնը, զոր կանխաձայնած էր Երեմիա, (Գլ. ԽԵ. 11): Եօթանասուն տարիներու այս շրջանը պէտք է հաշուել առաջին Գերութենէն, որ պատահեցաւ Յովակիմի Թագաւորութեան միջոցին Յուդայի վրայ 606ին նախ քան զԲ.: Վերջին Գերութիւնը պատահեցաւ 586ին նախ քան զԲ. Սեղեկիայի Թագաւորութեան օրով, երբ Երուսաղէմ եւ Տաճարը կործանեցան եւ Սեղեկիա կուրացուած գերի բռնեցաւ Բաբելոն հեռայ իշխանաւորներու հետ:

Եզրասայ և Նէեմիայի անուանով հասած գիրքերը ամբողջութեամբ անոնց հեղինակութիւնը չեն, այլ զործը հաւաքողի մը կիսով Դ. դարու վախճանին, և ան՝ դատելով իր ցոյց տուած պատմական ուշադրահայեացքէն, պէտք է քահանայ մ'ըլլայ: Ստոյգ է թէ Եզրաս դատաւորեց Օրէնքի Դիրքերը և Հնգամատենով կազմեց առաջին կանոնը վասնզի Մարգարէութիւնները և Սրբագիրք զեռ լըրիւ ամբողջացած չէին: Ինչ որ կը վերագրուի Եզրասայ, անոր անուանով հասած Անկանոն Դրոց մէջ, իբր հիմնադիրը Մեծ Սինակոկին Երուսաղէմի մէջ, և իբր ներմուծիչը քաղգէական քառակուսի գիրերու, փոխանակ հնոյն երայականներու կամ փիւնիկեաններու, պէտք է ընդունիլ որպէս աւանդութիւն միայն:

Հին Կտակարանի կանոնի կազմութեան մասին Թալմուտներու աւանդութիւնները կարելի չէ ընդունիլ նոյնութեամբ: Թալմուտներու մէջ Հին Կտակարանի դրոց մասին կայ հետեւեալ հարցումը, որուն կը տրուին պատասխաններ: «Միջ գրեցին այս գիրքերը».— «Մովսէս գրեց իր գիրքը, պատմութիւնը Բազատամի մասին և Յորայ Դիրքը, Յեսու գրեց իր Դիրքը և Բ. Օրէնքի վերջին հատուածները, Սամուէլ Դրեց իր գիրքը, Նաե Դատաւորաց Դիրքը և զՀռութ, Դաւիթ գրեց Սաղմոսները՝ չըրահանգութեամբ ասան ծերերու, որոնք էին Ադամ, Մեյքիսդեկ, Աբրահամ, Մովսէս, Եման, Իգիթում, Ասափ եւ երեք որդիքը Կորիայ, Երեմիա գրեց իր Դիրքը, և Դիրքերը Թագաւորաց և Ողբոց, Եզեկիա և իր ժողովը գրեցին Եսայի, Ասակաց, Երգ Երգոց և Ժողովող, Մեծ Սինակոկի մարդիկը գրեցին Եզեկիէլ, Երկոտասան Մարգարէները, Դանիէլ և Եսթեր, Եզրաս գրեց իր Դիրքը եւ ազգաբանութիւնը Մնացորդաց Դիրքերուն մինչեւ իր օրերը»: Թալմուտներու այս աւանդութեան մէջ ակնարկելով ժողովը Եզեկիայի ըստ Ասակաց Ին. 1 համարին, էին «Արք Եզեկիայ, արքային Յուդայ, որք հարին ի դրի զԱսակս Սողոմոնի զանքնին»: Իսկ Մեծ Սինակոկ անու-

նով կտրելի է հասկնալ նէեմիա Ը. 1—8 համարներու մէջ յիշուած Աւագանեոյն ժողովը՝ օրուան քահանայապետին նախագահութեան տակ կազմուած, որ երկրորդ Տաճարի շինութեան և անոր յաջորդող շրջանին, մինչև Հրէաստանի նուաճումը Պաղովտոս Սոթէրի կողմէն, 302ին Ն. Ք., Եւս-վայի պաշտամունքը վերանստատեց և Օրէնքի դարձա-դրութեան հսկեց:

ԵՍԹԵՐԻ ԳԻՐԲԸ Հօսթի և Յովնանու հետ փոքր պատ-մութեանց շարքին կը պատկանի. Եսթեր մաս կը կազմէ Մեկիլլօթի և կը կարգացուի Փուրիմի առնին առթիւ: Պատմութիւնը Բրիստոսէ առաջ Ե. դարուն Գերութեան կեանքէն առնուած դէպք մ'է, որ տեղի ունեցած է Պարս-կաստանի մայրաքաղաքը Շուշանի մէջ Դարեհ Վշտապեա-յի որդի Ասուերոսի կամ Գերքսէսի տիրակալութեան շրջանին: Եսթեր, պատմութեան հերոսուհին, հրէուհի մ'է, Բենիամինի ցեղէն Արիքելի դուստրը, իսկական անունով Ագաստա, որ ստացաւ պարսկերէն նոր անուն, երբ ընտըր-ուեցաւ թագուհի և յաջորդեց արձակեալ Վաշթիի: Ես-թերի պատմութիւնը կը ցուցնէ հրեայ կնոջ մը քաջու-թիւնը և անձնուիրութիւնը փրկելու համար իր ցեղը սպառնացող ահաւոր վտանգէն: Պատմութեան մէջ կը պոկսին յիշատակութիւնը աղօթքի և անուան Եւովայի: Եսթերի Դիրքը ըստ Տրայվրի և Մուրի չի կրնար աւելի հին ըլլալ քան Գ. դար Բրիստոսէ առաջ: Նախապէս գրուած է երրայեցերէն և յետոյ թարգմանուած է յու-նարէնի: Գ. Մակարայեցւոց մէջ կայ Փուրիմի յիշատա-կութիւնը «Մուրթքէի Օրը» անունով: Քննադատութիւ-նը կը բաղդատէ Եսթերը Բաբելոնի իշթարին՝ սիրոյ աստուածուհեոյն հետ, Մուրթքէն՝ Մորտաքի հետ, Համան ըլլալով մին Եղամի աստուածներէն, որոնք կը յիշուին Կիլկեմիթի դիւցազներգութեան մէջ: Այս անունները ըստ Անկրսի կրնան դիցարանական նմանութիւններ ունենալ, սակայն աւանդութիւնը զուրկ չէ իր պատմական հիմէն և կ'ապացուցուի ներքին փաստերով, ինչպէս պարսկա-

կան պաշտօններու պերճանքին և երկրին մէջ տիրող սովորութիւններու նկարագրութիւններով, Բարունական աւանդութիւնը հեղինակութիւնը կը վերագրէ Եզրասայ կամ Յովակիմ քահանայապետին, որ ժամանակակից էր Եզրասայ, Ըստ Ուէլչսուզէնի թէև Եսթեր կանոնական նկատուած է, սակայն քիչ է անոր տարբերութիւնը Յուդիթէ և Շուշանէ, որոնք բոլորը նոյնպէս աւանդավէպեր են և մաս կը կազմեն Մակեդոնական շրջանի յատուկ գրականութեան:

ՅՈՎՆԱՆ թէև գրուած է փոքր Մարգարէներու դասին մէջ, բայց նիւթը պատմական է: Անոր հերոսը յիշուած է Դ. Թագ. ԺԴ. 25 համարին մէջ իբրև Աստուծոյ պատգամաւորը և ժամանակակից Յերոսովամ Բ.ի: Հոս ալ ըստ քննադատներու թէև պատմութիւնը հին է, սակայն Դիրքը Գերութենէն յետոյ գրուած է մօտաւորապէս 450 ին նախ քան զՔրիստոս(*): Ուէլչսուզէն և Քլայնէրթ Յովնան պատմութիւնը իրական չեն նկատեր, քանզի Նինուէի սեպագիրներուն մէջ մինչև հիմա այդպիսի արձանագրութիւն մը երեւան եկած չէ, մինչ Աքատրու, Բէռլի և Աքադի մասին յիշատակութիւններ կան: Ուստի պատմութիւնը այլաբանական պատկեր մ'է Եդիսէի յաջորդին յարմարցուած, ցուցնելու Խորայէլի անհաւատարմութիւնը

(*) Տրայվըր Յովնանու Դեբին մէջ կը գտնուէր արամեերէն ձեւեր եւ քառեր, որոնք կը տեսնուին նաեւ Դանիէլի եւ Քաղկեմոնի մէջ: «Աստուած Երկնից» քաջատուքիւնը զօրձածած են նաեւ Եզրաս եւ Նէեմիա եւ Դերուքենէ յետոյ մարգարէական գրոց մէջ իբրեւ ինքզոք Ենոպայի նոր ձեւ մը դարձած է (Յովնան Ա. 7 եւ 12, Նէեմիա Ա. 5, Եզրաս է. 23): Նոյնպէս ըստ Տրայվըրի Բ. Պլիու ազօրքը չի կրնար Թ. դառն ապոմոս մը լինիլ, քանզի լեզուն անխառն եբրայեցեերէն չէ. ան վոխառութիւն մ'է ԺԸ. ապոմոսէն: Յովնան յետ Դերուքեան գրականութիւն մը լինելով հանդերձ կը կանխէ Եսթերը եւ Մնացորդաց Դիբերը, որոնք Մակեդոնական գրական շրջանի զօրքեր կը համարուին:

Driver's «Introduction to the Literature of the Old Testament» P. 321-325.

իր կոչումին իբր Առաքածոյ ընտրեալ ժողովուրդը, և ի պատիւ Յուդայի գերեզմարութիւնը Նորագոյնոստրէ ի Բարսիւն, որպէս հրէշէ մը ծովային, որուն արգանդէն նա կենդանանորոգ դուրս կուգայ կատարելու համար այս անգամ իրեն յանձնուած առաքելութիւնը: Ազօթքը, որ նոյնպէս Յովնանու բերանը կը դրուի, մինչ նա կէտ ձկան փորին մէջ էր, աւելի դո՛ւրսնական սաղմոս մ'է, որ բնագրին վրայ ետքէն աւելցուած է, ըստ որում Գլ. Բ. 2—9 համարները անհարազատ կը համարուին: Պահպանողական մեկնիչներ Յովնանու պատմութիւնը իրրեւ այլաբանութիւն չեն ընդունիր, առարկելով թէ յիշատակարանի մը չգոյութիւնը կամ ցարդ գտնուած չըլլալը Նինուէի սեպագիրներուն մէջ, չի նշանակեր թէ պատմութիւնը իրական չէ. ան կը ցուցնէ Ենովայի սէրը և զութը Իսրայէլէ զստ ուրիշ ժողովուրդներու վրայ ալ: Յիսուս Յովնանու կլանումը կէտ ձուկէն կը յիշէ իրրեւ իրական դէպք, և իր մասն, թաղումը և յարութիւնը կը բաղդատէ անոր հետ:

ՅՈՅԱՅ ԳԻՐԻՔԻ Լ Երրայերէն գրականութեան բարձրագոյն արտադրոյթներէն մին է, և նոյնքան վսեմ բանաստեղծութիւն մ'է և փիլիսոփայութիւն: Որչափ ալ նիւթը պատմութիւն մ'է, սակայն խօսակցութիւնը, որ տեղի կ'ունենայ, կեանքէ անբաժան ցաւին, չարի առեղծուածին և Նախախնամութեան մասին ըլլալով, իրրեւ գրականութիւն կը մօնէ իմաստութեան դասին մէջ: Հին մեկնիչներ Յարայ Գրքին մէջ Սողոմոյ և Գամարայ աւերումին, Իսրայէլի Եգիպտոսէ ելքին, Օրէնքի տուուչութեան և քանանայական կարգի մասին որեւէ ակնարկութիւն չգտնելով, Յարը համարած են նահապետ մը, որ կ'ապրէր Աբրահամէ առաջ Հուս երկրին մէջ, Եղովմայ արեւելքը, իսկ գրքին հեղինակութիւնը ըստ բարբառական աւանդութեան, վերադրած են Մովսէսի Ուէլնաուզէնի կարծիքով գրքին լեզուն անխառն երրայեցերէն չէ, ոչ ալ քերականութիւնը Հնգամատենանի համաձայն Պատմութիւնը

բարոյալից վէպ մ'է և այլաբանութիւն մը, ուր Աստուծոյ և Սատանային նկատմամբ արտայայտուած տեսութիւնները ցոյց կուտան թէ հեղինակը կրած է Զրադաշտական հաւատալիքի ազդեցութիւնը և թէ պայքար մը կը յարատեւէ Բարւոյն և Չարին իշխանութեանց միջև, որ պիտի վերջանայ յաղթանակովը Բարւոյն: Եւրոպայ Գրքին հնութեան մասին Ուէլշաուզէնի և Տրոյլըրի տեսութիւնը այն է թէ Գիրքը Յուդայի Գերութենէն ետքը միայն ծանօթ է, Պարսից տիրակալութենէն առաջ չկայ անոր յիշատակութիւնը, թէ ան ամբողջութեամբ մէկ հեղինակի ալ գործը չէ, այլ տարբեր անանուն գրողներու որոնք ըստ յարմարութեան յաւելումներ ըրած են իսկական ընադրին վրայ: Ա. Բ. Գլուխները և ԽԲ. 7—17 համարները արձակ են, մինչ միւս գլուխները առաջափնայ: Ասոնք պատմութեան նախարարը և վերջաբանը կարելի է համարել: Եւրոպ բարեկամներուն մէջ, որոնք եկան միութարեւու զինքը ողջտէն յետոյ, ի սկզբան չի յիշուիր Եղիուսի անունը: ԼԲ.է մինչև ԼԷ. գլուխները, որոնք Եղիուսի ճառերն են, կը թուին ետքէն յաւելում ըլլալ: Անկըս եւ կրին համաձայն չեն Ուէլշաուզէնի և Տրոյլըրի հասած եզրակացութեան հետ, անոնք բազմաթիւ Գերութենէն առաջ ապրող մարգարէներու, Եսայեայ, Ոփսեայ եւ Երեմիայի գրուածները Եւրոպ հետ, խորհուրդի և բանահիւսութեան նմանութիւններ կը գտնեն եւ կը հետեւցնեն թէ Եւրոպ Գիրքը ծանօթ էր Թագաւորութեան շրջանին: Եւրոպ Գրքին մէջ ստիպւ են արամերէն բառեր եւ ինքնայատուկ դարձուածներ: Պատմութիւնը հին է եւ եթէ հեղինակը չէ Ժամանակակից դէպքերու, գտակով լեզուէն՝ պէտք է ապրած ըլլայ ամենէն ուշ Ը. դարուն նախքան դՅրիստոս: Եւրոպ պատմականութիւնը Հին և Նոր Կտակարանի մէջ ընդունուած է: Եղեկիէլ և Յակոբոս կը յիշեն Եւրոպ իբրեւ պատմական անձ, արարացւոց մէջ կը վերապրի Եւրոպ անունը իբրեւ այր համբերող եւ աւանդութիւնը կը բացատրուի անով որ Եւրոպ ապրած է Հուս

կամ Աննապատ Արարիոյն կոչուած երկրամասին մէջ եւ արարացիք մինչեւ հիմա ցոյց կուտան անոր դերեզմանը: Յորայ ժամանակը կանխէ Արրահամը կամ ոչ, չըջանը նահապետական է, քանզի Յոր է իր տոհմին նահապետը եւ քահանան միանգամայն: Բազդատել հետեւեալ համարները.—

Յոր Դ. 3, 11,

«Կտրեցէ օրն յորում եւ ծնայ եւ գիւերն՝ յորում ասացինք քէ անա արու. իսկ ընդէ՞ր յորսկայնի ոչ վախճանեցայ. այլ էլի յարգանդէ եւ ոչ անդէն կտրեայ:»

Յոր Դ. 8,

«Զոր օրինակ տեսի զայնոսիկ որ զանօրէնութիւն արօտալիր անենն, որ սերմանեն զբուսառութիւն՝ զնոյն ձննեցեն:»

Յոր Դ. 3, 4,

«Անա զոր սասեցոց էր կանգնեցր բանիս, եւ ծնկաց կրուցելոց քաջալերութիւն զգեցուցեր:»

Յոր Լ. 17,

«Զի զի՞նչ է մարդ՝ զի մեծացուցեր զնա, կամ զի հայեցես ի նա մօտ:»

Յոր Զ. 4,

«Զի նեպ Տեառն ի մարմնի իմում են, զթոյն նոցա ծծէ ոգի,

Մրեմ. Ի. 14, 15,

«Անիծեալ լիցի օրն յորում ծնայ, եւ օրն յորում ծնաւ զիս մայր իմ, մի եղեցի օրհնեալ. Անիծեալ լիցի մարդն որ եւ անտեսիս հօր իմոյ եւ անտէ՝ քէ ծնաւ ինզ արու մանուկ. Ընդէ՞ր է ինձ այս զի էլի յարգանդէ տեսանել զցաւ եւ զվաստակ:»

Ռիսէէ Ժ. 13,

«Հերկեցէք զամբարտաւրիւն, հնձեցէք զանիրաւորիւն, եւ կերայք պտուղ ստութեան, զի յուսացար ի համապարհս քո:»

Սա. ԼԵ. 3,

«Զօրացուցէք զծեռս լինալս եւ զժունկս կրուցեալս հաստատեցէ:»

Սաղմ. Ը. 4,

«Ո՞ր է մարդ՝ զի յիշես դու զնա, կամ որդի մարդոյ, քէ այց ինչ արացես դու նմա:»

Սաղմ. ԼԸ. 3,

«Զի նեպ քո հարսն յիս եւ յիս հաստատեցաւ ձեռն քո. ոչ

արհաւիրք Աստուծոյ հակասին
բնդդէմ իննդ։»

Յօդ ԺԱ. 18, 19,

«Համարեացես՝ եւ ոչ ոք իցէ
որ պատեռազմիցի բնդ քեզ. դարձ-
ցին բազումք եւ աղաչեցեն բզ-
քեզ, փրկութիւն պակասեցէ ի
նոցանէ։»

Յօդ ԺԵ. 35,

«Յղանան զցաւս, եւ ծնանին
զանօրէնութիւն եւ որովայն նոցա
պատաստէ զնենգութիւն։»

Յօդ ԻԱ. 30,

«Զի յօր կորսեան սխալի չար,
յօր բարկութեան իւրոյ վարեցի.
ո՞ պատմեցէ յանդիման նորա
զնամապարհս նորա, եւ զոր ինչ
իննք զործեաց՝ ո՞ հասուցէ նմա։»

Յօդ ԻԸ. 15,

«Ոչ ասցի ոսկի սուրբ բնդ նո-
րա, եւ ոչ կռռեցի արծաթ բնդ
զնոց նորա։»

Յօդ ԻԸ. 28,

«Ահա երկիւղ Տեառն է ի-
մասնութիւն, եւ մեկնել ի չար-
եաց է հանճար։»

գոյ բժեկութիւն մարմնոյ խնոյ յե-
րեսաց բարկութեան ԲՈ։»

Միքիէ Դ. 4, Եզեկ. 1, Գ. 28,

«Եւ հանգիցէ իւրաքանչիւր ոք
բնդ որոպ իւրով եւ բնդ բզե-
նեալ իւրով, եւ ոչ ոք իցէ որ զար-
հուրեցուցանիցէ, զի քերան Տեառն
ամենակալին խօսեցաւ զայս։»

«Եւ ոչ եւս եղ իցին յաւար ի
մէջ ազգաց, եւ զազանք երկրի
մի եւս կերիցեն զնոսա, եւ բնա-
կեցեն յապահովս, եւ ոչ ոք իցէ
որ զարհուրեցուցանիցէ զնոսա։»

Սա. ԾԹ. 4,

«Զիք ոք որ խօսի զարդարու-
թիւն, եւ ոչ զոն իրաւունք նը-
մարտութեան, յուսացեալ են իս-
նոսիս, եւ խօսին զունայնութիւն,
զի յղանան զցաւս, եւ ծնանին
զանօրէնութիւն։»

Սոփ. Ա. 15,

«Օր բարկութեան օրն այն, որ
նեղութեան եւ վսանգի, որ քրե-
ուառութեան եւ ապականու-
թեան, որ խաւարի եւ միզի, որ
ամառոյ եւ մառախոյ։»

Առակ. Գ. 14,

«Զի լաւ է զվանառն զայն զը-
սանել քան զզանձս ոսկւոյ եւ
արծաթոյ։»

Առակ Թ. 10,

«Սկիզբն իմաստութեան՝ եր-
կիւղ Տեառն, եւ զխօսութիւն Սրբ-
բոյն՝ հանճար. իմանալ զօրէնս՝
մտաց առաւանդէ։»

Նոյնն է Տրայլբրի տեսութիւնը խմաստութեան միւս
 գրքերուն՝ ԱՌԱԿԱՅ և ԺՈՂՈՎՈՂԻ մասին: Նայելով անոնց
 լեզուին, անոնք Բաբելոնեան Դերութենէն յետոյ գրուած
 են ևւ Սողոմոնի գործերը չեն կրնար նկատուիլ: ԱՌԱ-
 ԿԱՅ ԳԻՐԲԷՐ հաւաքածոյ մ'է և կը բաղկանայ տարբեր մա-
 սերէ, որոնք իրենց առանձին հեղինակները ունին և այս
 պատճառաւ ալ կրկնութիւնը զգալի է: Առաջիններէն ոմանք
 կը վերագրուին Սողոմոնի, ոմանք Ագուրի անունը կը
 կրեն և ուրիշներ՝ Լէմուէլի: Ժ.էն մինչև ԻԲ. գլուխնե-
 րը հնագոյն են, հեղինակութիւնը Սողոմոնի կը արուի,
 սակայն դատելով բանահիւսութենէն, հաւաքածոն Պարսից
 տիրակալութեան չրջանին ի նորոյ գրուած ըլլալու հաւա-
 նականութիւնը ունի: Սողոմոնինն է նոյնպէս ԻԵ. գլու-
 խը, զոր Յուդայի Եղեկիա Թագաւորը օրինակել տուաւ:
 Միւսները Պաղոմեան չրջանի յատուկ ոճ մ'ունին, որ չի
 տարբերիր Սիրաքի Իմաստութեան լեզուէն: Ա.էն մինչև
 Ժ. գլուխները ուշ գրուած են ներածութեան ձևով հա-
 լաքողին կողմէն: Անոնք աւելի մասնական են քան գործ-
 նական, ուր յանձնարարուած խմաստութեան մէջ, որպէս
 ճանաչումը Աստուծոյ, կան նշմարները ետքի ժամանակաց
 կամ Լոկոսի կամ Բանին գաղափարին: ԺՈՂՈՎՈՂԻ հեղի-
 նակը անանուն է, սակայն ժողովողը նոյն ինքն Սողո-
 մոնն է, «Որդի Դաւթի, Թագաւոր Իսրայէլի յերուսալէմ»:
 Բաբելոնեան Թալմուտը, ժողովողի Գիրքը, նաեւ Երգ Եր-
 գոցը, կրկին կամ ի նորոյ գրուած կը համարէ Եղեկիայի
 ժամանակ: Տրայլբր և Տէլից, դատելով ժողովողը իր
 լեզուէն, զայն գրուած կ'ընդունին Պարսկական յետին
 կամ Մակեդոնական Գրուման կամ խաղոյն չրջանին, և
 Տէլից գլխել կուտայ թէ, «Եթէ ժողովողը գրուած համա-
 րանք Սողոմոնի ժամանակ, երայեցերէնը ուրեմն, պատ-
 մութիւն չունի»: Ժողովողի փիլիսոփայութիւնը յռեւտես
 է, և սկիզբակ, կեանքի, ընկերային արդարութեան և
 աշխարհի աստուածային կառավարութեան մասին: Ժողո-
 վողին տեսածը ունայնութիւն է, և եթէ գրքին վերջա-

բանը խրատ մ'է Աստուծմէ վախճալուն և Անոր պատուէրները պահելու, այդ ալ յաւելուած մը կը համարուի ետքէն գրուած, հակադդելու համար յոռետեսութիւնը, որ յատուկ է գրքին: Ենթադրելի անուանը կը պակսի այս գիրքէն: Յիսուս և Առաքեալք անկէ կոչուաներ ըրած չեն: Դիրքը, բացատրութեամբ Գլ. Գ. 28, է. 1—14, ԺԱ. 17 և ԺԲ. 7 համարներուն արձակ է և բանաստեղծական չի նկատուիր:

ՍԱՂՄՈՍՆԵՐ տառադարձութիւնն են յաւանդէն Psalmosին: Երբայեցերէնն է թիւնիլիմ. իբրեւ աղօթք և երգ, հոգեւոր բանաստեղծութիւններ են Սաղմոսները: Այս բանաստեղծութեանց տաղաչափութիւնը զուգահեռականութիւն է, տողերը անյանգ են, անգամահատութիւն կամ ոտից բաժանում չկայ, սակայն վանկերու համար չափ մը կայ, որ իւրաքանչիւր տողի մէջ ութնէն աւելի չէ: Կշռոյթը կը պահուի համեմատութեամբ տողերու, որոնք կը կազմեն տունները: Երբայական բանաստեղծութեան յատկանիշն է զոյգ տողերու մէջ խմաստներու կրկնութիւնը, համագրութեամբ կամ հակադրութեամբ, փոխանակ նմանայանգ տաղասացութեան, որ յատուկ է արարական բանաստեղծութեան: Երբայական բանաստեղծութեան մէջ գիւցաղներգութիւնը մշակուած չէ, քնարականը միայն սիրուած է ևւ սաղմոսներ քնարական են: Գլխաւոր նիւթը կը կազմեն կրօնքը ևւ հայրենիքը, Տաճարը ևւ Սրոն կամ Երուսաղէմ, որոնք անբաժան են: Միայն սաղմոսները չեն Հին Կտակարանի բանաստեղծութիւնը: Յօք, Երգ Երգոց, Ողբեր, Առակաց ևւ Մարգարէութիւնք նոյնպէս բանաստեղծութիւններ են, վսեմ ևւ վերացուցիչ: Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ Սաղմոսաց Դիրքը կը կրէ Դուաթի անունը որպէս հեղինակ: Երբայական բնագրին մէջ եօթանասուն ևւ երեք, Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ ութսուն ևւ չորս սաղմոսներ կը վերագրուին Դուաթի: Սաղմոսներ կան նաեւ Մովսէսի, Սաղմոսի, Ասափի, Կորիսի Որդոց, Եմանի ևւ Եթանի Եզրահացոյ

անունով խոյ քստն եւ հինգ սողմաններ անանուն են: Ըստ Իվալաի, սողմաներու վերնագիրներով կարելի է հնչել հեղինակները: Անոնք այդ անուններով կատարուած հաւատքածոներ են միայն: Դասելով ներքին յայանութիւններէն, Իվալա Դաւիթին կուտայ միայն տասն եւ հինգը սողմաներուն, որոնք են Գ., Դ., Է., Ը., ԺԱ., ԺԵ., ԺԸ., ԺԹ., ԻԴ., ԻԹ., ԼԲ., Կ., ԿԸ., ՃԱ. եւ ՃԽԴ.: Գ. սողմանին հեղինակը Մովսէսն է: Թալմուտ, յաջորդ տասը սողմաններն ալ, որոնք անանուն են, նոյնպէս Մովսէսի կը վերագրէ: Իվալա չ'ընդունիր այս աւանդութիւնը, քանզի լեզուն Հնդամատեանին հնութիւնը չունի: Տրայլըր եւ Չէյն հիմնուելով լեզուի եւ ներքին յայտնութեանց վրայ, սողմաներուն մեծագոյն մասը Գերութեան ժամանակ եւ Գերութենէն մինչեւ Մակարայեցոց շրջանը գրուած կը կարծեն, ինչպէս կալվին ալ կանուսէն ԽԴ. սողմանը նկատած էր Մակարեան օրերու ազօթք մը: Գլխաւոր փաստերը այս սողմաներուն ուշ գրուած լինելուն, արամեէնի հետքերն են եւ թաղաւորութեան բարձած վիճակին ակնարկութիւնները: Սողմաներուն դասաւորութիւնը յետին ժամանակի գործ է, ըստ որում, սողմաներէն ռմանք կրկին անգամ գրուած են: Սողմանները յաւելումներ կրած են եւ իրենց սկզբնական ձեւովը հասած չեն մեղի:

Սողմաները երբայական բնագրին մէջ հինգի բաժնուած են, հետեւողութեամբ Հնդամատեանին: Ա. Գիրքը կը պարունակէ Ա.էն մինչեւ ԽԱ. սողմաները, Բ. Գիրքը՝ ԽԲ.էն մինչեւ ՀԲ., Գ. Գիրքը՝ ՀԳ.էն մինչեւ ՉԹ., Դ. Գիրքը՝ Չ.էն մինչեւ ՃԳ., Ե. Գիրքը՝ ՃԷ.էն մինչեւ ՃԾ.: Յայանի է թէ ի սկզբան ինչպէս Դաւիթի, նոյնպէս Ասափի եւ Կորխի Որդւոց անունով զոտ հաւատքածոներ կային, որոնք համադրուելով ետքէն կազմուեցաւ ամբողջութիւնը: Մինչ Ասափի եւ Կորխի Որդւոց սողմաներուն մէջ Աստուծոյ՝ Էլոհիմ անունը կը տրուի, միւսներուն մէջ Եհովա է անունը:

Պատանդական Դպրոցը չ'ընդունիր արմատական քըն-
նադատներու տեսութիւնը սաղմոսաց շատերուն այսքան
ուշ դրուած լինելուն: Խնդրոյ առարկայ սաղմոսներէն
գլխաւորք են ԽԴ., ՀԴ., ՀԷ., ՀԹ. և ՁԴ. Անկըս և
Ուէսթքոթ յիշեալ սաղմոսաց մէջ յայտնուած աղգային
նեղութիւնները կը մեկնեն Սենեքերիմի, Սիսակի և Նա-
բուգոգոնոսորի արշաւանքներով Սամարիոյ և Երուսաղէմի
վրայ: Անտիոքոս Եպիփանի ժամանակ չէր միայն որ հըր-
եայք ենթարկուեցան վախերու և նեղութեանց: Եթէ այս
սաղմոսները Անտիոքոս Եպիփանի հալածանաց ժամանակ
դրուած են, անոնք չէին կրնար դրուիլ հին սաղմոսաց
շարքին մէջ: Յովնանու աղօթքը (Գլ. Բ.) կ'ենթադրէ
մարգարէին ծանօթութիւնը, Գ., ԼԱ., ԽԲ., ԿԹ. և ՃԽԲ.
սաղմոսներու հետ: Ուէսթքոթ գիտել կու տայ որ յիշեալ
սաղմոսները չեն ցոյց տար նշաններ թէ Իսրայէլ ինք իր
մէջ բաժանեալ էր, մինչ հակառակն էր պարագան Մա-
կարեանց շրջանին: Եօթանասնից թարգմանութեան միջո-
ցին, սաղմոսները տարողջ և պատրաստ էին և անոնց
թարգմանութիւնը լրիւ կատարուեցաւ: Սաղմոսները և
մարգարէութիւնք իրենց վերջնական ձեւը ստացան Մա-
ղաքիայի ժամանակ և Կանոնը փակուեցաւ, որով նոր
սաղմոսներու յաւելում չէր կրնար թոյլատրուիլ: Հին
սաղմոսներու մէջ տեսնուած արամերէն բառերը և ձեւերը
լուսանցքներու մէջ բացատրական նիշեր միայն կրնային
ըլլալ, Գերութեան շրջանի խմբագիրներու կողմէն ներմուծ-
ուած, որոնք ետքէն խառնուեցան բնագրին առանց փո-
խելու իմաստը:

Նոյնն են առարկութիւնները ԵՐԳ. ԵՐԳՈՅԻ հեղինա-
կութեան և բովանդակութեանը մասին. Եօթանասնից
թարգմանութեան մէջ թէեւ ըստ աւանդութեան Սողոմոն
կ'ենթադրուի հեղինակը, սակայն ներքին և լեզուական
փոստերը ի նպատակն են Գլ. Գ. 6—11, Գլ. Ը. 11 և 12
անճաճ են և չեն պատշաճիր Սողոմոնի: Նիւթը հովուեր-
դութիւն մ'է, որ ժողովրդային եղած է Հիւսիսային Թա-

գաւարութեան մէջ, անոր անջատումէն առաջ Յուդայէն, բայց Բաբելոնեան Գերութենէն յետոյ է որ, ըստ Տրայվլըրի, ի գիր առնուելով կրօնական նշանակութիւն ստացած և ներմուծուած են Երրայական Աստուածաշունչ Մատենանին մէջ, իբր այլաբանական պատմուած մը, որ կը բացատրէ Նաւիէի սէրը մոլորեալ Իսրայէլի համար: Գրքին հերոսուհին է Սոււամացի Ազջիկը, և հերոսը Գալիլիացի Հովիւը, որոնց փոխադարձ նուիրումը և մտերմութիւնը, եկեղեցական հայրեր մեկնած են որպէս Քրիստոսի սէրը գէպի իր Եկեղեցին, Բրոֆ. Ճորճ Մուր Երգ Երգացի մէջ, ոճի և լեզուի տարբերութիւնները Սողոմոնեան շրջանէն, կը բացատրէ անով որ, ժողովուրդային երգեր, որոնցմէ է Երգ Երգացը, ժամանակին հետ ընդհանրապէս կը փոխուին և կը յարմարին նոր կամ խօսուած լեզուին, և հետեւաբար ուղիղ չէ ապրող երգի մը հնութիւնը ոճէն և բարբառէն միայն գտաելու կանոնիկոս Ֆէրար, Երգ Երգացը Առակաց հետ բաղդասելով, բացատրութեանց և ձեւերու մէջ նըմանութիւններ գտած է և հետեւեցուցած է թէ նոյնն է երկու գիրքերուն հեղինակը: Այս բացատրութիւններով նա ի վեր կը հանէ երեւոյթներ, որոնք ցոյց կու տան թէ գիրքը Սողոմոնի շրջանին գրուած է: Այսպէս են Դաւիթի աշտարակին (Դլ. Դ. 4), Եսեբոնի (Է. 4), և Թերսայի (Չ. 4.) եղած ակնարկութիւնը որոնք ցոյց կու տան Սողոմոնի ժամանակակից զոյալիճակը և ոչ թէ յետ Գերութեան փոփոխեալ վիճակը, երբ Դաւիթի աշտարակը կիսաւէր լքուած էր, Եսեբոն՝ Մովարի անցած և Թերսա գաղթած էր Հիւսիսային Թագաւորութեան մայրաքաղաքը ըլլալէ Ամրիի իսկ օրերէն, որ հիմնեց Սամարիան: Մասնաւորապէս գիտելի է Թերսայի նկարագրութիւնը իբրեւ գեղեցիկ և հաճելի բնակավայր:

Երգ Երգացէն կոչումներ չկան նոր կտակարանին մէջ, սակայն երրայական կանոնին մէջ է, և մաս կը կազմէ Մեկիլլոթի հինգ գիրքերուն և կը կարգացուի սինակոններու մէջ Պասէքի առթիւ:

Բարեխոսեան Թալմուտը (*) ՈՂԵՆՐՈՒ հեղինակութիւնը կը վերագրէ Երեմիայի Նոյնն է խորագիրը Եօթանասնից մէջ, որ հետեւողութիւն մ'է աւանդութեան, և երբայական Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ, Ողբերը չեն յաջորդեր Երեմիայի Մարգարէութեան, այլ դրուած են Սրբագրաց բաժանումին մէջ (Hagiographa): Պատմական հիմ մը կայ, սակայն, Ողբերու վերագրումին մէջ Երեմիայի, բայց այն փաստէն թէ Երեմիա ականատես եղած էր Երուսաղէմի և Տաճարին կործանումին: Կայ նաեւ վկայութիւն մը Բ. Մնացորդաց մէջ, ԼԵ. 25, թէ «Ասաց ողբքս Երեմիաս ի վերայ Յովսեայ, և ամենայն իշխանքն, արք և կանայք, տաացին ողբս ի վերայ Յովսեայ մինչև ցայսօր և ետուն զայն իրբեւ հրամանաւ ի մէջ Խարայէլի, և ահա գրեալք են ի ճառս ողբոց»: Քննադատութիւնը անյարմարութիւններ կը զանէ Երեմիայի Մարգարէութեան և Ողբերուն միջեւ: Պարագաները չեն համաձայնիր, քանզի Երեմիա, Երուսաղէմի տառւմէն յետոյ Նաբուգոդոնոսորէ, անոնց հետ որոնք մնացեր էին Երուսաղէմ, ստիպուեցաւ անցնիլ Եգիպտոս և սպասել հան մինչև իր մահը: Ողբերու լեզուն կը տարբերի Մարգար-

---

(*) Թալմուտ՝ որ կը նշանակէ **հրահանգ**, անգիր Օրէնքի և ծեսերու մասեանն է, հեղինակութեամբ երկրորդ ըլլալով Հնգամատեանին: Գտնւած է երայեցեւեկ և կը բաղկանայ երկու մասերէ, **Միօնայէ** և **Կէմարայէ**. առաջինը Օրէնքն է քս աւանդութեան եւ երկրորդը անոր մեկնութիւնը: Հաւաքիչները աւանդեալ այս օրինաց և ծեսերուն, եղած են **Սոփէրիմ** եւ **Թանաիմ** կոչուած դպիրները և վարդապետները, որոնց վերջինը կը նկատուի Բաբբի Եէնուսա Հա Նասի, վերջկոյս Ա. դարուն քրիստոնէական քակականին: Աւանդութեան այս օրէնքներն և ծեսերը, իրենց սկիզբն առած կը բաւին Եզրասայ ժամանակէն, եւ կրկին են Թալմուտները, Երուսաղէմեան և Բաբելոնեան, Բաբելոնեանը լինելով երկս ընդարձակ բան Երուսաղէմեանը, մինչ Միւսա Տոյնն է երկուքիմ մէջ: Երուսաղէմեան Թալմուտին մեկնութիւնը լրացած է Դ. դարու վախճանին Յ. Ք., եւ Բաբելոնեանին՝ Ե. դարու կիսուն: Ուղղափառ հրէին համար Թալմուտները օրէնք են եւ փիլիսոփայութիւն, գրականութիւն եւ վարդապետութիւն, ուր կ'օրէնք շիրտուած է ծեսերու հետ:

բէութենէն ոչ թէ նիւթին պատճառաւ, այլ բացատրութեանց և յատկաբանութեանց: Քննադատութիւնը գրքին հեղինակութիւնը կը վերագրէ մէկէ աւելի գրողներու, որոնք աւերուածի միջոցին Երուսաղէմ գտնուած են: Գիրքը գրուած է Գերութեան շրջանին և հեղինակներէն մին կը համարուի Բարուք, Երեմիայի զպիբը: Առաջին չորս ողբերը կը տարբերին հինգերորդէն իրենց յատուկ տաղաչափութեամբ և արուեստով և կը հետեւցուի թէ որչափ ալ այս ողբերը տարբեր տաղասացներու կողմէ գրուած են, սակայն ետքէն միացած են Երեմիայի տնունին տակ, իբրեւ յայտնի մարգարէ մը ժամանակակից գէպքերու:

Հին կտակարանին մէջ, Հնդամատեանէն և Սրբադիրքերէն յետոյ բարձրագոյն քննադատութեան առարկայ եղած են ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻԻՆԵՆԵՐԸ իբրեւ պատմութիւն և գրականութիւն: Հոս ալ թիւպինկէնի և Կէօթինկէնի դպրոցները առաջնորդող դեր ստանձնած են, որոնց միացած է Քիւնէն, ուսուցչապետը Հին կտակարանի պատմեան, Լէյպզնի Աստուածաբանական Դպրոցին մէջ: Անդրիոյ մէջ, Չէյն և Տրայլըր, Ամերիկա՝ Պրիկզ և Ֆոզաիք, հետեւողներ եղած են Գերմանական Դպրոցի վարդապետներուն: Գտնուած են պահպանողականներ, ինչպէս Հօրն և Կրին, որոնք հաշտարար գիրք մը բռնած են ջատագովներու և բանապաշտներու միջեւ կիրարկելով քննադատութեան նոյն մեթոտները, քանզի խնդրոյ առարկայ եղած են Հին կտակարանի ոչ միայն պատմութիւնը, այլ և մարգարէութեանց ներշնչումը, որով Հին կտակարանը կը կապուի Նորին, նախախնամական ծրագրի մը համաձայն և Քրիստոսի մարդեղութիւնը կ'ըլլայ լրումը: Հին կտակարանի մարգարէութեանց մէջ, Մովսէսէն՝ մինչև Ամովս, Եհովա կը յայտնուի իբրեւ Իսրայէլի Աստուածը առանձնապէս, իբրեւ Աստուած Ճշմարիտ և Իսրայէլի կ'ազդարարուի զղուշանալ հեթանոս ազգերու դից պաշտամունքէն, որ կ'որակուի որպէս պղծութիւն և մեղք

գարչելի Եսայիէն մինչեւ Մաղաքիա, պատգամներուն մէջ, Իսրայէլ ցոյց կը արուի որպէս Եհովայի ընտրեալ ժողովուրդը, այն հանդամանքով որ Իսրայէլէն պիտի դոյ Մեհիան, աշխարհի Փրկիչը, և ազգերը անով պիտի ճանչնան և պաշտեն ճշմարիտ Աստուածը և մարդկութիւնը ամբողջ պիտի ըլլայ Անոր ժողովուրդը։ Արմատական քննադատութիւնը, Հին Կտակարանի Մարգարէութեանց այս հանդամանքը կը մերժէ և կը հետաքրքրուի միայն անոնց պատմական և գրական վերլուծութիւնով։

Պէտք է ընդունիլ թէ քննադատութեան դերը միայն քանդիչ և ժխտական եղած չէ, ան գրական և շինարար դարձ ալ կատարած է։ Գերման քննադատներու դպրոցին մէջ այս դերը վերապահուած էր Վաթքէի, որ աշակերտ էր Հէկէլի Վաթքէի գրական դարձունէութիւնը կայացաւ երկուսն հանելու մէջ, ինչ որ ինք խորհեցաւ թէ ամենէն զերազանցն էր Իսրայէլի պատմութեան մէջ, և սա անոր կրօնքն էր։ Անոր ֆանքը եղաւ ցոյց տալ թէ, ինչպէս խորհուրդի բոլոր դրութիւնները, նոյնպէս և հաւատքը իր կեանքով, այսինքն կրօնքը, Իսրայէլի մէջ ենթակայ էր զարգացման։ Վաթքէ այս ուղղութեամբ իր հետազոտութեան առարկայ ըրաւ մարգարէութիւնները առանձնապէս, որոնք էութիւնը կը կազմէին Իսրայէլի կրօնքին և անոնցմով Իսրայէլի պատմութիւնը կը լինէր անցեալի մեծ իրականութիւնը։ Աստուծոյ բարոյական ըմբռնումը կանուխէն խոր արմատ ձգած էր Իսրայէլի կրօնքին մէջ և նահապետները մարգարէներ էին և տեսիլք տեսնողներ։ Թագաւորութեան հաստատումէն յետոյ, Աստուծոյ բարոյական ըմբռնումը խախտեցաւ, տեսիլքները տեղի տուին բանդադուշակութեանց, կաղմուեցան մարգարէներու խումբեր, պետի մը հսկողութեան տակ, որոնք զբաղեցան քաղաքականութեամբ և գրգռեցին Յէոն տատախիւս Ամրիի տունը, սակայն գտնուեցան միշտ սակաւաթիւ տեսանողներ, որպէս Սամուէլ, Եղիա, Եղիաէ և ուրիշներ քով, որոնք կառչած մնացին կրօնքի մէջ ար-

դարութեան գաղափարին և զայն բարձր պահեցին: Ը. դարուն նախ քան զՔրիստոս, մարգարէութեան այս ուղին, Աստուծոյ գաղափարովը բարոյացած, կը յայտնուի աւելի ուժգին և մարգարէներ այս անգամ ոչ միայն կը խօսին իրենց պատգամները թշնամի բազմութեանց առջեւ, այլ և կը գրեն, լսելի ընելու համար Աստուծոյ Զայնը ետքէն եկող սերունդներու և ուրիշ ազգերու ալ: Գրաւոր այս մարգարէութիւնները, որոնք վսեմ բանաստեղծութիւններ են, երբայական գրականութեան ամենէն գեղեցիկ արտադրոյթը կը մնան: Ը. դարու երկրորդ կէսը տեսաւ Ամովս, Ովսէէ, Նեայի և Միքիա, Է. դարուն երեւցան Սոփոնիա, Նաոււ և Ամբակոււմ, Զ. դարուն Երեմիա, Եզեկիէլ, Զաքարիա և Անգէոս: Կրաֆի գլխաւոր գործը եղաւ այս մարգարէութեանց մէջէն Աստուծոյ բարոյական գաղափարին դարգացումը երեւան բերել և Մեսիայով անոր լրումը հաստատել: Քննադատութիւնը տանք լռութեան կողմայ և պատմութեան ստուգութիւնը միայն կը փնտռէ:

Քննադատութիւնը մարգարէական գրոց մէջ վերտառութեան համաձայն չի ճանչնար այդ գիրքերուն հեղինակները, քանզի ինչպէս Յեսու, Հռութ կամ Սամուէլ, անուններ միայն կը նկատուին և պատմութիւնը՝ անոնց օրով կատարուած յիշատակութիւն մը, այսպէս ալ մարգարէութեանց հեղինակները անհրաժեշտօրէն վերնադիրներով ցոյց տրուած անունները չեն, որովհետեւ հրէից մէջ ոչ միայն բնագիրներու հարադատութեան, այլ և հեղինակներու մասին պէտք եղած նախանձախնդրութիւնը պակսած է և այլազան ժամանակներ գրչագիրներ և հաւաքիչներ իրենց կողմէն ըստ ընտրութեան յաւելումներ ներմուծած և ամփոփումներ ըրած են հին պատմութիւնը և գրականութիւնը լրացնելու համար: Քննադատութիւնը մարգարէական գրոց մէջ երեք հիմնական կէտեր հետամուտ եղած է ստուգելու, նախ թէ իւրաքանչիւն գրքին ո՞ր մասը կը պատկանի բուն հեղինակին, ու

րո՞ւն անուներ կը կրէ գիրքը, երկրորդ՝ ի՞նչ յաւելումներ ներմուծուած են և որո՞նց կողմէն, երրորդ՝ ի՞նչ է գրքին խմբագրութեան մօտաւոր թուականը, Բաբելոնեան Դերութիւնը ըլլալով անկիւնադարձը Խորայէլի պատմութեան: Այս գիրքերէն չտարուան մէջ պատգամներու թուականը ճշգրտած է ժամանակակից թագաւորներու տնտեսով, երբեմն յարակից այլ պարագաներ կ'օգնեն ընկուայս ճշգրտմը: Բայց երբ գրքին ամբողջութիւնը մէկէ աւելի անանուն հեղինակներու կը պատկանի, ներքին յայտնութիւններով միայն հնար է կատարել ստուգութիւնը և տտնցմէ մին է յատկաբանութիւնը, այսինքն սճը, որ յատուկ է նիւթին և հեղինակին: Մարգարէութիւններ կան, որոնք անունով միայն ծանօթ են, անձը կը մնայ մթութեան մէջ: Սա չափը գիտենք թէ մէկ մասը, բայց ոչ ամբողջութիւնը այդ պատգամներուն, գրուած են անոնց կողմէն: Այս կարգի մարգարէներ են Յովէլ, Արդի, Միքիա, Նաուամ, Ամբակում, Սափոնիա և Մաղաքիա: Ասոնց մէջ Մաղաքիա (Մալախի) անուն մը չէ, այլ գրքին առաջին երկու բառերը, որոնք կը նշանակեն «Իմ զեսպանս»: Նոյնպէս Անդէաս անուն մը չէ, այլ մարգարէութեան առաջին երկու բառերը, «զեսպանը ետնվէին»: Գիրքերու այս ձեւով անուանումը անսովոր չէր հրէից մէջ: Հնգամասնի գիրքերը, ինչպէս տեսանք, Եօթանասնից թարգմանութենէն առաջ, ոչ թէ ըստ նիւթին, այլ առաջին բառերովը ստացած են իրենց անունը:

Մարգարէական գրոց մէջ Եզեկիէլ և Անգէ հասած են մեզ իրենց իսկական քնադիրներով: Ովսէէ, Յովէլ, Ամովս, Նաուամ, Երեմիա, Արդի, Սափոնիա և Մաղաքիա տեղ տեղ փօքր յաւելումներ կրած են օրինակողներու կողմէն, իսկ Եսայի, Զաքարիա, Միքիա և Ամբակում մէկէ աւելի մարգարէներու պատգամներուն հաւաքածոյ են, իւրաքանչիւրը ժամանակագրօրէն կրելով իր առաջին հեղինակին անունը միայն: Եզեկիէլի մարգարէութիւնը գրուած է Բաբելոնեան Դերութեան շրջանին, Անգէինը՝

վերադարձին, Ուլսէէ և Ամովս գրուած են Սամարիոյ անկումէն առաջ, Նաւուսի մարգարէութեան մէջ Նինուէի պատգամը որչափ ալ գրուած է Բաբելոնեան Գերութենէն առաջ, սակայն սկիզբի սաղմոսը յաւելում մ'է վերադարձի շրջանին, և Նաւուսինը չէ: Սոփանիոյ մարգարէութեան մէջ Յուդայի և օտար ազգերու դէմ Եանգէի առնունով արձակուած դատապարտութիւնը կը պատկանի Յովսիայի թագաւորութեան շրջանին, իսկ Իսրայէլի վերահաստատման մասին արուած խոստումը հաքէն յաւելում մ'է ասորեր խմբագրի մը կողմէն: Արդիւ մարգարէութեան մէջ նոյնպէս Երուսաղէմի անկման մասն եղած կանխաձայնութիւնը, Եգովմի դէմ արուած վաղնջուց պատգամի մը վրայ ձեւուած է, ուրեք ուրեք ընդլայնումներով, որոնք նոյն հեղինակինը չեն: Յովէլի մարգարէութեան ժամանակի մասին կարծեաց տարբերութիւն կայ: Յովէլ՝ Իսրայէլի թշնամիներուն մէջ չի յիշեր Ասորեստանը և Բաբելոնը, կը յիշէ Փիւնիկէն, Եգովմը և Եգիպտոսը, ան կը խօսի «Ենովայի Օրուման» վրայ և Իսրայէլը կը հրաւիրէ զղջումի: Անկրս և Կրին կը հետեւցնեն թէ Յովէլ մարգարէացաւ երբ Յուդա դեռ գերուած չէր և թէ Յովէլ ժամանակակից էր Ամովսի և Ուսիայ: Ուէլճաուզէն և Տրայլըր, Յովէլի բացատրութեանց մէջ փոխառութիւն կը գտնեն Եզեկիէլէն, որ Յուդայի Յովակիմ թագաւորին հետ գերի տարուած էր Բաբելոն 586ին նախ քան զՔրիստոս: Յովէլի մէջ, Յովսափատի հովսին և Տաճարէն բխող գետին եղած ակնարկութիւնները կը ցուցնեն թէ զրազը գիտէր Եզեկիէլը: Այս քննադատները գիտել կու տան նաեւ թէ Գերութենէն առաջ մարգարէ մը չէր կրնար լռութեամբ անցնիլ Ասորեստանի և Բաբելոնի վրայէն, որոնց գիրքը միշտ սպառնական էր, հետեւաբար Յովէլ մարգարէացաւ ուշ, Գերութենէ յետոյ և թէ նա պէտք էր ժամանակակից ըլլար Մաղաքիայի: Ինչպէս պատմական գրոց մէջ Նէեմիա վերջինն է, մարգարէութեանց մէջ նոյնպէս Մաղաքիա է վերջինը, որ ժամանակակից էր Նէեմիայի:

Յերոնիմոս գրքին հեղինակութիւնը Եղրատայ վերագրած է, սակայն Կալվին հաւանական չի դռներ: Հեղինակը անձանօթ կը մնայ: Մարգարէութիւնը ամբողջ նոյն հեղինակին գործը կը համարուի, բացի Եղիայի գալուստի մասին եղած ակնարկութենէն, որ յաւելուած մը կ'ենթադրուի: Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ «Մալախի», իմ դեպքանս, փոխուած է Մալախիայի, որ յատուկ անուն մ'է:

ԵՍԱՅԻ, մեծագոյնն է Հին Կտակարանի բոլոր մարգարէներուն և կը կոչուի «Աւետարանիչ Մարգարէ» և սակայն գիրքը, որ հասած է մեզ անոր անունով, բոլոր մարգարէներու գիրքերէն աւելի պատմականօրէն և ժամանակագրականօրէն քննադատութեան առարկայ եղած է: Քննադատները առհասարակ գրքին հեղինակութիւնը կը վերագրեն երկու Եսայիներու, որոնց առաջինը կ'ապրէր Յուդայի թագաւորներէն Յովթամայ, Աքազու և Եղեկիայի ժամանակ, և երկրորդը՝ Բաբելոնեան Գերութեան շրջանին, ըստ որում Առաջին Եսայեայ մարգարէութեան տեւողութիւնը կը լինի 740է մինչև 701 նախ քան զՔրիստոս, իսկ երկրորդինը՝ 598է մինչև 550, մօտաւորապէս կէս դար: Երկու Եսայիներու ենթադրութիւնը կ'արդարացուի անով որ, գրքին երկու գլխաւոր բաժանումներուն բանահիւտութիւնը և յատկարանութիւնը կը տարբերին զգալապէս: Երկրորդ Եսայեայ լեզուն անխառն երբայեցեբէն չէ, տեղ տեղ կը գործածուին արամեան բառեր և ձևեր: Մարգարէն կը խօսի փողովուրդի մը, որուն պայմանները հայրենի երկիրինը չեն, այլ օտար: ԱՌԱՋԻՆ ԵՍԱՅԻՆ կը պարունակէ Ա.է մինչև ԼԹ. գլուխները, ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՍԱՅԻՆ Խ.է մինչև ԿԶ. գլուխները: Ա.է մինչև ԺԲ. գլուխներուն մէջ, մարգարէն նախ կը յանդիմանէ Յուդայի իշխանները իրենց կեղեքումներուն համար և արդարութեան կը հրաւիրէ զանոնք, Երուսաղէմի պաշարման միջոցին Իսրայէլի և Ասորիքի թագաւորներէն, Յուդայի թագաւորին Աքազու կ'աղաարտէ չվախ-

նալ, նշան տալով թէ կոյսը պիտի յղանայ և մանուկ մը պիտի ծնանի, իմամանուէլ, «Աստուած մեզի հետ», և սա առաջին կանխաձայնութիւնն է Եսայիայ կողմէն ապագայ Մեսիայի մասին: ԺԳ.է մինչեւ ԻԲ. գլուխները պատգամներ ևն հեթանոսաց դէմ և տեսիլքներ: Այս պատգամներուն մէջ Բաբելոնի դէմ սպառնալիքը ուշագրաւ է, երբ Բաբելոն իր զօրութեան զազաթը կը գտնուէր: Արմատական քննադատներէն Խվալտ և Հիցիք կը տարակուսին թէ այս պատգամը Առաջին Եսայիայ է, քանզի Եղեկիա, որ ժամանակակից էր մարգարէին, չէր կրնար հետաքրքուիլ դէպքով մը, որ պիտի պատահէր երկու հարիւր տարի յետոյ: Անոնք այս պատգամը գրուած կը համարեն Երկրորդ Եսայիայ կողմէն, Գերութեան վախճանի մօտ և ուրիշ խմբագիր մը զայն ետքէն փոխադրած է Առաջինին: Տեսիլքները, որոնք այս պատգամներուն կը հետեւին, կը յայտնեն Եհովայի դատաստաններուն արդարութիւնը և Անոր գութը՝ Իսրայէլի և հեթանոսաց միանգամայն: ԻԲ.էն մինչեւ ԼԵ. գլուխները կը վերաբերին Եղեկիայի ժամանակին, որոնք մարգարէութիւններ ևն Յուդայի և Իսրայէլի գերութեանը մասին, անոնց մեղքերուն և չարութեան պատճառաւ: Յաջորդ գլուխները, ԼԶ.է մինչեւ ԼԹ. Սենեքերիմի Երուսողէմի վրայ արշաւանքին պատմութիւնն է և փոխառութիւն Դ. Թագ. Գիրքէն, ինչպէս կը տեսնուի ԺԸ.է մինչեւ Ի. գլուխներու բաղդատութենէն: Երկրորդ ԵՍԱՅԻ պատգամներու շարք մ'է ապագայի մասին: Անոնք կը բաղկանան երկու մասերէ: Առաջինը կը պարունակէ Խ.է մինչեւ ՄԵ. գլուխները, երկրորդը՝ ՄԶ.է մինչեւ ԿԶ. գլուխները: Առաջին մասին մէջ բաղդատութիւններ կան Եհովէի և Բաբելոնի աստուածներուն միջեւ և կը հաղորդուին Եհովէի խոստումները Իսրայէլի կրկին Սիսն վերադարձին համար, հաւատարմներով Մեսիայի ու մօտալուտ յայտնութեան, իրեւ Իսրայէլի Փրկիչը՝ մեղաց գերութենէն: ԽԲ.է մինչեւ ՄԳ. գլուխներուն մէջ յիշուած «Եհովէի Մատան»

ինքն է Մեսիա, որ կը բառնայ իր՝ ժողովուրդին մեղքը, մահ կը հաշտեցէ և ապա յարութիւն կ'առնէ: Բարբրիներու Դպրոցը Եանձէի Ծառային մահը և յարութիւնը կը մեկնէ իբրեւ Խարայէլի գերութիւնը և դարձը: Երկրորդ մասին մէջ մարգարէն որպէս տկանատես իր ժողովուրդին յոռի վարմունքին և կրկին դժբախտութեանց, նախ կը սաստէ և յետոյ կը յորդորէ զղջումի: Այս պատգամները կը վերջանան տղաբարութեամբ թէ, երբ Խարայէլ այսպէս յամառի չարութեան մէջ և անհուատարիմ մնայ Ենովային, կոչումը պիտի ըլլայ հեթանոսներու, և անոնք պիտի դան և մանեն Աստուծոյ Եկեղեցին: Այս գլուխները Գերութեանէն յետոյ կ'ենթարդուին գրուած ըլլալ: Պատկերացումը վիճակը ժողովուրդին յետ Գերութեան տպրած կեանքը կը համարուի, իր հայրենի երկրին մէջ: Չէյն և Տում ՄԶ.էն մինչեւ ԿԶ. գլուխները կը վերագրեն Երրորդ Եսայիայ, որ ժամանակակից պէտք էր ըլլար Եզրասայ: Ըստ այս քննադատներուն, Եսայիայ Գիրքը, ինչպէս ան մեր ձեռքը հասած է, հաւաքածոյ մ'է տարբեր բնագիրներու, որոնք ի մի ձուլուած են առաջին հեղինակին անունով Գ. դարու սկիզբը նախ քան զԲրիտանոս: Պահպանողական Դպրոցը քննադատներուն այս տեսութիւնը չի բաժնոր: Ան կ'ընդունի թէ գրքին մէջ գրուածներու դասաւորումը ժամանակագրական կարգով չէ և թէ դասաւորումը գործն է ետքի խմբագիրներու, բայց հեղինակութիւնը ամբողջութեամբ կը վերագրէ Ամովսի որդւոյն Եսայիայ (*): Անկըս և Կրին ի նպաստ գրքին միութեան կը բերեն հետեւեալ փաստերը.

1. Արամերէն բառեր և ձևեր, որոնք կը գտնուին Երկրորդ Եսայիայ, այսինքն Գրքին Խ.էն մինչեւ ԿԶ. գլուխներուն մէջ, քիչ են և աննշան: Արամերէն բառերու կը հանդիպինք նաեւ Առաջին Եսայիայ մէջ, և ուշագրաւ պարտաւոր մ'է որ Եզեկիայի պալատին պաշտօնա-

(*) «Introduction to the Study of Sacred Scriptures» p. 499-503.

տարները ծանօթ էին տրամերէնի և օտար լեզուներու մէջ տրամերէնը առաջնութիւն ստացած էր. (Դ. Թագ. ԺԲ. 26) :

2. Առաջին և երկրորդ Եսայիներու վերադրուած ոճի տարբերութիւնները նիւթին համեմատ կը գտնուին երկուքին մէջ ալ առանձնապէս : Այսպէս Խ.էն մինչեւ Մ. գլուխներու յատկաբանութիւնը և ձևերը կը տարբերին ՄԱ.էն մինչեւ ԿԶ. գլուխներէն : Այս տարբերութիւնը պարագաներու փոփոխումով կարելի է մեկնել, քանի որ Ամովսի որդւոյն Եսայեայ մարգարէութիւնը մօտաւորապէս քառասուն տարի տեւած է : Գրքին երկու բաժանումներուն մէջ, այսուհանդերձ կան ձևեր և բացատրութիւններ, որոնք նոյնն են և առուելապէս Եսայեայ յատուկ : Ասանցմէ է «Սուրբն Իսրայէլի» բացատրութիւնը, որ տասն և չորս անգամ յիշուած է Առաջին Եսայեայ մէջ և տասն և հինգ անգամ երկրորդին մէջ :

3. Հրէական աւանդութիւնը և Եօթանասնից՝ Եսայեայ Գրքին հեղինակութիւնը կը վերագրեն Ամովսի որդւոյն : Յիսուս և Աւսքեաիները վկայութիւններ բերին Գրքին երկու բաժանումներէն, իրեւ մէկ Եսայի : Սիրաքի իմաստութեան մէջ, որ Մակաբայեցւոյ շրջանի գրականութիւն է, Եսայի ցոյց տրուած է իրեւ մէկ Գիրք :

4. Բարեկոնի և ուրիշ քաղաքներու դէմ տրուած պատգամները հաճէն գրուած ևւ աւելցուած կը համարուին միայն այն քննադատներուն կողմէն, որոնք մարգարէական ներշնչումի չեն հաւատար ևւ կանխաձայնութիւնները կը մեկնեն որպէս քաղաքական հռատեսութիւն : Բանապաշտ Դպրոցին գիրքը, ուրեմն, արդէն կանխակալութեամբ է, ըստ սրում ևւ մարգարէները կը նըկատուին որպէս դատուն քաղաքագէտները :

5. Գրքին ՄԽ.էն մինչեւ ՄԹ. գլուխներուն մէջ հրէից ազգային մեղքերուն մասին եղած յանդիմանութիւնները ևւ աղէտներու սպառնալիքը կը ցուցնեն թէ հրեայք զեւ իրենց երկրին մէջ կը գտնուէին, տեղահան եղած

չէին և իրենց լիճակը Բարեխոնի գերութիւնը չէր:

6. Մարգարէն կը խօսի երկրէ մը, որուն աշխարհագրական նկարագրութիւնը իր լեռներով և անտառներով, հորիզոններով գէպի ծովը և կղզիները Պաղեստինի միայն կրնայ վերաբերիլ: Տեսարանները Յուդայի լեռնադաշտերը և բարձրաւանդակներն են և ոչ թէ Եփրատի հովիտը:

Տրայվըր, Երկրորդ Եսայայ, Երեմիայի, Եզեկիէլի և Անգէի միջեւ լեզուական մօտաւորութիւն կը գտնէ, նոր փորձերով, և արամերէն բառեր, որոնց համեմատութիւնը կ'աճի Եզրասայ և Նէեմիայի մէջ: Չուտ երրայեցերէն են Հնգամատեանի, Յեսուայ, Դատաւորաց, Հռութի, Ա. և Բ. Սամուէլի և Թագաւորաց Ա. Գրքի (*) յԵ, Ենովյայական և Էլիսիմեան խմբագրութիւնները: Այս գիրքերուն մէջ, Դերութեանէն յետոյ, Քահանայական Դպրոցին կողմէ ներմուծուած հատուածները կ'որոշուին իրենց առաւել կամ նուազ արամականութեամբ և յետ Ժամանակեայ յատկարանութիւնովը: Դրական երրայեցերէնի խոնարհումը կը սկսի Դերութեանէն յետոյ Նէեմիայով: Զաքարիա, որ Դերութեան շրջանի մարգարէ մ'է, կը յայտնուի մօտաւորապէս ոսկեղարեան երրայեցերէնով և կը յիշեցնէ Ամովսը, Յովէլը և Նոյնիսկ Հռութը:

Եսայիէն յետոյ երկրորդ Աւետարանիչ Մարգարէն է ԵՐԵՄԻԱ: Անոր ներքին կրօնքը, որ իր ապրած կեանքն իսկ է իր յուզիչ դրուագներով, աւելի ծանօթ է քան ուրիշ մարգարէներունը: Երեմիայի Գիրքը իբրեւ պատմութիւն և գրականութիւն Եսայիէն ոչ նուազ քննադատութեան առարկայ եղած է: Ան Քահանայից սերունդէն էր, Ժամանակակից Եզեկիէլի և Անգէի, մարգարէացաւ Յովսիայի, Յովակիմի և Սեզեկիայի Թագաւորութեանց Ժամանակ և ականատես եղաւ Երուսաղէմի՝ կործանումին և Յուդայի գերութեան նաբուգոդոնոսորէ, 586ին նախ քան

(*) Հստ եօրանասնից Գ. Գիւր Թագաւորաց:

գրքիստոս: Ան Երուսաղէմ մնաց, զերի չգնաց, սակայն նոյն տարին Յուդայի մնացորդին հետ հարկադրուեցաւ Եգիպտոս անցնելու, ուր մեռաւ: Գրքին մէջ գլուխներու կարգը անկանոն է և համաձայն չէ ժամանակագրութեան: Երեմիայի գրիչէն են առաջին երեսուն և հինգ գլուխները, ուր մարգարէն կը խօսի իրրեւ առաջին դէմք և կ'ըսէ «Եւ եղև բան Տեառն առ իս և ասէ»: ԼԶ.էն մինչև ԽԵ. գլուխները Բարուքիցն են, Երեմիայի քարտուղարին: Այս գլուխներուն պարունակութիւնը պատմական է, ԼԶ.էն մինչև ԼԸ. գլուխները Երեմիայի ձերբակալութեան և բանտարկութեան նկարագրութիւնն են: ԽԶ.էն մինչև ԾԱ. գլուխները պատգամներ են օտար ազգերու դէմ, ԾԲ. գլուխը փոխ աւանդած է Դ. Թագ. Գիրքէն և օրինակութիւնն է անոր ԻԴ. գլխուն: Երեմիայի կողմէն Յուդայի օւղղեալ պատգամներուն նպատակն է առաջնորդել իր ժողովուրդը Եսայէի ճշմարիտ պաշտաման, ընկերային արդարութեան դործադրութեան, կանխաձայնելով երկրին աւերը, եթէ Յուդայ չարունակէր մնալ իր մեղքերուն մէջ: ԽԹ. գլուխը յորդոր մ'է Յովակիմ թագաւորին հետ, զերութեան մէջ գտնուող ժողովուրդին, որպէս զի համակերպի իր վիճակին, հաստատուի երկրին մէջ և խաղաղ տարի, մինչև որ անցնի եօթանասուն տարին, նախասահմանուած շրջանը զերութեան: Լ.էն մինչև ԼԴ. գլուխները խոստումներ են վերադարձի և Նոր Ուխտի, զոր Եհովա կ'ընէ իր ժողովուրդին: Ըստ Բրոֆ. Ճորճ Մուրի, ԽԶ.է մինչև ԾԱ. գլուխները իրենց յատկարանութեամբ կը տարբերէին գրքին միւս գլուխներէն և հափէն ներմուծուած՝ մարգարէութեան մէջ: Նոյնպէս Ծ. և ԾԱ. գլուխները, դատելով պարագայական յայտնութիւններէ, պէտք է Բարեկոնի մէջ գրուած ըլլան: Բրոֆ. Մուր նկատելով թէ Երբայական Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ Երեմիայի կողմէն օտար ազգերու դէմ գրուած պատգամները գրքին վերջը գրուած են և Եօթանասնից մէջ Գլ. ԻԴ.է յետոյ, կը հետեւցնէ թէ ա-

ոսնք նախապէս առանձին գիրք մը կը կազմէին և վերա-
տեսութեան ժամանակ միայն խմբագիրներու կողմէ դե-
տեղակեցան միայն և միւսին մէջ տարբեր յարմարու-
թեամբ, Եօթանասնիցը ըլլալով նմանողութեամբ Եղեկիէ-
լի, ուր օտար պատգամները կը գրուեն իւ.էն մինչև ԼԲ.
գլուխները: Գլուխ Ծ. գրական փորձ մ'է և գրուած է
այնպիսի ժամանակ մը, երբ Բաբելոն կորուսած էր իր
պատմական կարեւորութիւնը, այսինքն Մարա-Պարոկա-
կան շրջանին, իսկ Գլ. ԾԱ. փոխառութիւն մ'է կանխա-
գոյն մարգարէներէ, ինչպէս ցոյց արուած է Աբ. Գրքի
անգլիերէն Վերատեսեալ Թարգմանութեան լուսանցքնե-
րուն մէջ, յատուկ բացատրութիւններով: Յսկական Հին
Թարգմանութեան մէջ Երեմիայի մարգարէութիւնը երբա-
յական բնագրէն 2700 բառերու տարբերութեամբ պակաս
է, տեղ տեղ համառօտուած ըլլալով Թարգմանիչներէն: Ան-
կըս և Կրին, Երեմիայի և Եսայեայ պատգամներուն, ինչ-
պէս Բաբելոնի մասին եղած կանխաձայնութեանց նմանու-
թիւնը կը մեկնեն անով որ, նոյնն է անոնց ներշնչման
աղբիւրը և թէ Երեմիայի գլուխներուն մէջ դիտուած
յատկաբանական այլակերպութիւնը հետեւանք է նիւթե-
րու տարբերութեան, արուած պատգամները ըլլալով եր-
բեմն յորդորական, երբեմն մարգարէական: Պատգամնե-
րուն իսկական հեղինակը, անոնց տուն տուողը Երեմիա
ինքն է, տեսանողը: Պատմական գլուխներու հեղինակը
«Բարուք» է, Ներիայի որդին Բարուքը, բայց հաւաքո-
ղը անձամբ կը մնայ, քանզի ժամանակագրական յաջոր-
դութիւնները անկարգ են:

Փոքր մարգարէներէն Միխայի, Ամբակումի և Զաբա-
րիայի հեղինակութեանց պարագան նոյնն է Երեմիայի
հետ: Դժուարութիւնը հարցն է անոնց ամբողջականու-
թեան: ՄիքիլԱՅԻ մասին քննադատներու տեսութիւնը
այն է որ, ան ժամանակակից եղած է Ամովսայ, Եսայեայ և
Ուսիայ, և նոյնն են ամենուն պատգամներուն տուն տուող
գէպքերն և վիճակները, — Սամարիոյ և Երուսաղէմի ան-

կումը, Իսրայէլի և Յուդայի անօրէնութեան պատճառաւ, Աստուծոյ ժողովուրդին վերահաստատումը իր երկրին մէջ և Մեսիայի գալուստը: Միջիայի մարգարէութիւնը ընդհատ է. Ա.էն մինչև Գ. գլուխները կ'ընդունուին անորը ըլլալ, մնացեալ գլուխներուն մասին տարակոյս կը յայտնուի: Կան քննադատներ, ինչպէս Տր. Վ. Պէնէթ, որ այս վերջին գլուխները գրուած կը նկատեն Միջիայէ, Մանասէի թագաւորութեան վերջին շրջանին ուշ, այլք կը վերագրեն զանոնք տարբեր անանուն հեղինակներու: Գլ. Գ. 1—5 համարները կը նմանին Եսայիայ Գլ. Բ. 2—4 համարներուն, որոնք մէկուան կամ միւսին մէջ կրնան ներմուծուած նկատուիլ երրորդ օրինակողի մը կողմէն: ԱՄ-ԲԱԿՈՒՄԻ մասին կենսագրական ծանօթութիւնք կը պակսին, իր պատգամներու նմանութենէն Երեմիայի հետ, կը հետեւցուի թէ ան ժամանակակից էր մեծ մարգարէին: Իսրայէլի գլխաւոր թշնամիներն էին Ասորեստան, Քաղդէա և Եգիպտոս, և ինչպէս Նաւաթ կանխաձայնեց Ասորեստանի և Արգի՝ Եգիպտոս անկումը, Ամրակում ալ մարգարէացաւ Քաղդէոյ խնամարնումը: Գրքին Ա. գլուխը վայերու պատգամ մ'է բռնաւորին դէմ, որ կը թուի Ասորեստանը ըլլալ. Բ. գլուխը դատապարտութիւն մ'է Քաղդէոյ դէմ: Ա. գլուխը գրուած կը նկատուի Յուդայի Գերութենէն քիչ առաջ, Բ. գլուխը Գերութեան միջոցին, Գ. գլուխը ազօթք մ'է, որ Դաւ. Ե. գլուխին նմանութիւնը կը կրէ:

ԶԱՔԱՐԻԱ կը բաղկանայ երկու մասերէ, առաջին մասը կը պատկանի բուն Զաքարիայի, որ ժամանակակից ըլլալով Անդէի, Ե. դարուն նախ քան զՔրիստոս, անոր հետ խրախուսած է հրեաները, վերաշինելու Տաճարը: Գրքին այս մասը ամբողջ, տեսիլքներէ կը բաղկանայ: Երկրորդ մասին հեղինակները անանուն են, Թ.էն մինչև ԺԱ. գլուխները հեթանոսաց դէմ պատգամներ են, վերջին գլուխները կը նկարագրեն Իսրայէլի փառքը Մեսիայի գալուստով: Թ. գլխուն պատգամը Հագրաքի երկրին դէմ

է և Հաղթաք ըլլալով Անտիոքի շրջանը, Տրայվըր կը հետեւցնէ թէ պատգամը գրուած է Պաղեստինի վրայ Սելեւկեաններու տիրապետութեան միջոցին: Նոյնն է Տրայվըրի հանած եզրակացութիւնը ժ. գլխուն պատգամին մասին, Եգիպտոսի և Ասորեստանի դէմ, առաջինը ըլլալով Պաղոմեաններու և երկրորդը՝ Սելեւկեաններու տիրակալութեան շրջանակը: Պահպանողականներ, Անկըս և Կըրին, գրքին ոճին և յատկաբանութեան տարբերութիւնները կ'ընդունին, բայց զանոնք կը մեկնեն որպէս պահանջը նիւթին, վերջին պատգամներն ալ իբրեւ հեռաւոր կանխաձայնութիւններ, նոյն մարգարէին կողմէն: Տրայվըրի կարծիքը այն է որ, վերջին գլուխները Չաքարիայինը չեն կրնար ըլլալ, անոնք անանուէն են, սակայն երրայական Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ Չաքարիայի յաջորդած ըլլալով, ետքէն անոր հետ միացուած են, ինչպէս եղած է Եսայիայ Գրքին պարագային: Մարգարէներ առ հասարակ իրենց պատգամները այլազան ժամանակներ, մագաղաթներու վրայ բանաստեղծութեան ձևով՝ գրած և կարդացած են Տաճարին մէջ, ժողովուրդին առջեւ: Պատգամները, որոնք այսպէս հաղորդուած են ժողովուրդին, ետքէն հաւաքուելով գրքի մը վերածուած են այդ մարգարէին անունով, հաւաքողներուն կողմէ յաւելումներովը և բացատրութիւններով, հասկնալի ընելու համար յաջորդող պարագաները և դէպքերը: Եթէ գտնուած են անանուէն պատգամներ, ժամանակակից խմբագիրները զանոնք միացուցած են այն մարգարէներուն գրութեանց, որոնց ոճը և նիւթը ամենէն աւելի մերձաւոր դասած են:

Երրայական Աստուածաշունչ Մատեանի մէջ ԴԱՆԻԷԼԻ ԳԻՐԲԻՐ Մեծ մարգարէներուն շարքին մէջ գրուած չէ, այլ Սրբագիրքերու, և ըստ քննադատներու, անոր համար որ Բաբելոնեան Գերութենէն յետոյ, Եզրասայ օրով նախ Հընդամատեանը եղաւ երրայական Եկեղեցւոյ Կանոնը, ետքէն աւելցան Մարգարէները և ամենէն ուշ, Սրբագիրքերը: Այս ըլլալով երրայական Կանոնին զարգացման ընթացքը, երբ

մարդարէութիւնները մաս կազմեցին այդ Կանոնին, Դանիէլի Դիրքը չկցուեցաւ և չէր կրնար ալ կցուիլ անոնց, քանզի անոյ էր, և Դանիէլ Կանոնի մէջ մտաւ Սրբոց թիւերու յաւելման միջոցին, սակայն Եօթանասնից Թարգմանութենէն առաջ, Դանիէլի Դիրքը կը բաղկանայ երկու մասերէ, առաջին մասը պատմական է, երկրորդը՝ տեսիլքներ և կանխաձայնութիւններ են: Ինչպէս Եզրաս, նոյնպէս Դանիէլ կիսով երբայեցերէն և կիսով արամերէն (*):

(*) Եբրայական գրականութեան մէջ Նեեմիայի շրջանը, Քրիստոսէ առաջ Ե. դարուն եկրորդ կէտը կը նկատուի եբրայեցերէնի դարձակէտը, եւ լեզուի անկման սկիզբն է: Դանիէլի Դիրքը կը պատկանի Նեեմիայի յաջորդ շրջանին. լեզուն ընդհանուր զիծերուն մէջ նոյն է Մնացորդաց, Նաբւէի եւ Ժողովողի հետ, ինչ եբրայեցերէնէ կը տարբերի բառամբերով եւ համաձայնութեամբ: Արամերէն բառեր լայն են, կան եբրայեցերէն ինչ բառեր, որոնք սուցած են նոր նշանակութիւն եւ տարբեր կիրառութիւն: «Միջին» այս եբրայեցերէնին մէջ, — ինչպէս սն կը կոչուի —, չկայ ինչին ամառնութիւնը եւ շնորհը: «Նոր եբրայեցերէնը», որ Քրիստոսէ յետոյ Բ. եւ Դ. դարերու Թալմուսներու Միջնային լեզուն է, զարգացումը կը նկատուի «Միջին»ին, համաձայնութեամբ եւ ձեւով լիքնելով աւելի հետ եւ բնական:

Դանիէլի արամերէնը նոյնն է Եզրասայ հետ եւ արամերէնի արեւմտեան զուտաւարտքուն է: Ան Ոճէլոսի եւ Յովնաթանի բարեփոխումներուն մէջ զորձաւումով լեզուէն կը տարբերի ոչ այնքան բառամբերով, որքան ուղղագրութեամբ, քանզի աւելի հին է: Նոստէէ եւ Ռայք իրենց արամերէնի բերականութեանց մէջ, կարծիք յայնմ են թէ հրեայք, Պերսիական շրջանին ի Բաբելոն, եբրայեցերէնէ բոլորովին չօտարացան: Անոնք քաղղէտէն լեզուն, այսինքն արեւելեան արամերէնը իրենց հետ Պաղեստին չբերին: Պերսիական եւ յետ Պերսիական շրջանի մարգարէները, ինչպէս Եզեկիէլ, Ամբակում, Չափարիա եւ Մաղաիա, իրենց պատգամները եբրայեցերէն գրեցին, քանզի եբրայեցերէնը մինչեւ Ե. դարու առաջին կէտը Ե. Ք., հրէից խօսած եւ հասկցած լեզուն էր: Հրեայք Պերսիենէ վերադարձին, սակաւ հաւաք արեւելեան կողմէն, իրենց յարաբերութեամբ Պալմիրայի եւ Նաբասիոյ հետ, սկսան զորձաւել արեւմեան արամերէնը, որ սակաւ գրեւեց եբրայեցերէնին ներք, լայն ալ չտարբերելով Սամարական զուտաւարտքունէ:

Driver's «Introduction to the literature of the Old Testament» p. 502-504. 9th. Edition.

գրուած է: Պատմական մասը, բացի մուտքէն, արտա-
րամերէն է, տեսիլքները՝ երրայեցերէն: Ըստ Ուէլշա-
ուզէնի, պատմութիւնը և տեսիլքները, որոնք տարբեր
հեղինակներու գործ կը թուին ըլլալ, Դանիէլի անունը
կը կրեն, իրեն այր խոստումն, ինչպէս Առակոց և Ժո-
ղովոզի գիրքերը ամբողջ, ըստ աւանդութեան կ'ենթա-
գրուին խոհերը ըլլալ Սողոմոնի, որ մասամբ միայն կըր-
նայ գրած ըլլալ զանոնք: Դանիէլի առաջին կամ պատ-
մական մասին մէջ, որ կը պարունակէ Բէն մինչև 2.
գլուխները, Դանիէլի վրայ կը խօսուի իրեն երրորդ
դէմք, իսկ տեսիլքներու մասին մէջ, Է.էն մինչև 9.
Ժ. գլուխները՝ Դանիէլ ինք կը խօսի իրեն առաջին
դէմք: Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ Դանիէ-
լի Գրքին կցուած են իրեն շարունակութիւն, ուրիշ
պատմութիւններ ալ. ինչպէս Շուշան, Բէլ և Վիշապ, նա-
և Ագարիայի Աղօթքը և երից Մանկանց Երգը, որոնք
անկանոն կը նկատուին: Պորփիր, նոր պղատոնականը,
Աղեքսանդրիոյ Դպրոցէն, որ քննադատեց Եկեղեցին, Գ.
դարուն, Դանիէլի Գիրքը կը համարէ գրուած Անտիո-
քոս Եպիփանի կամ Պաղեստինի Մակեդոնական Գրաւ-
ման շրջանին: Ըստ Տրայլըրի, Դանիէլի Գրքին երրայեցե-
րէնը ստոր է, վասնզի կը պարունակէ պարսկերէն և սակաւ
յունարէն բառեր, որոնք ներքին ապացոյցները կը նկատ-
ուին պարսկական վաղուց անցած իշխանութեան: Տեսիլք-
ները այնպէս կարգադրուած են, իրր թէ Երուսաղէմի
գրաւումը Անտիոքոս Եփիփանէ և Տաճարին արքայադո-
ւթիւնը, ինչ հեթանոս պաշտամունքի ներմուծումով, նա-
խատեսուած են Կիւրոսի ժամանակէն իսկ, շուրջ երեք
հարիւր վաթսուն տարիներ առաջ: Թագաւորներ, որոնք
կը հալածէին Աստուծոյ Ժողովուրդը, պատկերացուած են
որպէս այլանդակ զաղաններ, Սելեւկեանները ըլլալով
վերջինը: Ըստ Տրայլըրի, այս երեւակայութիւնը յատուկ
է երրայական մօքին: քանզի Քրիստոսէ առաջ Բ. և Ա.
դարերուն, Դանիէլի Գրքին հետ միաժամանակ գրուած են

Սէթի և Ենովքի, Բարուքայ և Եզրասայ անունով ուրիշ տեսիլքներ ալ, որոնք բոլորը անկանոն են:

Պահպանողական Անկըսի և Կրինի պատասխանը այս քննադատութեանց դէմ, այն է թէ նախ՝ Դանիէլ պատմական անձ է, Եզեկիէլ յիշած է զայն Նոյի և Յորի հետ, «Նոյ, Յոր և Դանիէլ արդարութեամբ իւրեանց տպրեսցին, տակ, Աշոնայի Տէր» (Եզեկ. Գլ. ԺԴ. 14): Գիրքը մարգարէութեանց մէջ մաս կազմած է կանուխէն Եօթանասնից Թարգմանութեան, որ սկսաւ շուրջ Գ. դարու վերջին քառորդին նախ քան զԲրիտանոս: Ա. Մակարայեցւոց մէջ, (Գլ. Բ. 59, 60) յիշատակութիւնը կայ Դանիէլի տեսիլքներուն, իսկ Յովնէպոս, իր Հնախօսութեան մէջ, (Գլ. ԺԱ.) կը վկայէ թէ երբ Ազեքսանդր, Երուսաղէմ մտաւ, օրուան քահանայապետը Դանիէլի մարգարէութիւնը ցուցուց անոր: Նոյնպէս Յիսուս վկայութիւններ բերած է Դանիէլէ, (Մատթ. ԻԴ. 15, Մարկ. ԺԴ. 14): Եկեղեցւոյ հայրերէն Յերանիմոս պատասխանած է Պարփիւրի, ժխտելով անոր ժամանակագրական առարկութիւնը: Գրքին պատմական գլուխներուն նկարագրութիւնները կը ցուցնեն թէ գրողը տկանտաւես էր և ժամանակակից: Դանիէլի Գրքին մասին խորհուածքի, խնդիր յարուցանել, կը նշանակէ անգիտանալ հին աշխարհի գրական մեթոտները:

Նոր կտակարանի պատմական քննադատութեան տեղի տուող պարագաներուն խելամուտ ըլլալու համար, հարկ է ընել կտակարանը պատմականօրէն զօդել Նորին և ի վեր հանել օտար ազդեցութիւնները, որոնք հրէից Բաբելոնեան Գերութենէ վերադարձէն մինչև Յիսուսի ծնունդը իրենց ներգործութիւնը ունեցան հրեայ մտածումին և կեանքին վրայ: Սամարիոյ կործանումը 721ին նախ քան զԲրիտանոս, Ասորեստանի Սաղմոնասար թագաւորին կողմէն և Իսրայէլի տասը ցեղերուն տարագրութիւնը Միջագետք, և Քութայէ և Եմաթէ (*) բերումը հեթանոս զաղ-

(*) Քուդա, Եմաթ եւ Սեփարուիմ, Ասորեստանի նուաճեալ նա-

Թակուններու բնակութիւնը Սամարիա, որով Իսրայէլի մնացորդը կը խառնուէր այս օտար ժողովուրդին հետ, մեծ դէպքեր էին Իսրայէլի քաղաքական կեանքին մէջ։ Աւելի մեծ դէպք մ'էր Երուսաղէմի կործանումը 586ին նախ քան զԲրիտանոս, Բաբելոնի նաբուղոնոսոսը թաղաւորին կողմէն, և Յուդայի եօթանամակայ դերութիւնը Բաբելոն, որով Յուդա մօտէն չփռւմ կ'ունենար նախ քաղդէացւոց և յետոյ մարոց հետ, մինչև իրենց վերադարձը Կիւրոսի օրով։ Թալմուսներու աւանդութիւնները իրենց ծագումը կ'առնեն Բաբելոնեան Գերութեան շրջանէն։ Անոնց աղբիւրները քաղդէական են և զրադաշտական, Բաբելոն և Չաւրի սնննաւորեալ ըմբռնումովը միշտ արեւելեան։ Հրեայ միտքը առաջին անգամ բախեցաւ յաւնականին Մակեդոնական Գրաւման ժամանակ և Հին Կտակարանի Եօթանամայից Թարգմանութիւնը իր կարգին պատահութիւն տուաւ հելլէն մտքին, ծանօթանալու միաստուածութեան և նախախնամութեան հրէական դադափարներուն։

Մարա-Պարսկական պետութեան անկումէն և Ասիոյ Մակեդոնական նուաճումէն յետոյ, Պաղեստին անցաւ նախ Պտղոմեանց և ապա Սելևկեանց իշխանութեան տակ։ Անտիոքոս Եփիփանի օրով, Մակաբայեցիք ապստամբեցան Սելևկեաններուն դէմ, փրկելու համար հրէութիւնը պարտադրեալ հեթանոսական պաշտամունքին պղծութենէն։ Եզրապոսի Պտղոմեանները աւելի ազնիւ զտնուեցան։ Անոնք

հանգձեմ էին, երբեմն փոքր քաղաւորութիւններ եփրատէմ անդին, ցեղով սեմական, որոնք սեղանացուելով երբ փոխանակուեցան Սամարիոյ բնակչութեան հետ և խառնուեցան մնացորդ Իսրայէլացւոց երկրագործ դասուն հետ, նոր սերունդ մը յառաջ բերին, որ քէել բնգունեց Հիւսամասեանը և շինեց սեփական ահաւ մը Գաւիլին լեւան վրայ, սակայն մերկեց Մարգարէութիւնները և Մարգիբեք և իր կէս հերանոս օսվորութիւններովը, ասելի եղաւ Բաբելոնէն վերադարձող Յուդայի ցեղին։ Իսրայէլի Տասը ցեղերը կորսուած էին այլեւս, կը մնար Յուդա միայն զատիւն երայեցի, որուն սերունդէն պիտի գար Յիսուս, խոսացեալ Մեսիան և Փրկիչը աւերահի։

քաջալերեցին հրէից գաղթը Պաղեստինէ, որով բազումք հաստատուեցան Աղեքսանդրիոս և իրենց բաժինը բերին Պաղոմեան քաղաքակրթութեան, իրենք ալ բնականաբար կրկնով ազդեցութիւնը հելլէն մտածումին: Հրէութիւնը Պաղեստին, Սիւրիոս և Եգիպտոս, մտադարձօնքի անօրինակ շրջանի մը մէջ, որ քաղաքական և խնայական էր, առաջինն ըլլալով ձգտում մ'ունեցաւ թօթափելու օտար լուծը և ճիգ մը՝ հաշտեցնելու երրայական հաւատքը հելլէն գաղափարապաշտութեան հետ: Մակարեան ապստամբութիւնը ակնկալութիւն մը չէր, որ հիմնուած ըլլար Մեսիայի գալուստին վրայ, թէև տեսիլքներու գրականութիւն մը կար այդ տառն նմանողութեամբ Դանիէլի, որ երկրաւոր թագաւորութեան մը վերահաստատումը կը նախատեսէր Յուդայի մէջ, իր նորոգեալ Երուսաղէմով և Տաճարով: Երկրաւոր թագաւորութեան վերահաստատման գաղափարը յարատեւեց հրէից մէջ Պաղեստինի Հռոմայեցիներէն նուաճումէն յետոյ ալ, և առ այդ ակնարկելով էր որ Յիսուս յայտարարեց զինքը փորձող Փարիսեցիներուն և Սադուկեցիներուն ըսելով, թէ հաստատել ջանացած թագաւորութիւնը հողեւոր էր և այս աշխարհէն չէր:

Պաղեստինի Մակեդոնական գրաւումը թէև նոր լուծ մ'էր հրէից վրայ, սակայն այս շրջանին էր որ հրեայ միտքը իր չփոմով Արեւմուտքի հետ, գուրսը հեթանոսութեան մէջ, նոր արժէքներ գտաւ օրէնքի և մտածումի, և իր քաղաքական և բարոյական կեանքը ջանաց տնոնց յարմարցնել: Մակարայեցւոց ապստամբութիւնը Սելուկեաններու և յետոյ Հռոմայ իշխանութեանը դէմ, արգիւնք էր սա նոր մտածումին, թէ ազգ մը իր սեփական մշակոյթը կարենալ պահելու համար պէտք էր անկախ ըլլար: Մակեդոնական գրաւման շրջանին էր որ, իբր հետեւեանքը հելլէն մտածումի ազդեցութեան՝ հրէից մէջ ազանգները իբրեւ կուսակցութիւն շնչաւեցան և վարդապետութիւնները հաւատքին տեղը գրաւեցին: Պատմականօրէն ասոնց մէջ հնադոյն ևն Սադուկեցիները, ս-

քաջալերեցին հրէից դադթը Պաղեստինէ, որով բազումք հաստատուեցան Աղեքսանդրիա և իրենց բաժինը բերին Պաղոմեան քաղաքակրթութեան, իրենք ալ բնականաբար կրելով ազդեցութիւնը հելլէն մտածումին: Հրէութիւնը Պաղեստին, Սիւրիա և Եգիպտոս, մտադարձօնքի անօրինակ շրջանի մը մէջ, որ քաղաքական և խնայական էր, առաջինն ըլլալով ձգտում մ'ունեցաւ թօթափելու օտար լուծը և ճիգ մը՝ հաշտեցնելու երրայական հաւատքը հելլէն գաղափարապաշտութեան հետ: Մակարեան ապստամբութիւնը ակնկալութիւն մը չէր, որ հիմնուած ըլլար Մեսիայի գալուստին վրայ, թէև տեսիլքներու գրականութիւն մը կար այդ տակն նմանողութեամբ Դանիէլի, որ երկրաւոր թագաւորութեան մը վերահաստատումը կը նախատեսէր Յուդայի մէջ, իր նորոգեալ Երուսաղէմով և Տաճարով: Երկրաւոր թագաւորութեան վերահաստատման գաղափարը յարատեւեց հրէից մէջ Պաղեստինի Հռոմայեցիներէն նուաճումէն յետոյ ալ, և առ այդ տկնարկելով էր որ Յիսուս յայտարարեց զինքը փորձող Փարիսեցիներուն և Սադուկեցիներուն ըսելով, թէ հաստատել ջանացած թագաւորութիւնը հոգեւոր էր և այս աշխարհէն չէր:

Պաղեստինի Մակեդոնական գրաւումը թէև նոր լուծ մ'էր հրէից վրայ, սակայն այս շրջանին էր որ հրեայ միտքը իր չփոխով Արեւմուտքի հետ, դուրսը հեթանոսութեան մէջ, նոր արժէքներ դասու օրէնքի և մտածումի, և իր քաղաքական և բարոյական կեանքը ջանաց տնոնց յարմարեցնել: Մակարայեցւոց ապստամբութիւնը Սիւրեկեաններու և յետոյ Հռոմայ իշխանութեանը զէմ, արդիւնք էր սա նոր մտածումին, թէ ազգ մը իր սեփական մշակոյթը կարենալ պահելու համար պէտք էր անկախ ըլլար: Մակեդոնական գրաւման շրջանին էր որ, իբր հետեւանքը հելլէն մտածումի ազդեցութեան՝ հրէից մէջ ազանդները իբրեւ կուսակցութիւն շեշտուեցան և վարդապետութիւնները հաւատքին տեղը գրաւեցին: Պատմականօրէն ասոնց մէջ հնադոյն ևն Սադուկեցիները, որ

րոնք իրենց ծագումը կ'առնեն, ըստ Թայմուտի, Սադով-կէն, որ ապրեցաւ Գ. դարուն նախ քան զԲրիտանոս, և Սա-դովկ Ստոյկեան մըն էր կեանքով և մտածումով: Այս պատճառով Սադուկեցիք չէին հաւատար հոգեւոր աշխարհի իրականութեան, ոչ ալ հոգւոյ անմահութեան և մեռելոց յարութեան: Անոնք կ'ընդունէին «Մովսիսական Տասնա-բանեայն» և կ'ուսուցանէին խառամբերութիւն, կեանքը ապրելով իր ներկային համար միայն, առաջնորդութեամբ Բանին և բարին ընելով բարւոյն համար, առանց վարձահա-տոյց ըլլալու տկնկալութեան: Սադուկեցիք արդարեւ խառամբեր էին և կը վայելէին ժողովուրդին վստահու-թիւնը: Իրենցմէ շատերը, սկսելով Հիւրկանոսէ, բարձրա-ցան քահանայապետութեան, և Կոյիտփա՝ որուն օրով Յի-սուս դատուեցաւ, Սադուկեցի մ'էր:

Փարիսեցիները որպէս անջատողականներ, օրէնքի և աւանդութեանց հաւատարապէս գործադրութեանը նա-խանձախնդիր ըլլալով, հրէից մէջ կը ներկայացնէին պահ-պանողականութիւնը: Անոնք ծագում առին հակադդելու համար Սադուկեցիները, հաւատալով հոգեւոր աշխարհի իրականութեան մեռելոց յարութեան: Անոնք գէտ էին Մա-կարեան շարժումին, որ քաղաքական անկախութեան հաս-տատումին կը ձգտէր առանց Մեսիայի, և ասիկա տատուած-պետական իշխանութեան բարձումը կը նշանակէր իրենց համար: Փարիսեցիները հրէից մէջ քահանայական կու-սակցութիւնը կը ներկայացնէին, օրէնքի և աւանդու-թեանց ծիսապաշտական ըմբռնումով և աշխարհի աստ-ուածապետական կառավարութեան հաւատքով. ձեւականու-թեան անձնատուր՝ անոնք կ'ապրէին հեռու կրօնքի սդի-էն և այդ պատճառաւ ալ առաւել քան Սադուկեցիները, նշուակ եղան Յիսուսի արգար զայրոյթին և յանդիմա-նութեանը: Իսսէնեանները հերձուած մ'էին Փարիսեցիներէն, Հիլէլի և Շամայի գլխաւորութեամբ: Անոնք օրէնքը պահպանելով հանդերձ, հետամուտ էին Մովսիսականու-թիւնը հաշտեցնելու Պիւթագորասի և Պլատոնի խորհրդ-

գաղափարաբեան հետս Անոնց վերջին մեծ ներկայացուցիչն էր Փիլոն Աղեքսանդրացին: Էռսէնեանները ամուրի կ'ապրէին, կրօնքը գթութիւն էր իրենց համար, և հիւանդ-ներու վրայ հոգեբուժութիւնը իրենց կրօնքին մասն էր: Էռսէնեանները հետեւողութեամբ Պիւթաղորեաններու, կ'ընդունէին համեմատութիւնը և ներդաշնակութիւնը իր-րեւ օրէնքը տեսնելի և անտեսանելի աշխարհներու: Անոնք կը նայնացնէին Պղատանի Գերագոյն Գաղափարը Լոկոսին կամ Բանին հետ, իրրեւ Մնուէնդը Աստուծոյ: Պատմական այս տուեալները կ'օգնեն մեզ, հասկնալու նոր կոտակարանի մէջ Համատեսական Աւետարաններու և «Հոգեւոր» կոչուած Աւետարանին տարբերութեանց ազդակները: Համատեսական Աւետարաններու կեդրոնական Խորհուրդը «Աստուծոյ Թագաւորութեան» վերահաստատումն է երկրիս վրայ Մեսիայի գալուստովը: Հոգեւոր Աւետարանին կեդրոնական Խորհուրդն է Բանին մօրմնացումը և նոյն ինքն իրրեւ Աստուած յայանութիւնը Քրիստոսով: Համատեսական Աւետարանները զՅիսուս կը ներկայացնեն աշխարհի որպէս Փրկիչ հրեայ մօքին մէջէն, Հոգեւոր Աւետարանը զՅիսուս կը ներկայացնէ, որպէս ճշմարտութիւն, կեանք և յարութիւն, հելլէն մօքին մէջէն:

Մաղաքիայէ մինչեւ Յիսուս 450 տարիներու շրջան կը կոչուի «Լուսեթեան Շրջան», որովհետեւ Օրէնքը Քահանայական իշխանութեան կողմէ յայտարարուեցաւ իբր վերջին խօսքը Ենովայի և մարդարէութիւնը խափանուելով, կրօնքը այնուհետեւ հրէից համար եղաւ միայն տաճարին պաշտամունքը: Մարդարէութիւնները լռեցին, բայց նոր գրականութիւն մը ծագում առաւ, խորհրդանշական, symbolic, անսխիւքներու, Դանիէլի նմանութեամբ, որ թէեւ անկանոն նկատուեցաւ, բայց ունեցաւ իր ազդեցու-թիւնը հրեայ կրօնական մտածումին վրայ: Յայանութեանական այս գրականութիւնը Ենովքի, Եղրասայ, Երեմիա-յի և Բարուքի հին անուններով վաճանաւորուած նոր հօրիզոններ բացաւ անսխիւքներու և Դավիթիս եղաւ անոնց

կեղերանք: Այս գրականութիւնը պէտք էր ծանօթ ըլլար Յիսուսի, քանզի ան իր ուսուցումներուն մէջ կոչումներ բրաւ ոչ միայն Օրէնքէն և Մարգարէններէն, այլ և այս անկանոն յայտնութիւններէն: Մինչև յայտնութենական այս նոր գրականութեան երևումը հրէից մէջ, անմահութեան հաւատքը անորոշ էր, Շեովի զաղափարը կար միայն, որ զերեզմանն է: Հոգւոյ անմահութեան մասին այս անբաւարարութիւնը կամ տարակոյսը կ'երևի Յորայ և Ժողովողի մէջ: Յայտնութենական այս գրականութեան մէջ, Աստուածային ծրագիրը աշխարհի համար, կը բացատրուէր խորհրդանշելով, միտքն էր բոլոր զէպքերէն անդին թափանցել զայսութեան նպատակին և վախճանին և պատրաստել մարդիկը երկինքի թագաւորութեան, զալիք դատաստանին և յարութեան: Նոր գրականութիւնը վախճանաբանութիւն էր, «Eschatology», անոր կեղանական խորհուրդն էր Աստուծոյ թագաւորութիւնը, որուն հետ կապուած էր Մեսիայի գալուստը: Մարդիկ Մեսիայի միջոցով պիտի գիտնային զԱստուած, անով պիտի հաստատուէր խաղաղութիւնը: Ըստ Կանոնիկոս Սթրիթերի, Յիսուսի բացատրական ձևերէն և ուսուցումներէն սմանք կը կրէին նմանութիւնը Ենովքայ Գրքին խորհուրդներուն: «Որդի Մարգոյ» բացատրութիւնը յաճախ դարձածուած է հոն: Մատթէոսի և զլիսուն երանութիւնները, «երանի հոգւով ազգատաց», «երանի խաղաղարարաց», «երանի սպարմածաց», «ամենեւին մի երդմութեամբ» և այլք, փոխ աւանուած են Գալսնիք եկեղեցիի գիրքէն: Հետևութիւնը Յիսուսի կարգ՝ մը ուսուցումներուն նմանութեանը այն չէ թէ, Ան կրնայ իր միջնովայրին ազդեցութիւնը, այլ թէ նախախնամութիւնը այնպէս տնօրինեց որ, երբ Յիսուս սկսաւ ուսուցանել Աստուծոյ թագաւորութեան մատուցութեանը մասին, հրեայք արդէն կը սպասէին անոր: Հրէից մեղքը և զուա այն որ, մերժեցին զՅիսուս, չընդունեցին զնս որպէս Հին Ուխտի խոտաւցեալ Մեսիան: Այսօր ալ հրեայք կը մերժեն Յիսուսի Մեսիականութիւնը, ա-

նոնք չեն հաշտուիր Երրորդութեան Խորհուրդին հետ։ Բարբիներու նոր Դպրոցը, բարբիներ Մաթուք և Ուայզ, անձնաւոր Մեսիայի չեն հաւատար, այլ Մեսիական Դաւոս մը։ Անոնք տիեզերքը կ'ընդունին իրրեւ յայանութիւնը Աստուծոյ, բայց չեն կրնար հաւատալ թէ Աստուած Յիսուսի մէջ մարմին առաւ և մարդացաւ, քանզի Աստուած մի է և բացարձակ, Հոգի էութեամբ և անվերածելի։ Հրեայ Աղտա Եկեղեցին այսօր Յիսուսը կ'ընդունի իրրեւ մի մարդարէն Նեովայի, ինչպէս Մովսէս, Եղիա և Եսայի։

Մ Ա Ս Ն Բ .

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ա .

ԶՈՐՍ ԱՒԵՏԱՊԱՆՆԵՐ, ԳՈՒԾԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵՒ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ

Նախարդ գլուխներուն մէջ պարզած ըլլալով Հին կառկարանի պատմական քննադատութեանց արդիւնքները, որպէս շարունակութիւնը այդ նախատիրութեան, ներկայիւս կ'առաջադրեմ տալ ընթերցողներուս ամփոփ տեսութիւն մը նոր կառկարանի մասին ալ, զուտ, բանասիրական գեանի վրայ։ Նոր կառկարանի պատմական քննադատութիւնը որպէս ստուգութիւնը հոն արձանագրուած գէպքերու, որպէս խնդիրը խմբագրողաց արժանահաւատութեան, այնքան հետաքրքրական է և կարեւոր, որքան Հին կառկարանինը։ Ինչ ալ ըլլայ քննադատու-

թեան հիմ ծառայող նիւթերու տարբերութիւնը բանասիրական տեսակէտէ, Հին և Նոր Կտակարանները կը կաղ մեն գրական և պատմական ամբողջութիւն մը և նոյնն է երկուքին ալ ներշնչումին աղբիւրը: Երկուքն ալ երբայական գրականութիւն են, տարբերութիւնը լեզուական և ժամանակագրական է: Հին Կտակարանը հիմն է Նորին և Նորը լրումն է Հինին, գործագրութեամբ ծրագրի մը, զոր կ'ընդունինք նախախնամական:

Նոր Կտակարանը նուազ նիւթ կը հայթայթէ քննադատութեան քան Հին Կտակարանի պատմութիւնը, քանզի մինչ Հին Կտակարանի պատմութիւնը մօտաւորապէս տասն և հինգ դարերու շրջան մը կը պարփակէ, Արրահամի Խարանէն Քանան գաղթէն մինչև Իսրայէլի վերադարձը Բաբելոնեան Գերութենէն, Նոր Կտակարանի գրականութիւնը վաթսուն և վեց տարիներու պատմութիւն մ'է միայն, որուն կեդրոնն է Քրիստոսի անձը: Նաեւ մինչ Հին Կտակարանը կազմող գիրքերու լեզուն երբայեցեւորէն է,— բացառութեամբ Եզրասայ և Դանիէլի որոնք կիսով արամերէն գրուած են—, Նոր Կտակարանը կը գտնենք յունարէն միայն գրուած, Աւետարաններէն մինչև Յայանութեան Գիրքը, որոնք թէև ոճերու տարբերութիւն մը ցոյց կու տան մէկ հեղինակէն միւսը, սակայն լեզուն՝ ըստ բանասէրներու, նոյնը կը մնայ, յունարէնը առաջին դարու հելլենացեալ հրէից և այն, զոր Փիլոն և Յովսեպոս գործածեցին:

Բարձրագոյն Բննադատութիւնը չ'ընդունիր զերբնական կամ ստորուածային ներշնչումը, և ըստ այնմ ալ կը մօտենայ Նոր Կտակարանի պատմութեան: Բննադատութեան հիմը պատմական ըլլալով առաւելապէս, կը մնայ ստուգել թէ՛ Նոր Կտակարանը կազմող մատենաները ե՞րբ գրուած են, անոնք հասած են մեզ բնագրական ճշգրութեամբ և ի՞նչ յաւելումներ և փոփոխութիւններ ներմուծուած են: Երկրորդ՝ որո՞նք են այդ գիրքերուն հեղինակները, կրնա՞նք ընդունիլ զանոնք որպէս հարադատ գրող-

ներ և ականատեսներ, ժամանակակից դէպքերու: Ասոնք հարցեր են, որոնցմով կը պարապի Բարձրագոյն Քննադատութիւնը, և անոնց պատասխանները կենսական կարեւորութիւն մ'ունին բոլոր անոնց համար, որոնք կը սիրեն ճշմարտութիւնը աւելի քան Պզտառն:

Մեր առաջադրութիւնը հոս, Հին Կտակարանէն յետոյ Նորին վաւերականութիւնը ստուգել ըլլալով, պիտի ջանանք ամփոփ, ըստ կարելւոյն, քննադատութեանց ժխտական եզրակացութեանց և հերքումներուն, կցել նոյնպէս Պահպանողական Դպրոցին հակաապացոյցները և պատասխանները, որոնք Հայրապետներու շրջանին սովորական ջատագովութիւնները չեն, այլ գիտական և պատմական տուեալներ: Անհրաժեշտ է ուրեմն գիտնալ թէ՝ Բարձրագոյն Քննադատութիւնը Նոր Կտակարանի պատմութեան և հեղինակութեան մասին ի՞նչ կասկածներ կը յայտնէ և ի՞նչպէս կը մեկնէ անոր դրականութիւնը: Նոր Կտակարանի պատմական քննադատութիւնը մեզ կրնայ տանիլ մինչեւ Բ. դար, երբ զայն կազմող գիրքերու կանոնականութեան մասին, Եկեղեցւոյ Հայրերուն մէջ կարծեաց տարբերութիւններ կային: Կելսոս, եպիսկոպոսն մը, որ ժամանակակից էր Մարկոս Աւրելիոսի, կը ներկայանայ որպէս առաջին քննադատը Աւետարաններու պատմութեան, Յիսուսի յարութեան նկատմամբ: Գիրքը կորսուած է, սակայն հատկապէս հատուածներ հասած են մեզ Որոգինէսի կոչումներէն, երբ այս վերջինը քրիստոնէութիւնը և Աւետարաններու պատմութիւնը կը պաշտպանէր հեթանոս փիլիսոփային յարձակումներուն դէմ: Յովսեպոսէ, ի նըպատ կամ ընդդէմ Նոր Կտակարանի պատմութեան, կարելի չէ վկայութիւններ բերել: Յովսեպոս, հրեայ պատմագիրը, Վլավիդոս մականուանեալ, որչափ ալ ժամանակակից էր Առաքելոց և ականատես ալ եղած Երուսաղէմի կործանումին, իր պատմութեան մէջ չի յիշատակեր Յիսուսը և Առաքելները: Անոր պատմութեան նիւթը կը կազմեն հրէից՝ Հռովմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերու-

թիւնները և անոնց դէմ ապստամբութիւնը: Բացայայտ է թէ Բ. և Գ. դարերուն՝ ինչ որ նիւթ եղած է Եկեղեցւոյ Հայրերուն միջեւ, Նոր Կտակարանը կաղմոզ գիրքերու կանոնականութիւնն էր միայն «Բէշիթոյ», որ Նոր Կտակարանի առաջին թարգմանութիւնն է յաւնական քնազըրէն տաորական բարբառին, Բ. դարուն կաատրուած է, սակայն չի պարունակեր Յուդայի, Պետրոսի Բ. և Յովհաննու Բ. և Գ. նամակները և Յայանութիւնը, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ այս գիրքերուն կանոնականութիւնը Բ. դարուն դեռ վիճելի էր:

Երբ կը խօսինք Նոր Կտակարանի քննադատութեանը վրայ, պէտք է զանազանել նին և նոր մեթոսները, նինք ըլլալով մատգնականը և խորհրդապաշտականը, և նորը՝ պատմականը և մականականը: Այսպէս երբ կելսոս և Պորփիւր մեկնեցին խաչելութիւնը որպէս երեւոյթ մը, չվարձեցին քնաւ հերքելու դէպքը, որ ծնունդ տուած էր աւանդութեան: Կելսոս որպէս ստոյիկեան, քննադատեց քրիստանէութիւնը, առարկելով թէ չարին ազգեցութիւնէն մարդս չէր կրնար ազատ մնալ, որովհետեւ ան մարդկային բնութեան մաս կը կաղմէր և մարդս չէր ալ ստեղծագործութիւնը Աստուծոյ, որ ակն է բարւոյն, այլ մութ անծանօթ զօրութեան մը, որ հետուէն կը խանդարէր աշխարհի կեանքը: Պորփիւր, (*) յայնպէս որպէս կընոստիկեան կ'ընդունէր թէ՛ Բանը, որ է Լոկոսը, Աստուծոյ մէկ բղխումն էր, որուն կը վերադառնար, սա-

---

(*) Պորփիւրի բնագրասութիւնը Աւետարաններու դէմ, կոտուած է, սակայն հաստատմներ եւ մէջ բերումներ կարելի է գտնել Գ. եւ Գ. դարերու Եկեղեցական Հայրերու քաջագովութեանց մէջ: Սոկրատ, Եկեղեցական պատմագիրը կը յիշէ Պորփիւր: Մեր Ոսկեդարու մասեցագիրներէն Դաւիթ Անյաղք գրած է **Վերլուծութիւն** մը Պորփիւրի **Ներածութեան**, որ բաւ Եղիշէ եղ. Գուրեանի դժուարաճանկնալի է իր հելլենոբանութեան պատկերում, եւ սակայն կը ներկայացնէ բանասիրական արժէք մը: Դաւիթ Անյաղքի այս **Վերլուծութիւնը** հրատարակուած է Վեցեկայ Միսիթաբեաններու կողմէն, որպէս Մասեցագրութիւն Նախնեաց:

կայն չէր հաւատար թէ Բրիտան ըլլալով Բանն ի յաւիտենից, ի սկզբանէ առ Աստուած էր և նոյն ինքն Աստուած, որով եղև մեկն ինչ։ Պարփիւր, ուրեմն կը ներկայանայ առաւելագէտ որպէս քննադատ Յովհաննու Աւետարանին, և անոր վարդապետութեանը Բանին, որ դոյակից ըլլալով Աստուծոյ, մարմին առաւ և մեր մէջ բնակեցաւ։

Նոր Կտակարանը կազմող գիրքերուն կանոնականութեան մասին եկեղեցւոյ Հայրերուն միջև վիճարանութիւնները շարունակուեցան մինչև վերջիոյս Գ. դարու։ Վիճելի էին բացի Պետրոսի Բ. և Յովհաննու վերջին երկու Առաքելական Նամակներէն և Յայանութեան Գիրքէն, նաև թուղթն առ Երրայեցիս, և Յակոբոսի և Յաղտյի Ընդհանրականներէ։ Բառնարտոսի և Հերմասի անունով առաքելական ուրիշ երկու թուղթերու և Պետրոսի անունով ալ տարբեր Յայանութեան մը յիշատակութիւնը կայ, սակայն ասանք ըստ Եւսեբիոսի միշտ տարակուսելի և անհարադատ նկատուած են։ Կարկեղանի Գ. Եպիսկոպոսական ժողովը 381ին կարգադրեց Նոր Կտակարանի գրոց հարցը և որոշում կայացուց արդի կանոնի մասին։ Բայց եկեղեցիները ընդունեցին զայն և անհամաձայնութիւնները վերջ դրան։ Տարբերութիւնը որ կայ Նոր Կտակարանի հնագոյն յաւնական բնագիրներուն և Վուլկաթայի միջև, գրոց դատաւորումի կողմէն է միայն։ Հնագոյն յաւնական բնագիրներուն մէջ Ընդհանրական Թուղթերը «Դարձք Առաքելոց»էն յետոյ կու գան, և Երրայեցւոց Թուղթը Հոփուսական Նամակներէն առաջ, Նոր Կտակարանի գրոց արդի դատաւորումը Վուլկաթայինն է, այսինքն Սրբոյն Յերոնիմոսի Մեսարոփեան Թարգմանութեան մէջ այդ դատաւորումը պահուած է նաեւ ողութեամբ Բիւզանդական Օրինակին, ուր Պօղոսի Առաքելական Թուղթերը կը յաջորդեն իրարու ոչ թէ ըստ ժամանակագրութեան, այլ ըստ երկարութեան և կարեւորութեան, առ Հասմայեցիս Թուղթն ըլլալով առաջինը։

Առաջին դարու քրիստոնեայք, որոնք ժամանակակից

էին Առաքելոց, չէին խորհեր երբեք թէ Եկեղեցին պիտի ունենար իր սեփական սուրբ գրականութիւնը: Երեսուս և Առաքելաւք Հին Կառկարանը ընդունած էին որպէս միակ ներշնչեալ մատենան, որմէ ոչ կրնային պակսեցնել և ոչ ալ վրան յաւելում մ'ընել: Երեսուս գրաւոր պատգամ մը չառաւ ոչխարի, իր պատգամները իր խօսքերն էին և իր կեանքը: Աւետարանիչները Երեսուսի կենաց գլխաւոր գէպքերը և Անոր քարոզութիւնները գրեցին իրրեւ վկաներ, մանաւանդ Անոր խաչին վրայ մահուան և գերեզմանէ յարութեան: Պօղոս Առաքելաւք իր Թուղթերն և Հովուականները գրեց որպէս Նամակներ այն եկեղեցիներուն, զոր ինք հիմնած էր և Տիմոթէոսի և Տիտուսի որոնք իր շուշուփը սնած էին: Այս Նամակները Մեծ Առաքելային մահէն յետոյ ընդօրինակուեցան և փոխանակուեցան: Աւետարաններու և Առաքելական Թուղթերու հրատարակութենէն յետոյ, երբ մանաւանդ անոնց հեղինակրերը ոչ եւս էին, նախնական եկեղեցին և քրիստոնեայք անոնց հանգէպ ցոյց տուին մասնաւոր պաշտանք: Անոնք կը հաւատային թէ Առաքելայները որպէս ընտրականեր, առանձնաշնորհուած էին յաւերժացնելու եկեղեցին և մեկնելու Երեսուսի կեանքը և պատգամները, մահը և յարութիւնը: Բանաւոր աւանդութիւնները կրնային մօտցուիլ, գիրը կը պահէր զանոնք: Նախնական Եկեղեցւոյ այս ըմբռնումն էր, որ ծնունդ տուաւ Հին Կառկարանին քով Նորին իրրեւ ներշնչեալ մատենան և աւելի հեղինակաւոր քան Հինը, քանզի Հինին մէջ կրօնքի ծէսերը խորհրդանիշներ էին միայն գալիք Մեսիային և էր լրումը մարգարէութեանց:

Թէեւ այս է հոսթիւնը Նոր Կառկարանի Կանոնին, սակայն տարբեր է այդ մասին մեկնութիւնը Բարձրագոյն Քննադատութեան, ըսեն Կանոնը ըլլալով Երեսուսի կեանքը և պատգամները, անշատ առաքելական խորհրդապաշտութենէ, որ յատուկ է Յովհաննուս Աւետարանին և Պօղոսի առանձնապէս Առաքելական Թուղթերուն: Նոյն-

պէս Յիսուսի կեանքին գրուածներէն պէտք է զտուել հրաշքները, որոնք գրուած են տպրուած մարգկային կեանք մը տատուածացնելու մօտ, առանց այդ կեանքին հետ կապ մը պահելու, և այս հրաշքները յատուկ չեն միայն Աւետարաններուն, այլ Արեւելքի բոլոր «ներշնչեալ» մատեններուն, որոնք իբրեւ աւանդութիւններ աւելի խորհրդաւոր կը դառնան, որքան մենք կը հեռանանք դէպքերու իսկական ժամանակներէն: Մենք հոս չենք մաներ քննութեանը Նոր Կտակարանը կազմող գիրքերու բնագրական տարբերութեանց հարցին, որով պարտադիր դործ է խոնարհադոյն Քննադատութեան և կը սահմանափակուինք պատմականին մէջ միայն: Նոր Կտակարանը թէև յաւնարէն գրուած է ամբողջ, բայց որպէս դրականութիւն, շարունակութիւնը ըլլալով Հինին, նոյնքան երբայական է: Անոր պատմութիւնը աւելի հարադատ է քան հինինը, քանզի Հին Կտակարանի պատմութիւնը Գերութենէն յետոյ ի նորոյ գրուած է: Նոր Կտակարանը ենթարկուած չէ այն փոփոխութեանց, որոնք այնքան յատկանշական են Հինին:

Երբ Երամմոս տպագրութեան գիւտէն քիչ յետոյ հրատարակեց առաջին տպագիր Նոր Կտակարանի յաւնարէն, «Textus Receptus»-ը, Բնկալեալ Բնագիրը, իր հետ բաղդատութեան համար ունէր միայն երկու բնագիրներ, որոնց հնութիւնը Ժ, դարը չէր կանխեր: Այսօր երեք հազարէ աւելի օրինակներ կան Նոր Կտակարանի յաւնարէն բնագիրներու, որոնցմէ տմանք, ինչպէս Սինայականը և Վատիկանեանը Դ. դարու են, Ազեքսանդրիականը՝ Ե. դարու: Ասորական և Լատին թարգմանութիւնները՝ Բ. դարու: Պիզայի բնագիրը, որ դանուեցաւ Իրանոսի Վանքին մէջ Լիւն, Նոր Կտակարանի Զ. դարու ձեռագիր է յաւնարէն և լատիներէն, զուգահեռական սխեմակներով: Սինայական, Վատիկանեան և Ազեքսանդրիական բնագիրները կը պարունակեն Հին և Նոր Կտակարանները յաւնարէն: Անոնք որպէս հնագոյն բնագիրներ բաղդատուած են Թիշէնտոր-

Ֆէ, որ դատած էր Սինսյակոնն ձեռագիրը Սբ. Կատարինիէ վանքին մէջ։ Տարբերութիւններ կան, սակայն քիչ են և էական չեն, այսինքն՝ իմաստը չեն այլափոխեր։ Կ'արժէ գիտնալ թէ Սինսյակոնն բնագիրը Մեծն Կոստանդինոսի օրինակն է Եւսեբիոսի հսկողութեան տակ պատրաստուած, և մին անոնցմէ, որոնք Կանոնի միութեան համար զրկուեցան գլխաւոր եկեղեցիներու և Եփեսոսի ժողովէն յետոյ այս օրինակներէն մին բերուեցաւ Հայաստան և անոր վրայ կոստորուեցաւ առաջին թարգմանութեան վերադասութիւնը։

Կարկեղոսի Եպիսկոպոսական ժողովէն, — որուն մասնակցեցաւ նաեւ Սբ. Օգոստինոս —, մինչև Վերածնունդ և Բարեկարգութեան Շրջանը, Նոր Կտակարանը կազմող զրոյց կանոնականութեան մասին հարց չեղաւ այլեւս, և եկեղեցին չզբաղեցաւ անով։ Բարեկարգութիւնը վերարժարձեց խնդիրը, Կալվին ուսած ըլլալով յաւնարէն և Նկատելով Ա. և Բ. Պետրոսի Ընդհանրականներուն տարբերութիւնները, մերժեց վերջնոյն հարադատութիւնը։ Նոյն կոսկածը յայանեց Լուտեր Յայանութեան գրքին մասին հետեւելով Դիոնեսիոսի Աղեքսանդրացւոյ, որ կանոնախէն գիտած ըլլալով Յովհաննու Աւետարանին ընտիր յաւնարէնը և Յայանութեան երրայախառն և անհարթ ոճը, վերջնոյն հեղինակութիւնը վերադրած էր Յովհաննու Երէցի։ Նոր Կտակարանի գրական հարադատութիւնը և անոր պատմութեան ստուգութիւնը քննադատութեան առարկայ դարձաւ կրկին սկսելով ժԼ. դարու վերջին քսաորդէն և կը շարունակէ մինչև ներկայս։ Հարցը վերարժարձեց Այբճօրն, արեւելեան լեզուներու ուսուցիչը Կէթինկէնի Համալսարանին մէջ, հրատարակելով իր Ներածութիւնը Նոր Կտակարանին, հինգ հատորներով և բա նապաշտ հիման վրայ, իբր առաջին սկզբունք, մերժելով ինչ որ գերբնական կը թուէր Նոր Կտակարանի պատմութեան մէջ։ Այս քննադատութիւնը ներքին բաղդատութեամբ և պատմականօրէն յառաջ տարին Այբճօրնի յաջորդները ի կէտթնկէն, նոյնպէս և թիւ-

պինկէնի Դպրոցը: Գերմանիոյ մէջ այդ քննադատութեան վերջին տկանաւոր ներկայացուցիչն է Ատուֆ Հարնաք, Հաւատարմութեան Վարդապետը Պերլինի Համալսարանում: Այդօրնէ յետոյ Նոր Կառկարանի բանապաշտ քննադատներէն են Տի Ուէթ Եէնայի՝ և Պաուր և Սթրաւս Թիւպինկէնի Դպրոցէն: Պաուր Նոր Կառկարանը ամբողջութեամբ ի. դարու գրականութիւն համարեց և առաջին եկեղեցին ծագումով հրէական հաստատութիւն մը, զոր Պօղոս յետոյ իրեն յատուկ խորհրդապաշտութեամբ օժանց, սալով անոր դրոշմը իր հաւատքին: Սթրաւսէր աշակերտ Պաուրի և յաջորդը անոր Թիւպինկէնի մէջ, 1835ին հրատարակեց իր Կեանք Յիսուսի հաշակաւոր գործը, որ մեծ յազում յառաջ բերու քրիստոնեայ աշխարհի մէջ:

Սթրաւս ընդունեց Յիսուսի պատմականութիւնը, սակայն առասպելական համարեց անոր անձին շուրջ հիւսուած հրաշքներու դրուագները, և ջանաց հաստատել թէ անոր վերագրուած աստուածութիւնը խորհանքն և նախապաշարուէն էր եկեղեցւոյ: Ռընանի «Կեանք Յիսուսի»ն և «Պօղոսեան Քրիստանէութիւն»ը երեսուե տարիներ յետոյ յաւէտ արձագանգն եղած են Պաուրի և Սթրաւսի բնապաշտիկ տեսութեանց, նկատմամբ Նոր Կառկարանի պատմութեան և պատգամներուն: Նոր Կառկարանի այսօրուան քննադատները Անգլիա և Ամերիկա, ինչպէս Սանտէյ, Պրիկզ և Ֆողտիք իրենց արդիականութեամբ նոր տեսութիւններ տուած չեն Յիսուսի կեանքին նկատմամբ, ոչ ալ նոր լոյսեր արձած՝ Նոր Կառկարանի պատմութեան վրայ, այլ եղած են հետեւորդները Թիւպինկէնի բանապաշտ Դպրոցին ի յառաջագունէ իսկ միտումովը ներշնչումի և աստուածային տարրին ամբողջ այդ պատմութեան մէջ: Նոր Կառկարանի պատմութեան մէջ Աւետարաններու քննադատութիւնը կը գրաւէ մեր առաջին ուշադրութիւնը: Այդօրնէ մինչեւ Հարնաք և Սանտէյ կատարուած խաղաղեցութիւնները մեզ կը բերեն սա եղբակացութեան թէ՛ Մարկոսի Աւետարանը իբրեւ Պետրոս-

եան աւանդութիւն, հնադոյն է, որմէ օգտուած կ'ենթադրուին Մատթէոս և Ղուկաս: Մարկոսի Աւետարանին մէջ գէպքերու ժամանակագրական կարգը պահուած է և պատմութիւնը գրուած է հեթանոսաց համար, որովհետեւ հրեական սովորութիւնները կը բացատրուին և հեղինակը նուազ կոչուեմներ կ'ընէ Հին Կտակարանէ: Մարկոս Յիսուսի կենսագրութիւնը չի սկսիր Անոր ծնունդէն, ան չի տար Յիսուսի ազգարանութիւնը, պատմութիւնը կը սկսի մըկրտութենէն և որոշ յիշատակութեամբ կը հասնի մինչև խաչելութիւն և դատարկ զերեզման: Մարկոսի Աւետարանին ժ. 2. գլխուն Յրդ համարէն մինչև տւարտ, հասուածը յետստմուա և անհարազատ կը նկատուի, քանզի ոճի տարբերութիւնը յայտնի է և ուշագրաւ: Ըստ Պապիանոսի, Արիստոն Երէցն է հեղինակը յաւելուածական այս մասին և Արիստոն կ'ենթադրուի ըլլալ մին յոթանասնից, զոր Յիսուս ընտրեց: Խնդիր է սակայն թէ Մարկոս՝ որ գրեց Յիսուսի կեանքը ըստ վկայութեան Յուստինոսի, Պետրոսի աւանդութեան վրայ, ինչո՞ւ չլրացուց յարութեան պատմութիւնը, այդ մեծ գէպքէն յետոյ Յիսուսի անձամբ երեւումին պարագաներովը իր աշակերտներուն և հաւատացեալներուն: Չանի կարծիքը Մարկոսի Աւետարանին փակման մասին, այն է որ պատմութիւնը այսպէս չէր կրնար վերջանալ, հետեւորար վերջին գլուխը պէտք է կորսուած նկատել: Ղուկասու նկարագրութիւնը Յիսուսի թաղման և յարութեան պարագաներուն և յետոյ աշակերտներուն երեւումին, կարելի է նոյնպէս մոտամբ գրուած նկատել հետեւողութեամբ Մարկոսի կորսուած էջերուն: Սինայական ձեռագրին մէջ, ըստ Թիշէնտորֆի, որ նոյնն է Դ. դարու Բիւզանդական Օրինակին հետ, Մարկոսի Աւետարանը կը վերջանայ ժ. 2. գլխուն Տրդ համարով, «զի երկնչէին»: Մետրպեան Թարգմանութիւնը, որ սրբագրուեցաւ Բիւզանդական Օրինակին վրայ, կը թուի ի սկզբան չէր պարունակեր յաջորդ տասներկու համարները: Տասներորդ դարու ձե-

առդիր հայ Աւետարանի մը մէջ, ըստ Տր. Անկըսի, Մարկոսի ԺԶ. գլխուն յիշեալ վերջին համարներուն համար գիտադութիւն մը կայ թէ յաւելուածը Արիստոն Երէցի համեմատ է:

Մատթէոս, Մարկոս և Դուկաս կը կոչուին Համասեւակյան կամ Խմբագիր Աւետարանիչներ, քանզի անոնց պատմութեան մէջ որոշ համաձայնութիւն մը կայ, և այս համաձայնութիւնը գիտաւածական չէ և կը բացատրուի անով որ, Մարկոս նախապէս գրած ըլլալով իր Աւետարանը, Մատթէոս և Դուկաս զայն տեսան և հետեւեցան անոր: Խնդիր է թէ Մատթէոս, որ մին էր երկուստան աշակերտներէն, ինչո՞ւ պիտի գործածէր Մարկոսը. թերեւս պահելու համար յիշատակութեանց կարգը Պետրոսի, որ շատ մը պարագաներու մէջ Յովհաննու և Յակոբոսի հետ զտաէն ընկերակցած էր Յիսուսի: Մատթէոս կը տարբերի Մարկոսէն ճշտութեամբ Քրիստոսի քարոզութեանց և պատգամներուն: Քննադատները կ'ընդունին թէ Մատթէոսի Աւետարանին պատմութիւնը Մարկոսինն է մեծ մասամբ, յաւելումով ազգարանութեան և Յիսուսի ծննդեան պարագաներուն, նաեւ քարոզութեանց և ուսուցումներուն, որոնք իրենն են առանձնապէս: Մարկոսի Աւետարանը գրուած կը կարծուի Յ. Տ. 63ին, Երուսաղէմի կործանումէն առաջ Տիտոսէ, անոր համար որ հոն սեւէ ակնարկութիւն չկայ այդ մասին: Մատթէոսի Աւետարանը գրուած է Մարկոսէն ետք և Երուսաղէմի պաշարումէն քիչ առաջ Յ. Տ. 70ին: Դուկասու Աւետարանը գրուած է Մատթէոսէն վերջ և Երուսաղէմի կործանումէն ետք, բայց ոչ ուշ: Ի՞նչ գլխուն կանխաձայնութիւնները, մանաւանդ 20րդ համարը, ըստ Եուլիխէրի, կը հաստատեն այս տեսութիւնը:

Ըստ Պապիասի, որ աշակերտ էր Պողիկարպոսի, Մատթէոս բացի իր Աւետարանէն, հեղինակ էր նաեւ «Logia» կամ «Պատգամներ» անունով Յիսուսի ուսուցումներուն մի կանխադայն հաւաքածոյին, զոր յետոյ միացուց իր Աւե-

տարանին հետ, և Մարկոս տեսած է այս հաւաքածոն և օգտուած ալ է անկէ: «Logia» կամ Պատգամներ նախապէս գրուած կը կարծուին արամերէն, և Մարկոսի Աւետարարին մէջ կարգ մը խօսքեր, զորս Յիսուս արտասանած է, ինչպէս «Տալիթա Կումի», աղջիկ ելիւ, «Էլիօ, էլիօ լամա սարաք թանի», Ասուած իմ, Ասուած իմ, քնդե՞ր բողբէր զիս, արամերէն պահուած են: Յիսուսի պատգամներուն մասերը գտնուած են պապիրոսի վրայ գրուած, Պէնէսէ, հարաւային եգիպտոս, 1897ին Կրէնֆէլի և Հընթի կոպմէն, բայց Յիսուսի խօսքերուն համար «Logoi» բառը գործածուած է և ոչ թէ «Logia» ըստ Պապիասի, այսինքն «Բանք, զոր մեր Տէրն Յիսուս խօսեցաւ իր աշակերաներու և Թոմասայ»: Ասով Հարնաք Խմբագիր Աւետարաններու մէջէն Յիսուսի պատգամները և ուսուցումները պարագաներու յարմարութեամբ և ժամանակագրական կարգով համադրելով փորձած է անոնցմով կորսուած «Logia»ն վերականգնել: Մատթէոսի Աւետարանը յատկապէս հրէից համար գրուած է: Ան կը սկսի Յիսուսի աղքատանութեամբ, նպատակ ունենալով ցուցնել թէ՛ Յիսուս Դաւիթի ցեղէն էր: Ան կը նշանակէ Յիսուսի ծննդավայրը, Բեթլեհեմ ըստ Միքիայ և կը նկարագրէ Յիսուսի կեանքը իր պարագաներովը այնպէս որ հաստատուի թէ Յիսուս էր խոստացեալ Մեսիան և թէ անոր վրայ լրացան բոլոր մարգարէութիւնները: Ըստ Բրոֆ. Բենիամին Պէյքընի, որ դասախօս է Նոր Կտակարանի քննադատութեան եւէյլ Համալսարանին մէջ, Մատթէոսի Աւետարանին մէջ Յիսուսի պատմութիւնը ամբողջութեամբ Մարկոսինն է: Մատթէոս, Մարկոսի պատմութիւնը բաժնած է հինգի, սկիզբը աւելցնելով Յիսուսի ծննդեան պարագաները և մէկ բաժանումէն միւսը կտրուելով մը ձգած է, զետեղելով Յիսուսի ուսուցումները և առակները, որոնք կը պակսին Մարկոսի մէջ: Բոլոր առակները յիշուած չեն Մատթէոսի մէջ, անոնցմէ են Բարի Սամարացոյն և Անառակ Որդւոյն առակները, որոնք առանձին աւետարաններ են: Ինչ

տարանին հետ, և Մարկոս տեսած է այս հաւաքածոն և օգտուած ու է անկէ: «Logia» կամ Պատգամներ Նախապէս գրուած կը կարծուին արամերէն, և Մարկոսի Աւետարարին մէջ կարգ մը խօսքեր, զորս Յիսուս արատասանած է, ինչպէս «Տալիթա Կումի», աղջիկ ելիւր, «Էլիօ, էլիօ լամա սարաք թանի», Ասուած իմ, Ասուած իմ, բնդե՞ր բողբէր զիս, արամերէն պահուած են: Յիսուսի պատգամներուն մասերը գտնուած են պապիրոսի վրայ գրուած, Պէնէսէ, հարաւային եգիպտոս, 1897ին Կրէնֆէլդի և Հընթի կողմէն, բայց Յիսուսի խօսքերուն համար «Logoi» բառը գործածուած է և ոչ թէ «Logia» ըստ Պապիրոսի, այսինքն «Բանք, զոր մեր Տէրն Յիսուս խօսեցաւ իր աշակերտներու և թովմասայ»: Ասովֆ Հարնաք Խմբագիր Աւետարաններու մէջէն Յիսուսի պատգամները և ուսուցումները պարագաներու յարմարութեամբ և ժամանակագրական կարգով համադրելով փորձած է անոնցմով կորսուած «Logia»ն վերականգնել: Մատթէոսի Աւետարանը յատկապէս հրէից համար գրուած է: Ան կը սկսի Յիսուսի ազգաբանութեամբ, նպատակ ունենալով ցուցնել թէ՛ Յիսուս Դաւիթի ցեղէն էր: Ան կը նշանակէ Յիսուսի ծննդավայրը, Բեթլեհեմ ըստ Միքիայ և կը նկարագրէ Յիսուսի կեանքը իր պարագաներովը այնպէս որ հաստատուի թէ Յիսուս էր խոստացեալ Մեսիան և թէ անոր վրայ լրացան բոլոր մարգարէութիւնները: Ըստ Բրոֆ. Բենիամին Պէյքընի, որ դասախօս է Նոր Կտակարանի քննադատութեան եւյլ Համալսարանին մէջ, Մատթէոսի Աւետարանին մէջ Յիսուսի պատմութիւնը ամբողջութեամբ Մարկոսինն է: Մատթէոս, Մարկոսի պատմութիւնը բաժնած է հինգի, սկիզբը աւելցնելով Յիսուսի ծննդեան պարագաները և մէկ բաժանումէն միւսը կամուրջ մը ձգած է, ղետեղելով Յիսուսի ուսուցումները և առակները, որոնք կը պահին Մարկոսի մէջ: Բոլոր առակները յիշուած չեն Մատթէոսի մէջ, անոնցմէ են Բարի Սամարացոյն և Անառակ Որդւոյն առակները, որոնք առանձին աւետարաններ են: Ինչ

որ սակայն Մատթէոս զանց ըրած է, Ղուկաս լրացուցած է և սա կը ցուցնէ թէ երբ Ղուկաս գրեց իր Աւետարանը, աչքի առջեւ ունէր Մարկոս և Մատթէոս և «Logia»- չէն առաւ այն առակները միայն, որոնք յիշուած չէին նախորդ Աւետարաններուն մէջ:

Ղուկասու Աւետարանը սակի ճոխ է և ցոյց կուտայ ոճի ընտրութիւն: Ռընան Նիացոզ մ'եզած է Ղուկասու Աւետարանին, իրիւ պատմութիւն և գրականութիւն: Հոն Յիսուսի կեանքին գրուածները մանրամասնուած են ուսուցումներու և հրաշքներու առաւելութեամբ և ինչպէս որ Մարկոսի Աւետարանին մէջ կը տեսնուի զգալապէս Պետրոսի ըմբռնումը, Յիսուսի նկատմամբ, Ղուկասու Աւետարանին մէջ ալ յայտնի է Պօղոսի ըմբռնումը, շնորհաց և հաւատքով արգարացման տրուած կարեւորութիւնով: Մարկոս, Պետրոսի ընկերակից էր և Ղուկաս՝ Պօղոսի, և այս պատճառաւ ալ այս Աւետարանիչները ենթարկուեցան առանձնապէս երկու մեծ Առաքեալներու գաղափարաց տզկեցութեան: Քննադատութիւնը ի նկատի ունենալով այս պարագաները, Մարկոսի Աւետարանը կը կոչէ Պետրոսեան Աւանդութիւն և Ղուկասինը՝ Պօղոսեան Աւանդութիւն: Ղուկաս հրեայ չէր և ըստ Երանոսի՝ սիւրիացի բժիշկ մը, որ կանուխէն հաւատացած ըլլալով Յիսուսի, ընկերացաւ Պօղոսի, անոր առաքելական ճամբորդութեանց միջոցին, և գտնուելով Երուսաղէմ, յարաբերեցաւ միւս աշակերտաց հետ, և շատ ինչ սորվեցաւ Յիսուսի նկատմամբ: Ղուկաս ականատես չէր, ինչպէս էր Մատթէոս, և այս պատճառաւ ալ, ան գործածեց Մատթէոսը և Մարկոսը, անոնցմէ տարբերելով յարութեան պարգաններուն պատմութեամբ, զոր ուրիշ ազբիւրէ ստացած էր և այդ ազբիւրը Պօղոսն էր, ինչպէս կը տեսնուի բազդատութենէն Ղուկ. ԻԴ. գլխուն և Ա. Կորնթ. ԺԵ. 1—7 համարներուն: Մատթէոսի և Մարկոսի պատմութեանց համեմատ, Յիսուս իր յարութենէն յետոյ իր աշակերտներուն երեւցաւ Գալիլիոյ մէջ, ուր գտցած էր

անոնցմէ առաջ: Ղուկասու պատմութեան համեմատ, այս առաջին երեւումը աշակերտներուն, եղաւ Երուսաղէմ: Հէրի Ֆոստիք, իր «Modern Use of Bible» գործին մէջ գիտել կուտայ որ, Մարկոսի Աւետարանին մէջ բաղդատաբար քիչ հրաշքներ պատմուած են քան միւս երկու Համատեսականներուն մէջ, այն պատճառաւ որ, Մարկոս աւելի կանուխ դրուած է: Ղուկասու Աւետարանը հրաշքներու շատ աւելի դրուածքներ կը պարունակէ, քանզի ան միւս երկուքէն յետոյ դրուած է, և ինք սկանառես չըլլալով գէպքերուն, ի լրոյ միայն տեղեկացած է և զգացական տպաւորութիւններու տակ ալ արձանագրած է զանոնք:

Բարձրագոյն Քննադատութիւնը «Գործք Առաքելոց» Գիրքը իբր մասը Նոր կտակարանի պատմութեան, կ'ընդունի գրուած ըլլալ Երրորդ Աւետարանիչէն, ինչպէս կը հասկցուի գրքին յառաջարանէն, ըստ որում Գործք Առաքելոց, իբր պատմութիւնը Նախնական Եկեղեցւոյ կ'ըլլայ շարունակութիւնը Երրորդ Աւետարանին: Բացի Երանոսի վկայութենէն, կան ալ ներքին յայանութիւնները երկու գիրքերու, լեզուի և յատկարանութեան, որոնք կը ցուցնեն թէ նոյնն է անոնց հեղինակը: Ղուկաս միշտ ընկերակից ըլլալով Պօղոսի, որպէս սկանառես գրած է անոր առաքելական ճամբորդութեան, նաեւ Երուսաղէմ, Կեսարիա և Հռոմ բանտարկութեան պարագաները: Գրքին առաջին գլուխները կը նկարագրեն Աբ. Հոգւոյն գալուստով, ինչպէս խոստացուած էր, Եկեղեցիին հիմնարկութիւնը, Պետրոսի խօսած ճառը և Եթովպացի ներքինին հետ Փիլիպպոսի տեսակցութիւնը, որոնք որպէս պատմական տուեալներ, բուն աղբիւրէն քաղուած են, քանի որ Ղուկաս, Պօղոսի ընկերակցութեամբ այցելած էր այդ քաղաքները: Ղուկաս, «Գործք Առաքելոց»ը գրած միջոցին նախանիւթերը պատրաստ ունէր, ուրեմն, մեծ մասին սկանառես ըլլալով և սկզբնական շրջանի անցքերը միայն ստուգելով Պետրոսէն և անոր ընկերակից

Մարկոսէն, Փիլիպպոսէն և միւս առաքեալներէն: Գործք Առաքելոցը երրորդ Աւետարանէն և Երուսաղէմի կործանումէն վերջ, մօտաւորապէ՛ Յ. Տ. 80ին գրուած է:

Քննադատներէն ոմանք, ինչպէս Բրոֆ Պէյքըն, Եէյլ, «Գործք Առաքելոց»ի Գլ. Ե. 36 համարին մէջ յիշուած Թեւդասը կը նոյնացնեն Յովսեպոսի Հնախօսութեան Թեւդասին հետ, որ ըստ հրեայ պատմիչին, ապստամբապետ երեւցաւ Յուդայէն յետոյ: Բրոֆ. Պէյքըն առնչութիւն մը կը գտնէ «Գործք Առաքելոց»ի պատմութեան և Յովսեպոսի միջեւ և կարծիք կը յայտնէ թէ Գործոցի հեղինակը օգտուած է Յովսեպոսէն, իր պատմութիւնը գրած միջոցին, ուրեմն «Գործք Առաքելոց»ը չի կրնար գրուած ըլլալ 96 թուականէն առաջ: Յայտնի է թէ ժամանակագրական անհամաձայնութիւն մը կայ Ղուկասի և Յովսեպոսի միջեւ, քանզի մինչ ըստ Յովսեպոսի Թեւդաս կ'ապրատամբի Յուդայէն հաք, ըստ Ղուկասի հակառակն է պարագան և Ղուկասի պատմութիւնը հոս ամբօրոշմն է Գամաղիէլի ճառին: Կարելի չէ, ուրեմն, Գործոց մէջ յիշուած Թեւդասը Յովսեպոսի Հնախօսութեան Թեւատասին հետ նոյնացնել: Գործոց մէջ յիշուած Թեւդասը կրնայ մին ըլլալ այն բիւր ապստամբներէն, որոնց կ'ակնարկէ միայն Յովսեպոս: Պաուլ, Թինպէնկէնի Դպրոցէն, վերլուծելով Գործոց պատմութիւնը, սկսելով Պենտէկոստէէն մինչեւ Պօղոսի երկամեայ բանտարկութիւնը ի Հռովմ, հոն հակում մը կը գտնէ հեղինակին կողմէն, հաշտեցնելու Պետրոսի և Պօղոսի քրիստոնէութիւնը, հետեւորար ինչ որ գրուած է և զերբնականացած, կարելի չէ ընդունիլ որպէս հարադատ պատմութիւնը առաջին Եկեղեցւոյ: Գործոց հեղինակը կը փոխէ դէպքերը, միակողմանի մեկնութիւն տալով անոնց և պատմութիւնը վերածելով մոտազըննական փորձի մը: Ըստ Տր. Անկըսի (*) այս քննադատ-

(*) J. Angus & S. Green, «Introduction to the Study of Sacred Scriptures» p. 672.

տութեան փոստը անգոր է և այդ հակումը չ'ազդեր ոնէ կերպով պատմութեան արժանահաւաստութեան վրայ: Սըրբազան մատենագիրք ունէին ընտրութեան արդատութիւնը և այդ ընտրութիւնը իրենց ներշնչումն էր:

Նոր կաակարանի գրոց մէջ իբրեւ պատմութիւն, իմբագիր կամ Համաստեական Աւետարաններէն և «Գործ Առաքելոց»էն յետոյ, քննադատութեան առարկայ եղած են Յովնանեան Գրութիւնները, այսինքն Յովնանեւ Աւետարանը, Առաքելականները և Յայանութիւնը: Քննադատները համաձայն են Չորրորդ Աւետարանին և Առաջին Առաքելականին, Յովնանէս Զեբեդեանէ գրուած ըլլալու մասին, սակայն անհամաձայն են վերջին երկու Առաքելականներուն և Յայանութեան մասին: Բացի Յայանութեան Գիրքէն, միւսները անանուն են: Դիմեսիոս Աղեքսանդրացին, սր յովարդեց Որոգինեսի, Գ. դարուն, որպէս զանրէցը Աղեքսանդրիայ Վարդապետարանին, կանուխէն դիտած ըլլալով Դ. Աւետարանին ընտիր յաւարէնին տարբերութիւնը Յայանութեան Գրքին սօսը և երբայտառն յաւարէնէն, կործիք յայտնած էր թէ վերջինը պէտք էր գրուած ըլլալ մի ուրիշ Յովնանէսէ, ցոյց տալով միւսնոյն ասին երկու դամբաններ Եփեսոսի մէջ, որոնք Յովնանեւ անունը կը կրէին: Պապիոս ալ գրելով Բ. դարուն՝ Յովնանէս Երէցի, Յիսուսի մի ուրիշ աշակերտին մասին, որոշած էր զայն Զեբեդեան Յովնանեսէն: Դիմեսիոսի կործիքը զեանին չգտաւ այն ասին և մերժուեցաւ, սակայն ժէ. դարու վերջին քառորդէն մինչև ներկայս, անոր արժանի կարեւորութիւն արուած է և խնդիրը վերարծարծուած:

Որչափ ալ քննադատները առհասարակ Գ. Աւետարանին Յովնանէս Զեբեդեանէ գրուած ըլլալը կ'ընդունին, սակայն այս մասին տարբեր է կրկին Թիւպինգէնի Դպրոցին տեսութիւնը: Պաուլ հիմնուելով Պապիոսի մէկ զեկոյցին վրայ թէ, Յակոբոս և Յովնանէս միաժամանակ նահատակուեցան, կ'եզրակացնէ թէ Յովնանէս Զեբեդեան

կանուխէն մեռած ըլլալով, չէր կրնար Դ. Աւետարանին հեղինակը ըլլալ: Բաց աստի, Յովհաննէս Զերեզեան թերուս ձկնորս մ'էր և չ'ակնկալուիր որ ան Դ. Աւետարանին ընտիր յաւարէնը մշակած ըլլայ:

Պահպանողականներէն Զանի կարծիքը այն է որ աւանդութիւնը կը հաստատէ թէ՛ Յովհաննէս, Յիսուսի սիրեցեալ աշակերտը, ապրեցաւ մինչեւ առաջին դարու վախճանը և եփեսոսի մէջ ըլլալով իր բնակութիւնը, երկար տարիներու ընթացքին պատեհութիւն գտաւ մշակելու ոչ միայն ընտիր յաւարէն, այլ և հետեւելու Կոռնտիկեան շարժումներուն, որոնց ներգործութեան տակ ալ գրեց իր Աւետարանը, ցոյց տալով հոն «Լոկոսը» ոչ թէ որպէս բղխումը յԱստուծոյ, այլ Աստուած յԱստուծոյ, Աստուած ի յաւիտենից, «որ մարմին է տա և բնակեաց ի մեզ»: Արդի քննադատներէն Աստիֆ Հարնաք կը կարծէ թէ Յովհաննէս երէցն է Դ. Աւետարանին հեղինակը: Մոֆթի տեսութիւնը մասամբ կը տարբերի Հարնաքէն և այն թէ Յովհաննէս Զերեզեան գրեց Դ. Աւետարանը, սակայն Յովհաննէս երէց սրբազրեց զայն, վերջին գլխուն ալ յաւելումով, ուր փոխանակ «Փայլիկայի Մովսու» «Տիրերիոյ Մով» բացատրութիւնը կը գործածուի, ինչ որ Բ. դարու յատուկ սովորութիւն մ'է: Իմպա և Ռենան, անցեալ դարու բանապաշտ դպրոցէն, ընդունեցին թէ Յովհաննէս Զերեզեան է Դ. Աւետարանին հեղինակը: Տըրըմընտ իր «Հեղինակութիւն Զորոգդ Աւետարանին» գործին մէջ կառկած յայտնած չէ Յովհաննու Զերեզեանի հեղինակութեանը մասին և իբրեւ ներքին փաստ յառաջ բերած է պարագաները թէ նախ՝ գրողը հրեայ մ'էր, որ գիտեր Պաղեստինը մօտէն, և երկրորդ՝ ղէպքերու ժամանակակից էր, և պէտք էր Յիսուսի աշակերտներէն մին ըլլար (*):

(*) Prof. J. Drummond's «Character & Authorship of the Forth Gospel» p. 79.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ Ա. ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆԻ մասին եկեղեցւոյ հարց միջեւ կործնաց առբերութիւն եղած չէ: Դ. Աւետարանին և Ա. Առաքելականին հեղինակը նոյնը համարուած է Պապիոսէ, Երանոսէ և Իգնատիոսէ, որոնք Բ. դարու հայրապետներ են, քանզի նոյնն է այս երկու գիրքերուն ոճը և խորհուրդը, Յովհաննէս Զերեզեան միայն կրնայ ըլլալ անոնց հեղինակը: Թէեւ Լուսդիկէի և Կարկեդոնի Եպիսկոպոսական Ժողովները, որոնք զուգարուեցան Դ. դարու կիսուն, որպէս կանոնական հաշկեցին Յովհաննու Բ. և Դ. Առաքելականները, սակայն անոնք Եւսեբիոսի ցուցակէն դուրս կը մնան: Արդի քննադատներէն Ասուլֆ Հարնաք, հետեւելով Պապիոսի, այս Թուղթերուն հեղինակութիւնը կը վերագրէ Յովհաննէս Սրէցի. Զան և Օռ, որոնք պաշտանողական են, կը բաւականաման ներքին ապացոյցներով և նկատելով յատկաբանութեան և ոճի նոյնութիւնը և տիրող ոգին, կ'ընդունին թէ Յովհաննէս Զերեզեան, սիրոյ Առաքեալն է անոնց հեղինակը:

ՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԻՆ կանոնականութեան և հեղինակութեան հարցը աւելի բարդ է: Նոր Կաթկարանին ամենէն վիճելի գիրքն է ան: Բացի լեզուի և յատկաբանութեան անհամաձայնութենէն, զոր գիտած էր կանոնէն Դիոնէսիոս Աղեքսանդրացին, Դ. Աւետարանի սահուն և Յայանութեան խորթ և երրայախաան յունարէնին միջեւ, կան նաեւ ժամանակագրական տարբերութիւններ, քառ որում գրքին առաջին մասը պէտք է գրուած ըլլայ Ներսնի հալածանաց ժամանակ և Երուսաղէմի կործանումէն առաջ և երկրորդը՝ Դամասիոսի կայսրութեան շրջանին՝ վերջկոյս Ա. դարու: Գրքին առաջին մասին մէջ, տեսիլքը և տիրող խորհուրդները հրէական են, երկրորդին մէջ՝ քրիստոնէական, առաջին մասին մէջ Երուսաղէմը կը ներկայացուի կանգուն, որպէս Սողոմ, ուր Յիսուս խաչուեցաւ: Նոր Երկինքը կը նկարագրուի 144 հազար սուրբերով, Իսրայէլի բոլոր ցեղերէն, ինչ որ հրէական գաղափար է: Վերջէն է որ յիշատակութիւնը

կ'ըլլայ բոլոր ազգերէ փրկուածներուն և այս նոր Երկինքի քրիստոնէական գաղափարն է: Հակառակ ոճի և լեզուի ասորեանութեանց, որ զգալի է Դ. Աւետարանին և Յայտնութեան Դրքին միջեւ, կան ձեւեր ու բացատրութիւններ, որոնք նման են: «Բան»ը և «Դառնուկ»ը, որ յատուկ են Դ. Աւետարանին, դարձածուած են նաեւ Յայտնութեան մէջ: Նոյնպէս «Ալֆա և Օմէկա» ձեւ մ'է, որ կը բացատրէ թէ «Բանն ի սկզբանէ էր և առ Աստուած», Մաֆաթի և Հարնաքի նման քննադատներու կարծիքը այն է որ, եթէ Յայտնութեան հեղինակը նոյնն է Դ. Աւետարանին հետ և աւելի ալ ուշ գրուած, առաջինը հաւանաբար էր Եփեսոս, պէտք է որ լեզուն աւելի հարազատ յուշարէն ըլլար: Բաց աստի Յայտնութեան հեղինակը որպէս մարգարէ մը կը ներկայանայ և Առաքեալներուն վրայ կը խօսի այնպէս, իբրեւ թէ ինք անոնցմէ մին չըլլար: Ասանք ըստ Մաֆաթի և Հարնաքի, ներքին ապացոյցներ են, որոնք կը միտին հաւաստել միւս տեսութիւնը թէ Յովհաննէս երէցն էր Յայտնութեան գրողը: Պատը, Թիւպինկէնի Դոգրոցէն, կ'ընդունի թէ Յովհաննէս Ջերեզեանն է Դ. Աւետարանին և խնդրական երեք Առաքելական Նամակներուն հեղինակը, սակայն հաշտեցնելու համար լեզուական անհամաձայնութիւնը Դ. Աւետարանին և Յայտնութեան Դրքին միջեւ, ան կ'ենթադրէ թէ Յովհաննէս Առաքեալ գրեց Յայտնութեան Դիրքը կանուխ՝ երուսաղէմի կործանումէն առաջ, նախ քան իր բնակութիւնը Եփեսոս հաստատելը:

Յայտնութեան հեղինակը իր տեսիլքներուն տարերքը փոխ առած է Եսայիայի, Եղեկիէլի և Դանիէլի մարգարէութիւններէն: Այս տեսիլքներուն պատկերները թէեւ ըստ էութեան հրէական երեւակայութիւններ են, սակայն կը պարունակեն խորհրդանշաններ, որոնք կապ մը կը պահեն Բաբելոնեան տաճարավայելքու հետ, և անոնցմէ մին է ԺԲ. գլխուն տեսիլքը, ուր յղի կինը երբ կը ծնանի իր մանուկը, հալածուելով հօթնազլուխ վիշապէն, կը փախչի

գէպի անապատս Հոն կը կերակրուի հազար երկու հարիւր վաթսուէն օր, մինչ մահուկը կը յափշտակուի երկինք Աստուծոյ քով: Երբայական գրականութիւնը հարուստ է իր տեսիլքներով: Դանիէլէ ետք կան Ենովքի, Սէթի և Տասներկու Նահապեաներու գիրքերը, որոնք անկանոն են: Յովհաննու Յայանութենէն յետոյ կայ նաեւ Պետրոսի Յայանութիւնը, Բ. գարու գրականութիւն մը, որ նոյնպէս անկանոն է: Յայանութեան Գիրքը հաստատութիւնն է աստուածային այն խոստման թէ՛ կնոջ զաւակը պիտի ջախջախէ օձին գլուխը: Այս մարգարէութեան ձևերը ազդուապէս տրուած են: Գիրքը լի է այլաբանական և խորհրդաւոր նշաններով, որոնք ցոյց կու տան Եկեղեցւոյ երկունքը, արգարութեան և խաղաղութեան համար: Վերջին տեսիլքը պատկերն է Նոր Երուսաղէմի, իր գետովն պայծառ օրպէս ակնվանի և կենաց ծառովը, որուն տերեւները պիտի ըլլան հեթանոսաց բժշկութիւն:

Բ.

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Նախորդ գլխուն մէջ Համատեսական Աւետարանները, Գործք Առաքելոցը և Դ. Աւետարանի ալ յարաբերութեամբ Յայանութեան Գիրքը, պատմականօրէն քննութեան առարկայ ըրինք, ոչ թէ անոր համար որ անոնք Նոր Կտակարանի կանխագոյն գրականութիւնը կը կազմեն, այլ անոր համար որ Աւետարանները նախ մեզի կը ծանօթացնեն Յիսուսի կեանքն և ուսուցումները և Գործք Առաքելոցը մեզի կը ցուցնեն թէ ի՞նչպէս հիմնուեցան առաջին եկեղեցիները: Տեսնա՞ք թէ Բարձրագոյն Քրիստոսութիւնը առ հասարակ Աւետարանները կ'ընդունի օրպէս Մատթէոսի, Պետրոսի, Պողոսի և Յովհաննու աւանդութիւնները

կամ ըմբռնումը Յիսուսի անձին և կեանքին նկատմամբ, և համաձայնութիւնը որ կայ Խմբադիր Աւետարանիչներուն միջեւ, կը նկատուի ոչ այնքան արդիւնքը ներշնչումի, որքան փոխադարձ ընդօրինակութեան, պարզելով այնպէս բացատրութեանց և ձեւերու մերձ նմանութիւններ, սրոնք աւելի զգայի են բնագիր լեզուներու մէջ:

Ժամանակագրականօրէն ՊՕՂՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ կանխագոյն ըլլալով, կ'անցնինք այժմ Բարձրագոյն Բնագրատութեան անոնց մասին հասած արդեանց: Պօղոսի անուանով հասած կանոնական Թուղթերը տասներեք են: ԹԵՍԱԼՆԵՆԻԿԵՑԻՈՅ ԹՈՒՂԹԵՐԸ կը նկատուին նաագոյն: Պօղոս անձնապէս գրած չէ զանոնք, միայն տուն տուած է անոնց, Փիլիմոսի Թուղթը անձնական է, մնացեալները տառքելական և հովուական են: Լէյաքնի Դպրոցը, իրեն գլուխ ունենալով Քիւնէն, մերժեց այս Թուղթերուն հարադրատութիւնը: Թիւպինկէնի Դպրոցէն Պաուր, հարադատ համարեց Կորնթացւոց, Գաղատացւոց և Հատմայեցւոց Թուղթերը: Պաուրի յաջորդը Հիշկէն-Փիլիս անոնց վրայ աւելցուց որպէս վաւերական Ա. Թեսաղոնիկեցւոց, Փիլիպպեցւոց, Կոդսացւոց և Փիլիմոսի Թուղթերը Այժմու քննադատներէն Չան և Հարնաք՝ Դերմանիս, Մոֆէթ և Րէմսէյ՝ Անգլիս, Պրիկզ և Պէյքըն՝ Ամերիկա, կ'ընդունին բոլորին ալ վաւերականութիւնը: Պօղոս իր առաջին առաքելական Թուղթը Կորնթոսէն գրած է առ Թեսաղոնիկեցիս, Յ. Տ, 52ին և այս եղած է Նոր Կտակարանի կանոնին սկզբնաւորութիւնը, որուն ստկայն, ան գիտակցութիւնը չունեցաւ: Վերջին Թուղթը առ Տիմոթէոս Բ. հովուական է և գրուած Հատմէն 68ին, նոյն տարին երբ ինք մարտիրոսացաւ Ներոնի հրամանով: Ըստ Ռենանի, Պօղոսի բոլոր Թուղթերուն մէջ ամենէն խորունկը և ինքնատիպը, Հատմայեցւոց Թուղթն է, որուն յատուկ քրիստոնէութիւնը, ան կը կոչէ «Պօղոսեան»: Ռենան, ինչպէս իր «Կեանք Յիսուսի» գործը գրեց Յովհաննու Աւետարանէն ստանալով իր ներշնչումը, նայնպէս

իր «Պօղոսեան Քրիստոնէութիւնը» գրեց, ներշնչուելով Հռովմայեցւոց թուղթէն, և Ռընան հիացումով միշտ կարգաց Յովհաննու Աւետարանը և Պօղոսի առ Հռովմայեցիս թուղթը, սակայն չհաւատաց Յիսուսի աստուածութեան և շնորհունեց զնա որպէս իրՏէրը: Պօղոսի թուղթերուն մէջ ամենէն աւելի քննադատուած են Հովուականները, Տիմոթէոսի և Տիտոսի ուղղութիւնները, քանզի այս թուղթերը նախ չեն գտնուիր հնագոյն, ինչպէս Մարկիոնէ յիշուած Կանոնին մէջ, և յետոյ ոճը և լեզուն կը տարբերին միւս թուղթերուն լեզուէն և ոճէն: Հարնաքի կարծիքը այն է որ այս թուղթերուն մէջ կան հաստատման, որոնք Պօղոսինն են և կան ալ որ գրողինը, որ թէեւ թարգման եղած է Պօղոսի խորհուրդներուն, սակայն տեղ տեղ իր անձնական տեսակէտը միացուցած է անոնց: Պօղոս անձնապէս ամբողջին ասուն տուած չէ:

Նոր Կտակարանին մէջ ԵՔՐԱՅԵՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ անմիջապէս կը հետեւի Պօղոսի առաքելական և հովուական թուղթերուն: Այս բոլորին սկիզբը հեղինակը ինքը Պօղոս կը խօսի որպէս Առաքեալ Յիսուսի: Երրայեցւոց թուղթը չունի այսպիսի յառաջարան մը, հեղինակի մասին չկայ յիշատակութիւն մը: Բրիտանական և Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեանց կանխագոյն հրատարակութեանց մէջ այս թուղթը Պօղոսի անունը կը կրէ իսկ վերջաստուգուած հրատարակութեանց մէջ անանուն է: Մետրոպոլիտան թարգմանութեան մէջ, Երրայեցւոց թուղթը չի կրեր Պօղոսի անունը, սակայն Կորին, (*) թուղթին հեղինակութիւնը կը վերագրէ Պօղոսի: Երրայեցւոց թուղթին յաւարէնը ընտիր է և կը գերազանցէ Պօղոսի անունով հասած բոլոր թուղթերը, որոնց լեզուն խորթ է: Ան ունի իրեն յատուկ հետադրական ձևեր և ոճեր, որոնք կը բարձրացնեն թուղթին գրական արժէքը: Բնագիր լեզուն

(*) «L'art de l'écriture, l'élégance et l'originalité de l'écriture», Գ. Ֆերդինանդ, Երուսաղէմ, էջ 52:

Աղեքսանդրիոյ Դպրոցին մշակած յունարէնն է և Փիլոնի գրութեանց նմանութիւնը կը կրէ։ Երրայեցւոց Թուղթը, Յիսուսը կը ներկայացնէ որպէս Որդի Աստուծոյ և կը խօսի Անոր մօտեւորը խաչին վրայ կատարուած պատարագի մասին, ի վեր կը հանէ հաւատքի կարեւորութիւնը, կը զանազանէ բարոյական օրէնքը ծիսականէն և ցոյց կուտայ սրբազարծութեան անհրաժեշտութիւնը, մօտենալ կտրենալու համար Շնորհաց Գահոյից, բայց ինչ որ ամենէն աւելի առանձնայատուկ է այս գրքին, հոն Բրիտանոն կը ներկայացուի որպէս քահանայապետ։ Այս Թուղթին ընդհանուր խորհուրդը Պօղոսինն է, լեզուն և սճը՝ ուրիշին։ Թուղթը կը յիշուի կղեմէսէ, Հռովմայ Եպիսկոպոսէն 90-ին։ Ան հաւանօրէն գրուած է Երուսաղէմի կործանումէն քիչ առաջ, քանզի Ղեւոնական օրէնքը և ծէսերը ի զօրու կ'ենթադրուին։ Թուղթը գրուած կը կարծուի Հռովմ հաստատուած քրիստոնեայ երրայեցւոց, որոնց առատաձեռնութիւնը կ'արժանանայ գովեստի։ Հաւանական չի թուիր թէ Թուղթը գրուած է Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն, որ աղքատ էր և յուէտ կարօտ նպաստի։

Տերաւղիանոս, Բ. դարու հայրապետներէն, անանունն այս Թուղթին հեղինակութիւնը կը վերագրէ Բառնարսի։ Որոգինէս վատահ չէ թէ Պօղոս գրած է զայն։ Լուսեր, Ապրապօղոս կ'ենթադրէ ըլլալ հեղինակը, իրեն հելլէնացեալ հրեայ։ Կարվին, Ղուկասը կը համարէ գրողը իրեն թարգմանը Պօլսի խորհուրդներուն, քանզի Գ. Աւետարանին բնաղիր լեզուն, սճի և ձևերու նմանութիւն մը ցոյց կու տայ երրայեցւոց Թուղթին հետ։ Արդի քննադատներէն Ատոլֆ Հարնաք, Պրիսկրլան կը կարծէ ըլլալ հեղինակը Թուղթին, քանզի Պօղոս, զայն և իր մօտսինը Ակիլազոսը կը կոչէ, իրեն զործակից և հեղինակին անունը լուսեմեան տրուած է, քանզի կին մ'է, և ըստ հրեայ մօքին, կին մը անընդունակ կ'ենթադրուի գիրք մը ներշնչմամբ գրելու։ Ռէդ՝ երրայեցւոց Թուղթը աստուածաբանական ճառ մը կը համարէ՝ Փիլոնեան Դպրոցէն

Նորադարձի մը կողմէն գրուած, որուն յետոյ առաքելական նամակի մը ձեւը արուեցաւ և նայելով անորոյ խորհուրդին, առ հասարակ Պօղոսը համարուեցաւ հեղինակը: Երբայեցւոց Թուղթը որչափ ալ գեղեցիկ գրութիւն մ'է, և ներշնչուած ըլլալու բոլոր ներքին ապացոյցները ունի, սակայն Եւսեբիոս զայն Նոր կտակարանին վիճելի գիրքերէն կը համարէ: Այս Թուղթը Մուրաթորիական (*) Բնագիր Նշխարին մէջ կանոնի մաս չի կազմեր:

ՅԱԿՈԲՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ ընդհանրական է: Հեղինակը կը կոչէ ինքզինք «Մառայ Աստուծոյ և Յիսուսի Քրիստոսի»: Արեւելեան Եկեղեցին Թուղթին հարադատութեան մասին խնդիր յարուցած չէ, և Յակոբոս Երէց, «Եզրայր Տեառն» ընդունուած է որպէս հեղինակ: Եւսեբիոս, Յակոբոսի Ընդհանրականը վիճելի գիրքերուն մէջ կը դնէ: Լուսեր աւոր հարադատութեանը մասին կասկած յայնժամ է, քանզի հոն բարի դործերով արդարացման տեսութիւնը կը համարուի հակասել, Պօղոսի հաւատքով արդարանալու մեծ վարդապետութեանը, ինչ որ Բողոքական Աստուածաբանութեան հիմնակէտը եղաւ յետոյ: Պատը կը կարծէ թէ Յակոբոսի այս Ընդհանրականը, Պօղոսի առ Հռովմայեցիս Թուղթին մէկ մեկնութիւնն է, ոճի նմանութեամբ ալ, և ոչ թէ առաքելական նամակ մը, քանզի հոն հեղինակը կը ծանրանայ ոչ թէ ծէսերու և օրէնքի դործողութեամբ արդարացման, այլ բարի դործերու վրայ, իրիւս ապրուած կեանք, որ արդիւնք է ճշմարիտ հաւատքի: Մայէր կ'ընդունի թէ Յակոբոս Երէց, Եզրայր Տեառն է Թուղթին հեղինակը և թէ Թուղթը գրուած է կանուխ, Երուսաղէմի

(*) Մուրաթորիական Նշխար (Muratorian Fragment) կը կոչուի Նոր կտակարանին Կանոնական նկատուած զիջերու այն ցանկը, որ պատահաբար էր Բ. դարու վերջին քառորդին: Պիոս Ա. Պապը կը յիշուի ժամանակակից: Անբռնիս Մուրաթորի բանասէրը գտաւ այս ցուցակը, Մօսկուայի (Իսալիս) Ազգային Գրադարանին մէջ եւ զայն հրատարակեց 1740ին:

կործանումէն առաջ, քանզի ներկայացուած եկեղեցին նախնական է, հոն երէցներու և ծերերու մասին է խօսքը և ոչ թէ եպիսկոպոսներու: Իսկ բարի գործերով արգարացումը արձագանգ մ'է միայն Լերան Գարոգին: Յոն Ստաւն այս Թուղթը սինականային և հրէական ճառ մը կը համարէ, հին մարգարէներու նմանօղութեամբ: Հոն Յիսուսի մահուան և յարութեան մասին ակնարկութիւն մը չի կայ, Անոր անուշը երկու անգամ յիշուած կը գտնենք, յայտնօրէն կաթէն ներմուծուած, արտաքինապէս գրուածքին առաքելական հանգամանք մը տալու համար: Ասորքի Հարնաք և Պէնճամին Պէյքըն կը կարծեն թէ այս Թուղթը խմբագրուած է Բ. դարուն, առաքելական գրուածքներէ քաղուածոյի ձեւով, ո՞նկ Յակոբոսի ձեռքով, որ ինքզինքը կը կոչէ «Մոռայ Յիսուսի», ինչ որ չի տար անոր առաքելայի մը հանգամանքը: Պահպանողական Դպրացը, Աստուածաշունչ Մատենը գրողներու ներշնչումը չի սահմանափակիր սակաւաթիւ ընտրուածներու, մարգարէից և առաքելաց չրջանակին մէջ, այլ աւելի մեծ թիւի մը մէջ հաւատացեալներու, որոնք նոյն շնորհաց արժանացած ըլլալով, կերպիւ իւրիք լրացուցած են իրենց նախորդներուն թերին: Աստուածաշունչ Մատենին քննադատները այս ոգիով պէտք է ընդունին ներշնչումը, ոչ թէ ընդհատ, այլ իբրեւ մշտանոս լոյսը ճշմարտութեան:

Կաթողիկէ Թուղթերուն մէջ, Ա. ՊԵՏՐՈՍԻ հարազատութիւնը կանուխէն ընդունուած է Եկեղեցւոյ Հայրապետներուն կողմէն, և Եւսեբիոս զայն կանոնական գիրքերու դասէն կը համարէ: Բ. Պետրոսի և Յուդայի Թուղթերը միշտ կատկածելի նկատուած են, ըստ որում Եւսեբիոս այս վերջինները նոր Կատկարանի կանոնէն դուրս վիճելեաց հետ յիշած է: Ա. Պետրոսը, նոր Կատկարանին ամենէն ինքնատիպ, զորեղ և ներշնչուած գիրքերէն է. Պրիկզ և Հորթ կ'ընդունին թէ Թուղթը Պետրոսինն է և գրուած է Յ. Տ. ՅԱԻՆ Հարնաք և Պէյքըն նմանութիւն մը կը տեսնեն Պօղոսի առ Հռովմայեցիս և առ Եփեսացիս

գրած առաքելականներուն և Ա. Պետրոսի միջև և կը խորհին թէ վերջինս գրուած է Պօղոսի մէկ աշակերտին կողմէն որ պէտք էր հելլենացեալ հրեայ մը ըլլար, քանզի կիրարկուած լեզուն ընտիր յունարէն ըլլալով, չ'անկալաւ իր որ Գալիլիացի ձկնորս մը կարենար այդ լեզուով գրել: Սըր Ուիլերմ Ռէմսէյ դիտել կաւ տայ որ Ա. Պետրոսի Ընդհանրականին մէջ Քրիստոսի աստուածութիւնը և Էջային քառութիւնը չեղատուած են, սակայն Օրէնք և Շրճարհք բաղդատուած չեն, հաւատքով արդարացման խօսք չկայ, ինչ որ Պօղոսի Թուղթերուն միայն յատուկ վարդապետութիւն է և անոր ըմբռնումը Նոր Ուխտին: Ա. Պետրոսի մէջ Մեսիայի մասին Հին Կտակարանի կանխածայնութեանց և մարդարէութեանց բաղդատութիւնը կը համամայնի Պետրոսի ճառերուն հետ, որոնց կը հանդիպինք Գործք Առաքելացի տառջին գլուխներուն մէջ: Սըր Ուիլերմ Ռէմսէյ ասոնք ներքին փաստեր կը համարէ որոնք կը հաստատեն թէ Պետրոս է, իր անունով հասած Ա. Ընդհանրականին հեղինակը:

Ա. Պետրոսի մասին պատմական դժուարութիւնը այն է որ, եթէ Պետրոս այս Թուղթը գրեց Պօղոսի առաքելութեան չրջման, պէտք էր նա ակնարկութիւն մը ընէր անոր մասին, քանզի Թուղթը ուղղուած էր Փոքր Ասիոյ այն եկեղեցիներուն, որոնց հետ Պօղոս միշտ գործ ունէր: Բայց Պետրոս, ըստ ստոյգ աւանդութեան, մարտիրոսացաւ գրեթէ Պօղոսի հետ միաժամանակ Յ. Տ. 68ին, հետեւաբար ինչպէս կ'եզրակացնէ Զոն Աստէն. Թուղթը միայն Սիրլանդուս կամ Շիզա կրնար գրած ըլլալ, որուն համար արդէն յիշատակութիւն մը կայ որպէս պատգամարկ, հետեւաբար, և իբրեւ թարգման Առաքելոյն մաքին: Թուղթը գրուած է, ուրեմն, ուշ, երեսուցէմի կործանումէն յետոյ, Բաբելոնէ, որ կրնայ քաղղէականը ըլլալ, ուր այդ ժամանակ կար նա ճշդութիւն մը, և այս տեսութեան ի նպաստ է սա պարագան թէ, Գլ. Ա. 1 համարին մէջ անուանեալ զաւանները, յիշուած են իրենց աշխարհագրա-

կան գիրքերուն կարգովը, հիստորիան արեւելքէն դէպի արեւմտեան հարաւ, Հարնաք և Պէյքըն ևւս Բարեկոնը կ'առնեն այլարանօրէն, Հասկմայ նշանակութեամբ, ինչպէս այլարանօրէն այդ իմաստով ալ կիրարկուած է Յայտնութեան Գրքին մէջ:

ՊԵՏՐՈՍԻ Բ. ԸՆԴՀԱՆՐԱՍԻԱՆԻ պարագայք աւելի բարդ են: Կանխագոյն եկեղեցին ճանչցած չէ անոր հարադասութիւնը: Մուրաթորիական Յանկը կը պարունակէ Պետրոսի Յայանութիւնը, բայց ոչ Բ. Ընդհանրականը: Եւսերիս անոր առաքելականութիւնը վիճելի կը դանէ, իրբեւ նոր Կառկարանի կանոնական գիրք: Առաջին անգամ ան կ'երեւայ Աթմաթի Յանկին մէջ: Բ. Պետրոսի յաւարէնը խորթ է և բոլորովին տարբեր Ա. Ընդհանրականէն և կը մնայ անբացատրելի: Ան Յաւգայի Թուղթին ընդօրինակութիւնն է սկիզբի և վերջի յաւելումներով, որոնցմէ կը տեսնուի թէ Թուղթը ուղղուած է Փոքր Ասիոյ այն եկեղեցիներուն, որոնց ուղղուած էր արդէն առաջինը: Հարնաքի և Պէյքընի տեսութիւնը Բ. Պետրոսի ժամանակագրութեան մասին այն է որ, հան առարկայ եղած հերետիկոսութիւնները, ինչպէս յարսութեան և վերջին դատաստանի ուրացումը, կայնականութեան և Բաղասմաններու եղած ակնարկութիւնը: Բ. դարուն եկեղեցիներու յատուկ վիճակը կը պարզեն: Նայնպէս Պօղոսի առաքելական Թուղթերէն տանուած վկայութիւնները, հաւաստադատիւ հեղինակութեամբ Հին Կառկարանի, ցոյց կու տան թէ Թուղթը նուազագոյնը Բ. դարու գրուածք մ'է, և անոր հեղինակը ոչ թէ առաքել մը կամ մարգարէ մը, այլ եկեղեցւոյ մը երէցն է, որ ըստ ժամանակի սովորութեան, կը խօսի յանուն Պետրոսի և անոր բերանէն, լրացուցած ըլլալու համար անոր թերաւարտ պատգամը:

Թէոտոր Զան որ Պանպանդական Դպրոցին կը պատկանի, կ'ընդունի թէ Պետրոս է հեղինակը իր անունով հասած Բ. Ընդհանրականին և թէ Թուղթը գրուած է իր մահէն անկաւ ինչ առաջ: Շմաւոն Պետրոս է առաքելին

սեփական անունը, որով ան կ'որոշուի Յիսուսի միւս աշակերտներէն Գործի Առաքելոցի և երկու ընդհանրականներու մէջ: Զան նմանութիւններ կը գտնէ բացատրութեանց և ձևերու, որոնք կրկնուած են ինքնաթերադրութեամբ և ցոյց կու տան թէ, Ա. և Բ. Պետրոսի հեղինակը նոյնն է: «Գիտութիւն» և «ճշմարտութիւն», «ժողովարարութիւն», այն առաքինութիւններէն են, որոնք չհշտուած են հաւատարմաբան երկու ընդհանրականներուն մէջ ալ, և հաւատացելոց կոչ կը լինի ապրելու զանոնք: Տարբերութիւնը որ կայ երկու ընդհանրականներուն միջեւ, ոչ թէ խորհուրդի այլ լեզուի մէջ է, բայց որում մինչ Բ. Պետրոսի լեզուն ռամիկ է և իրենը, Ա. Պետրոսի լեզուն Սիրիանուսին կամ Շիրազին է և աւելի մշակուած յունարէն մը: Զան կը կարծէ Բ. Պետրոսը Ա. Ընդհանրականէն առաջ գրուած է և թէ կար ուրիշ Ընդհանրական մը, այժմ կարսուած, որուն կ'ակնարկէ Առաքելալը:

ՅՈՒԴԱՅԻ ԹՈՒԼՈՒԹ, կաթողիկէ Նամակներու վերջինը, Եկեղեցւոյ հարց կողմէն միաձայնութեամբ վաւերական ընդունուած չէ. Եւսեբիոս զայն Բ. Պետրոսի և Յակոբոսի հետ վիճելեաց ցանկին մէջ գրած է, այսուհանդերձ կը գտնուի Մուրաթորիական ցանկին մէջ, և Որդինէն և Տերաւղիանոս կոչումներ բրած են այս Թուղթէն, իսկ Կղեմէս Աղեքսանդրացին մեկնութիւն մը գրած է անոր վրայ: Նամակութիւն մը կայ Բ. Պետրոսի և Յուդայի ընդհանրականներուն միջեւ. բայց Յուդայի Թուղթը կը նկատուի աւելի ինքնատիպ և կը կանխէ Պետրոսի տնունով հասած Բ. Թուղթը: Պահպանողական քննադատներու տեսութեամբ, Յուդայի Թուղթը գրուած է Յ. Տ. 67ին: Հեղինակը կը կոչէ ինքզինքը «Մոռայ Յիսուսի» և «Եղբայր Յակոբոսի», հետեւաբար ան չէ մին երկոտասան առաքելոց, չէ Յուդա Ալբեայ, Ղերեսոս կոչեցեալ, այլ եղբայր Տեառն: Դասելով պարունակութիւնէն, նոյն Թուղթը պէտք է ուղուած ըլլայ Փոքր Ասիոյ եկեղեցիներուն, որոնց մէջ մուր զարգացեալութիւններ սկսեր էին մուտք գտնել, նոյ-

նիսկ տառաքելոց շրջանին. Բրաթ. Պէյքըն (*), Եէյլէն որ հետեւող մ'է Հարնաքի, Յուդայի Թուղթին մէջ մօլար վարդապետութեանց մասին եղած տկնարկութիւնները կը մեկնէ ժամանակի կնոսախեան գաղափարներու տարածումովը և կարծիք կը յայտնէ թէ Թուղթը տառաքելական նամակ մը չէ, այլ Յուդայի անուանով հառ մը Եկեղեցւոյ մի երէցին կողմէ գրուած, ամենէն կանուխ Բ. դարու սկիզբը: Առաքելոց մահէն յետոյ, Եկեղեցւոյ երէցները իրենց համար պարտք սեպեցին խմբագրել այսպիսի հառեր, տառաքեալներէն միայն անուանով, հեղինակութիւն տալու համար իրենց պատգամին, ժամանակին թերահաւատութիւնը և բարուց ապականութիւնը եկեղեցիներէն ներս արգիլելու հոգով:

Ամիսփելով ցարդ ըստածները և եղբակացութեան մը յանգիլ կարենալու համար, կը յաւելունք թէ, Եկեղեցին՝ որ վերջնականապէս հաստատած էր իր Հաւատոյ Կանոնը, զայն կողմող գիրքերը կը նկատէր անսխալական, և այս ճշմարիտ էր ի մասնաւորի Նոր Կտակարանին համար, իրերև Նոր Ուխտի Կանոնը, որմէ պիտի առաջնորդուէր ինքը՝ Եկեղեցին, Յերոնիմոսի լատիներէն և Ուրփիլոսի գոթերէն թարգմանութիւններէն մինչև վերածնունդի նորագոյն փոքրը, երկարող տասնը և մէկ դարերը, Սրգրական ուսման և քննութեան տեսակէտէն, ամբողջական շրջան պէտք է համարել, քանզի կղերը, որ Եկեղեցին կը ներկայացնէր, չգաղեցաւ երբևք Նոր Կտակարանի գրականութեամբ, վանականները ընդօրինակութեամբ միայն պարտապէս, գեղեցիկ գրչագրութեան տալով առաւել կարեւորութիւն: Միջին Դարերու Դպրոցականութիւնը չհատքրքրուեցաւ բնագիրներու ծագումով, ան գրուած էր Անուանականութեան և Իրականութեան վէճերով, ջանալով հաշտեցնել Հաւատքը և Բանը և ձեւելով

(*) Prof. B. Baken, Yale, «The Making of the New Testament», p. 130.

եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները: Մեծ Դպրոցականներ, Անտէլմաս, Թովմաս Աքուլինացի և Տաւնա Սկովա կ'ընդունէին թէ մարդկային ծանօթութեանց ազրիւրներն են Յայտնութիւնը և Բանը, և Բան ըսելով չէին հասկնար անհատին Բանականութիւնը, այլ անոր բարձրագոյն արտայայտութիւնը, զոր կը ներկայացնէին Պղտտան և Արիստոտէլ: Այս պատճառաւ ալ Միջին Դարերու Դպրոցականները յաւանդէին ուսած միայն, չխորհեցան երրայեցերէնի վրայ, որ Հին Կառկարանի բնագիր լեզուն էր: Աեւեք Արիստոտէլի Բնագանցութեան նայեցան որպէս երկրորդ յայտնութիւն: Եկեղեցին Սբ. Գրքը ընդունելով հանդերձ իրրեւ բանաւոր յայտնութիւնը Աստուծոյ, թողած էր զայն վանքերու խորշերուն մէջ, սակաւուց տալով պատենութիւն կարգալու զայն և խորանալու անոր մէջ: Սբ. Գրքը քննական ուսումը արդիւնքը եղաւ նոր թարգմանութեանց, զոր խաղերէնով կատարեցին Պրաչիօլի և Տիօտաթի, Քրանսերէնով՝ Օլիվիէն և Կալվին, զերմաներէնով՝ Լաւեր և Մելանկտոն և անգլիերէնով՝ Թինտէյլ և Դըվըրտէյլ, բոլորն ալ Վերածնունդի շրջանին: Եւորհուրդը թէ՛ պէտք էր բնագիրներու ծագումը փնտռել, ինքնին և առնուադն նոր Կառկարանի Կանոնի անսխալականութեան դէմ ենթադրութիւն մ'էր, որ ճամբան հորթեց դէպի պատմական քննադատութիւն:

Պատմական Գննադատութիւնը նոր փորձ մը չէր ջատագովութեան, զոր ըրած էին առաջին դարերու Հայրապետներ, ան վերստուգութիւնն էր Կանոնին գիտական մեթոտով մը, որ երեւան կու գար խնդրոյ առարկայ գրոց ներքին բաղդատութեամբ և արտաքին ազրիւրներու ալ համաձայնութեամբ: Կաթոլիկ եկեղեցին, որ երբեք չէր կրնար հանդուրժել թէ նոր Կառկարանի ընդունուած Կանոնը կրնար սխալական ըլլալ, թոյլաբեց Կանոնիկոս Սիմոնը, հրատարակելու իր Գննական Պատմութիւնը Սբ. Գրքի վերջիոյս փէ. դարու, ազատուցանելու համար այդ Կանոնին վաւերականութիւնը:

Նոր կառակարանի քննադատութեան մէջ Թիւպինկէնի Դպրոցը եղած է միշտ ալ յառաջապահ, իրեն գլուխ ունենալով նախ Պատըր և յետոյ Շթրաւս։ Այս քննադատութիւնք չէին սահմանափակուիր, սակայն Նոր կառակարանի հեղինակներուն ինքնութեան և գիրքերու ժամանակագրական ստուգութեանը մէջ միայն, այլ անոնք կը ձգտէին աւելի ծնունդ ստացած շարժումներու արդիւնքին, երեւան քերելու համար այդ գիրքերուն առանձին և հաւաքաբար կատարած դերը քրիստոնէութեան դադափարակունին տարածումին տեսակէտէն։ Քննադատութեան առաջին արդիւնքը Թիւպինկէնի Դպրոցին համար այն է որ, Նոր կառակարանին գիրքերը, Պօղոսի Առաքելական Թուղթերէն դատ, անանուն էին և գրուած Ա. դարու կէսէն մինչեւ Բ. դարու կէսը տեւող շրջանին, և ինչ որ եկեղեցին Ներսէսում կը կոչէր, չէր այլ ինչ, բայց միատիքականութիւն, որ յատուկ էր Պետրոսի, Յովհաննու և Պօղոսի։ Այս քննադատութեան արդիւնքը ըլլալով Խմբագիր Աւետարանիչներու վկայութիւնը Յիսուսի կեանքին և պառգամներուն մասին, կը նկատուի Յիսուսի իսկական Աւետարանը, իսկ Պետրոսի, Պօղոսի և Յովհաննու վկայութիւնները, որոնք կը յենուն ներքին փորձառութեան և տեսլակերպերու վրայ, կը համարուին Աւետարաններ ցկացմամբ Յիսուսի։ Պետրոս իր ճառերովը «Դործք Առաքելոց»ի մէջ և Առաքելական Նամակներով կը ներկայացնէ Աստուծոյ թագաւորութեան հրէական ըմբռնումը. անոր տեսութեամբ, Յիսուս իր պատարագովը Խաչին վրայ և յարութեամբը գերեզմանէն, զործադրիչն է Օրէնքի, Նա է խոստացեալ Մեսիան չին Ուխտի Ըստ Պօղոսի, Յիսուս իրբն Որդին Աստուած, գերադոյն յայանութիւնն է Աստուծոյ, փրկութիւնը մեղքի գերութենէն, ձրի շնորհ մ'է բոլոր անոնց, հրեային և հեթանոսին, որոնք կը հաւատան Յիսուսի և կ'ընդունին զՆա իբր փրկիչ և քահանայապետ։ Ըստ Յովհաննու, Յիսուս իբր Բանն յաւիտենից, մարմնացեալ, կը յայանէ Աստուծոյ սէրը առ մարդիկ։

Այսպէս, Աստուծոյ թաղաւորութիւնը հոգեւոր է, սէր է տնոր խորհրդանիշը և հոգեւոր է քրիստոնէութեան այս բմբունումը: Այս տեսլակներպերը կը բացատրեն թէ, ի՞նչպէս զարգացաւ քրիստոնէութեան զաղափարը, իրրիւ հաւատք և կեանք, ի՞նչպէս առաքելոց մահէն յետոյ, ժողովներ հեղինակութիւն ստացան և կազմակեցաւ Նոր Կտակարանի Կանոնը, ինչպէս մանաւանդ քրիստոնէութիւնը խառցաւ հանգանակներու մէջ, Նիկիականը լինելով ամենէն ցայտունը և նշանակալիցը: Հրէութիւնը իր հաւատամքը չորասոյսացեց երբեք բանաձեւուած հանգանակներով: Միակ յայտարարութիւնը, զոր ըրին մարգարէները, որպէս խոստովանութիւն հաւատոյ, ուղղեալ Իսրայէլի, և դո՛ւք է հետեւեալը. «Ենովա է Աստուած մեր և մի է Ենովա, լսէ՛, ս՛ղ Իսրայէլ»:

Նոր Կտակարանի պատմական քննադատութեան մասին այս հակիրճ տեսութիւնը պիտի նկատէի թերի, առանց յիշատակելու Հայ Եկեղեցւոյ կազմէն ընդունուած Կանոնը և ժամանակին հետ անոր կրած փոփոխութիւնը: Եփեսոսի Ա. Ընդհանրական Ժողովէն յետոյ, Հին Կտակարանի Կանոնը փոփոխութիւն չկրեց և մնաց նոյնը: Այս չէր սակայն պարագան Նոր Կտակարանի Կանոնին, որուն վրայ աւելցան Յակոբոսի, Յուդայի, Պետրոսի և Ընդհանրականները, Յովհաննու վերջին երկու Նամակները և Յայտնութեան Գիրքը: Սինոյակայն բնագիրը Ալեք, Կ'ընդունուի իրր մին, յիսուս այն օրինակներէն, զոր Մեծն Կոստանդիանոս պատրաստել տալով, ցրուեց գլխաւոր և եկեղեցիներուն: Այս բնագիրը որ յունարէն է, կը պարուենակէ Հին Կտակարանը ամբողջ, ըստ Եօթանասնից և Նոր Կտակարանի գիրքերը, առաւել Բաւնարոսի և Հերմասի Հովիւին Նամակները: Ե. դարու Հայ թարգմանիչք որոնք իրենց սրբազրութիւնը կատարեցին այս օրինակին վրայ, պէտք էր թարգմանած ըլլային նաեւ յիշեալ վերջին Նամակները, որոնք դուրս են սակայն ընդունուած Կանոնէն:

Ֆէթթէրի տեսութեամբ, Աւետարաններու կանխադոյն

հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Ասորական «Diatessaron»-ի կամ Համաբարբառին վրայ: Եփեսոսի Ա. Ընդհանրական ժողովէն յետոյ, երբ «Diatessaron»-ն անվաւեր յայտարարուեցաւ, հայ թարգմանիչներու զպրօքը կատարեց Աւետարաններու երկրորդ թարգմանութիւն մը, Նոր Կտակարանի Բիւզանդիոնէն բերուած օրինակին վրայ, և այս սրբշուժը կայացուց Աշտիշատի Բ. Ժողովը, որ գումարուեցաւ նոյն տարին, ի ներկայութեան Սրբոցն Սահակայ և Մեսրոպոյ: Նոր Կտակարանի Մեսրոպեան կանխադրոյն թարգմանութիւնը կը պարունակէր Պօղոսի տնունով առ Կորնթացիս Գ. ԹՈՒՂԹ մ'ալ, որ թէև անվաւեր նկատուած էր Կարկեղանի Գ. Եպիսկոպոսական ժողովէն, սակայն Հայ Եկեղեցին այդ տանն հետևող մը լինելով Ասորականին, որպէս կանոնական ընդունուած էր և այդ պատճառաւ ալ, Մեսրոպեան կանխադրոյն թարգմանութեան մաս կը կազմէր: Եփրեմ Ասորու այս Թուղթին մեկնութեան մի թարգմանութիւնը նոյնպէս կատարուած է Մեսրոպայ և իր աշակերտներուն միջոցաւ, կանոնա: Այս է Կէօթիկէնի Դպրոցին վարդապետներէն Ֆէթթէրի (*) և ի մերայնոց Հ. Յակոբոս Տաշեանի կարծիքը: Թէ Պօղոսի առ Կորնթացիս Գ. Թուղթը ի սկզբան կանոնական նկատուած էր, կը տեսնուի Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մէջ, Լուսուորչին վերագրուած հոշումներէն: ԺԳ. դարու մատենագիրներէն Մխիթար Այրիւթանեցին, Պօղոսի տնունով առ Կորնթացիս Գ. Թուղթը, Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն երբեմն կանոնական ընդունուած, Նոր Կտակարանի գիրքերէն կը դասէ: Ըստ Ֆէթթէրի, Պօղոսի տնունով առ Կորնթացիս Գ. Թուղթը նախապէս ասորերէն գրուած է, և հայերէնը փոխադրութիւն մ'է ասորերէն ընագիրէն, որուն լատիներէն ալ կրկին թարգմանութիւնները կան:

(*) Տեսնել այս մասին Հ. Յակոբոս Տաշեանի թարգմանութիւն Ֆէրբէրի Հայկական Աստուածաբանաց, մասն ԺԷ, հրատարակեալ Վիլնէնայի Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէն:

Այս Թուղթը Քրիստոսի յարութեան իրականութիւնը կը պաշտպանէ ընդդէմ Կնոստիկեաններու, որոնք կ'ուրանային զայն։ Զան ջանացած է տպացուցանել թէ առ Կորնթացիս Գ. Թուղթը գրուած է հետեւողութեամբ «Գործք Պօղոսի» անուն ուրիշ անձուեր գրութեան մը, որ գոյութիւն ունէր Բ. դարուն։ Յէթթէր այս Թուղթին հայերէն թարգմանութիւնը փոխադրած է գերմաներէնի, բաղդատութեամբ լատին թարգմանութեանց հետ, որոնք ամենէն ուշ Ե. դարու գործեր կը համարուին։

Գ.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ ՆԵՐՇՆԶՄԱՆ ԱՂԵԻԻՐ ՆՈՐԻՆ

Աստուծաշունչը իր կրկին Ուխտերով, սոսկ երբայական գրականութիւն մը չէ, ինչպէս են Վեստները՝ Հընդկաց և Ալլեստան՝ Զանդիկներուն համար։ Հին և Նոր Կրտակարանները, աստուածային ծրագրի մը հետ կոպ և տւրնչութիւն կը պահեն։ Նոր Կտակարանի պատմութիւնը և բարոյախօսութիւնը հասկնալու համար, պէտք է Հինին ծանօթանալ նախապէս, քանզի Հին Կտակարանը իր Օրէնքով և Մարդտէութեամբ ներշնչման աղբիւրն է Նորին։ Աւետարանները խակական պատմութիւնն են Յիսուսի մարգեղութեան, որով Լոկոսը՝ այսինքն Բանը մարմին առաւ և մեր մէջ բնակեցաւ։ ԶԵԽՈՒՄ ճանաչելու համար պէտք է որոշել անոր մէջ մարդկային տարրը Աստուածայինէն։ Յիսուսի մէջ մարդկայինը գիտնալ այնքան էական է որքան Աստուածայինը, քրիստոնէական հաւատքին գիտակցութիւնն է այն, որ իրեն խորիսխ ունի Աւետարաններու վկայութիւնը, ապրուած երկրաւոր կեանքի մը մասին։ Հին Կտակարանի մէջ զօհերը Քրիստոսի մահուամբ

կատարուած պատարագին՝ և Տաճարը Եկեղեցիին նշանակ
 ըլլալով, Մեսիան կը մնայ կեդրոնական խորհուրդը Հին
 և Նոր Ուխտերուն: Անոր կը նային Օրէնքը և Մարգարէ-
 ները, անով կը լրանան Աւետարաններուն պատմութիւնը
 և Մարգարէութեանց պատգամները: Մտաքիայէ յետոյ,
 թէեւ մարգարէութիւնք կը դադրին և Հին Ուխտին պատ-
 մութիւնը կը կնքուի, սակայն տեսիլքներու նոր գրական-
 նութիւն մը ի հանդէս կու գայ, որոնց լրումին Մեսիան
 կը յայտնուի: Տեսիլքներու այս գրականութեամբ, Մե-
 սիան կը ներկայացուի իբր ռաշվիրան նոր կեանքի և Աս-
 տուծոյ Թագաւորութեան: Մեր Տէրն Յիսուս, որպէս Որ-
 դին Մարդոյ, շնորհիւ իր դարգացման, ծանօթացած էր
 որքան Օրէնքին և Մարգարէութեանց, նոյնքան ժամանա-
 կակից լեզուներուն և Բարբաւնական գրականութեան:
 Ան քաջ գիտէր երկիրը, Դաւիթիան, Սամարիան և Յուդան
 իրենց գիւղերով, որոնց մէջէն անցեր էր յաճախ հե-
 տիստն: Ան կը ճանաչէր մշակ ժողովուրդը, և աղնուական
 քահանայութիւնը: Յիսուսի այս ծանօթութիւնները ա-
 նոր Մեսիական կոչումին և Առաքելութեան համար ունե-
 ցած պատրաստութեան ազդակներն էին, զոր Պատմական
 Քրիստոսութիւնը այսօր ի վեր կը հանէ:

Յիսուս իր Մեսիական Առաքելութեան չսկսած
 բացի արամերէնէ (Aramaic), որ Պաղեստինի և Ա-
 սորիքի մէջ խօսուած լեզուն էր, գիտէր նաեւ եբրայեցե-
 րէն և յունարէն: Արամերէնը սեմական լեզու մ'էր ինչ-
 պէս եբրայեցերէնը, զոր Հրեայ ժողովուրդը սկսաւ խօ-
 սիլ Բաբելոնեան Դերութեան միջոցին և Դերութենէ Դար-
 ձին, կորուսած ըլլալով եբրայեցերէնի գիտութիւնը,
 «Տալիթա Կումի» և «Էլիօ, Էլիօ լումա սափաք Թանի» ար-
 ամերէն խօսքեր են, զոր Յիսուս խօսեցաւ, վերջինը
 Թաշին վրայ հողին տւանդելէն առաջ: Յիսուս սորված
 էր եբրայեցերէն, քանզի Կաթաւնայումի Սինակոկին մէջ
 ան Եսայեայ մարգարէին դիմելը բերել տալով յաճախ կը
 կարդար ժողովուրդին և Թարգմանութիւնը ընելով կու

տար մեկնութիւնը: Յիսուս յաւարէն ալ գիտէր, իբրեւ միջազգային մշակոյթի լեզուն, քանզի իր կոչումները, Օրինաց և Մարգարէից Գիրքերէն, Եօթանասնից Թարգմանութեան կը համապատասխանեն քան Երբայեկան Բնագրին: Առաքելոց կոչումները նոյնպէս, Եօթանասնից Թարգմանութիւնէն էին, ինչպէս առ Երբայեցիս իսկ զըրուած Առաքելական նամակին մէջ, որ ցրուած քրիստոնեայ հրէից էր ուղղուած: Մեր Տէրը արամերէն սորված էր իր հայրենի տան մէջ, որովհետեւ ժողովուրդին խօսած լեզուն էր ան, իսկ երբայեցերէնը և յաւարէնը պէտք էր սորված ըլլար բարբոսական դպրոցներուն մէջ, Նազարէթի, Կաթանայումի և Տիրեւիոյ, որոնք ատրումուած էին Գալիլիոյ մէջ այդ շրջանին:

Մեծն Աղեքսանդրի Արեւելքի՝ աշխարհակալութեամբ երբ յաւարէնը ընդհանրացու, ան կը խօսուէր նաեւ Եգիպտոսի, Պաղեստինի և Սիւրիոյ մէջ: Փիլոն Աղեքսանդրացին, որ ժամանակակից էր Յիսուսի, յաւարէն գրեց իր «Արարչագործութիւն»ը և «Այլարանականք»ը, յաւարէն գրեց Յովսէպոս իր «Հնախօսութիւնը Հրէից»ը: Նոյնպէս Աւետարանիչները և Առաքեալները յաւարէն զըրեցին իրենց Աւետարանները և Առաքելական նամակները և յաւարէն գրուեցաւ Յայնութեան Գիրքը: Լեզուներու այս գիտութիւնը անհրաժեշտ էր Յիսուսի և Ան իբրեւ «Որդի Մարգոյ», յատուկ աշխատութեամբ սորվեցաւ զանոնք, որպէս զի փորձառութիւնը ունենար մարգոց մատուր յոգնութեանց և ճիգերուն: Յիսուսի գիտութիւնը այս լեզուներուն, կատարեալ էր և ուշագրաւ, Անոր պատգամները ուժի և վայելչութեան և պարագայական յորմարութեան հետ ունէին գրական անզուգական բարձրութիւն: Լերան Քարոզը, Անտաակ Որդւոյն, Բարի Սամարացին, Կորուսեալ Ոչխարին առակները և այլ բազում պատմուածք, իրենց բարոյականութեան կը միացնեն ոճի և ձևերու այնպիսի գեղեցիկութիւններ, որոնք Աւետարաններու միտքն յատուկ են: Փարիսեցիներուն ուղ-

զուած վայերը, իրենց արդար ազգարարութեանց մէջ
կը պարունակեն հետադարձութիւն մը, որուն զօրութիւնը
Աստուածային է և կը լսեցնէ մարդկային բանին արուես-
տը: Երուսաղէմի մօտաւոր աւերին վրայ Յիսուսի սղըը,
իր յայտնած վիշաով և ցասումով, բոլոր մարդարէութեանց
մէջ ամենէն սրտաուշն է, որ կը գերազանցէ
գնար և երեմիա:

Գալով բարբառնական գրականութեան մօտին Յիսու-
սի ունեցած ծանօթութեան, ապացոյցներ և նշաններ կան
հաստատող թէ Յիսուս բացի Օրէնքէն և Մարգարէներէն,
գիտէր նաեւ Տօրականոն և Անվաւեր գիրքերը, որոնք
Բարեկանեան Գերութիւնէն յետոյ գրուեցան: Այս գիրքե-
րէն ամենք երբայեցերէն գրուած են, կան որ յաւտրէն
գրուած են, և ուրիշներ ալ որոնք նախ երբայեցերէն
գրուած են և յետոյ յաւտրէնի թարգմանուած են: Հին
կառկարանի վարդապետները (Scholars) մինչև անցեալ
դարու վերջին քառորդը, այն տեսութիւնը կը պաշտպա-
նէին թէ Մաղաքիայէ յետոյ մինչև Յովհաննէս Մկրտիչ,
մարգարէական ոչ մէկ ձայն կամ պատգամ լսելի եղաւ:
Արդի խուզարկութիւնները սակայն, ցոյց կու տան թէ
ինչ որ Հին կառկարանի վարդապետները մտածեան Շըր-
ջան» կոչւած են, հոգեւոր յառաջդիմութեան տարիներ ե-
ղած են իսկապէս, հարուստ բարոյախօսական ազատ մտա-
ծումներով և տեսիլքներով: Բարբառնական էր այս նոր
գրականութիւնը, հոգեւոր շարժում մ'էր այն, իրեն կեդ-
րոն ունենալով Գալիլիոյ դպրոցները, զոր կը վարէին
Հիլիլ, Շամաի և իրենց աշակերտները: Եզրոս և իր յո-
ջորդները, Յուդայի Գերութիւնէ գարձին, Օրէնքը յայտա-
բարեցին իբր վերջին և լրացած խօսքը Աստուծոյ, զոր
պէտք էր պահել, և այս եղած էր առարկան մարգարէից
յորդորներուն, ուստի եթէ տեսանող մը ունէր հոգեւոր
նոր պատգամ մը հաղորդելիք ժողովուրդին, ան լսելի
պիտի լինէր միայն երբ այդ պատգամը կը հաղորդուէր
անուանին ասկ հին մարգարէներէն միայն, ինչպէս Ենով-

քայ, Մովսէսի, Եսայեայ, Երեմիայի, Բարուքի և Եզրայ:

Այս եղաւ ծագումը և սկզբնաւորութիւնը տեսիլքներու անվաւեր գրականութեան, զոր կարգացած պէտք էր ըլլային ինչպէս Յիսուս, նոյնպէս Աւետարանիչները և Աւաքեալները: Բարեխոսեան Գերութենէն առաջ, Իսրայէլի մէջ հանդերձեալ կենաց մասին հաւատաքը անորոշ էր, ճեղ կամ Հասկս, որ զերեզման կը նշանակէ, կայան մ'էր. ուր արդարներու և չարերու հոգիները հաւասարապէս դատապարտուած էին սպասելու անվերջ: Տեսլական գրականութիւնն էր որ Շէսլը վախճեց հանդերձեալ կեանքի և արդարներուն համար Աստուծոյ քով յաւիտենական ուրախութեան: Տեսլական գրականութիւնը Իսրայէլի մէջ բացի Սագաւկեցի ազանդաւորներէն, հազօյն անմահութեան հաւատքը ամբողջաց, զերեզմանի անյուսութենէն առ Աստուած բարձրացուց անոնց յայտը: Այս տեսիլքները արդիւնք էին Աստուծոյ հետ հաղորդակցութեան, որով տեսանողները միջոց կը լինէին ժողովուրդին՝ կեանքի և դոյութեան հետ առնչութիւն ունեցող զերագոյն ճշմարտութեանց յայտնութեան:

«Աստուծոյ Թագաւորութիւնը» բացատրութիւնը Յիսուս յաճախ կիրարկած է իր առակներուն և քարոզներուն մէջ, անոր նշանակութիւնը եղած է միշտ հոգեւոր, սահմանուած է ոչ թէ աշխարհամասի մը, այլ հաւատացեալ ժողովուրդներու, որոնց մէջ Աստուծոյ կամքը կը կատարուի և կառավարող Օրէնքը կամքն է Աստուծոյ: Ըստ մարգարէից, երկրիս վրայ է այս Թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը, ուր մանկ կոչուած են նախ Իսրայէլի արդար զաւակները և յետոյ հեթանոսները, որոնք հաւատացած ըլլալով Նովային, կը պաշտեն զնա իբրեւ Աստուած Ճշմարիտ և Ստեղծիչ Աշխարհի: Երկրիս վրայ սկսած Աստուծոյ Թագաւորութեան շարունակութիւնն է երկինքի Թագաւորութիւնը, զոր արդարները պիտի ժառանգեն յարութեամբ՝ իրենց հոգիներուն Շէսլէ, այսին-

քըն զերեզմանէն: Մարգարէական զրոյց մէջ, Աստուծոյ Թագաւորութիւնը նոյնացած է Մեսիականին հետ: Երկու պարագային ալ խաղաղութիւնը և արդարութեան հասուցումը խոստացուած են Իսրայէլի, իբր Աստուծոյ ժողովուրդը, իսկ անհատը կը թուի կորսուած ըլլալ հաւաքականութեան զաղափարին մէջ: Երկրաւոր կեանքը ենթակայ ըլլալով ապականութեան և քայքայումի, նոր երկիր և նոր երկինք մը անհրաժեշտ են մշտնջենաւորելու համար արգարներուն կեանքը Շէոլէն անդին: Երկրորդ եւսոյի, որ Գերութեան Շրջանի մարգարէներէն է, հետեւեալ առդերով կը պատկերացնէ այդ զիճակը.

«Ձի եղիցին երկիր նոր եւ երկինք նոր,

եւ ոչ եւս յիւեացեն զառաջինսն,

եւ ոչ եւս անկցի ի սիրս նոցա.

Այլ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն գտցեն ի նմա,

Ջոր եւ հաստակցից,

Ձի անա եւ առնեմ զԵրուսաղեմ ցնծութիւն,

եւ ժողովուրդ իմ ուրախութիւն»: (Ես. ԿԵ. 17 և 18):

Սկսեալ Բ. զարէն ն. ք. զԲր., երբ մարգարէից կեղծ անուններուն տակ Տեսիլքի Գիրքեր, ինչպէս Ենովքայ և Բարութի զիրքերը, Յօրելինականք և Կտակք ԺԲ Նահապետաց, արգարներու զերեզմանէ յարութիւնը Մեսիայի Գալուստին հետ զուգորդեցին, նկատելով այդ Թագաւորութեան հոգեւոր հանգամանքը, անոր սահմանները երկինքը ցոյց տուին: Աստուծոյ Թագաւորութիւնը նախ պէտք էր մարդոց սրտերուն մէջ հաստատուիլ: Այս կը նշանակէր Իսրայէլի հոգեւոր փոփոխութիւնը, որ պիտի սկսէր անհատներէ և պիտի պատրաստէր ամբողջ Իսրայէլը, իբր ընտրեալ ժողովուրդ: Աստուծոյ Մեսիական Թագաւորութեան համար: Հոգեւոր այս փոփոխութիւնը չկարէր ըլլալ յանկարծ և անակնկալօրէն, այլ տատնանաբար, քանի որ ներքին կեանքի յատուկ զիճակ մ'էր այն, որ թէև պիտի սկսէր երկրիս վրայ, բայց իր կատարելութեան պի-

աի հասնէր հանգերձեալին մէջ։ Յիսուս յայտարարեց թէ իր թաղաւորութիւնը այս աշխարհէս չէր, հոգեւոր էր ան և սահմանուած էր մարդոց սիրտերուն մէջ հաստատուիլ, մարդոց հոգիներն էին Բարձրելոյն բնակութիւնը, արիւնը և մարմինը չկարէին մանեղ Աստուծոյ թաղաւորութիւնը։

Ենովքայ Ա. Գրքին մէջ, Մեսիայի կը արուի առաջին անգամ ըլլալով «Որդի Մարդոյ» անունը, կատարեալ մարդ կամ Գերմարդ նշանակութեամբ, իբրեւ միջնորդ Աստուծոյ և մարդուն միջեւ։ Նման յիշատակութեան մը կը հանդիպինք Դանիէլի մէջ ալ։ Ենովքայ Ա. Գրքին ժամանակակից է Դանիէլի Մարդարէութիւնը, որ թէեւ երբայական կանոնին մաս կը կազմէ, բայց կը պատկանի յետ Գերութեան Շրջանի տեսիլքներուն։ Գլ. է. 13 և 14 համարներուն մէջ Որդի Մարդոյ որ յաւիտենական իշխանութիւն կը ստանայ երկրի վրայ, հիւայ բարբիներու կողմէն մեկնարանուած է իբրեւ Մեսիա և կը համաձայնի Ենովքայ Ա. Գրքին հետ։ Որդի Մարդոյ բացատրութիւնը, զոր Յիսուս յաճախ իբրեւ Մեսիա ակնկալեալ, իր անձին համար կիրարկեց, Հին կաակարանի գրոց մէջ էապէս չի գտնուիր, այլ տեսիլքներու այն դրականութեան մէջ, որ երեւան եկաւ Բ. և Ա. դարերուն Ն. ք. զԲր.։ Որդին Մարդոյ յանձին Քրիստոսի, իշխանութիւն ստացաւ կեանքի և մահուան վրայ, թողութիւն տալու մեղքերուն և գտակու աշխարհը ի կատարածին և ոչ ոքի թոյլատրուեցաւ մօտենալ Հոր Աստուծոյ, բայց Որդւոյն միջոցաւ։ Որդին Մարդոյ է առաւպեալ ծառան Եանվէի, զոր Նա ստեղծեց յարովայնէ, առ ինքն փոզովելու զՅակոբ և Իսրայէլի ցեղերը, ան կոչուած էր ըլլալ լոյս և փրկութիւն հեթանոսներու մինչեւ ծագս աշխարհի, ճառապեալ ծառան սոկայն Եանվէի, ըստ Եսայեայ, որ Որդին Մարդոյ, այսինքն Մեսիան ինքն էր, չհասկցուեցաւ և չգտաւ իր մեկնութիւնը, մինչեւ որ լրիւ կատարուեցան մարդարէութիւնները Անոր մասին։

«Այլ չեսիլ Նորա անարգ,
 Նուազեալ քան զամենայն որդւոց մարդկան,
 Այր մի ի հարուածս որ գիտէ համբերել ցաւոց,
 Զի դարձուցեալ զերեսս իւր,
 Անարգեցաւ եւ ոչինչ համարեցաւ:
 Նա զմեղս մեր բառնայ եւ վասն մեր չարչարի,
 Եւ մեկ համարեցաւ զնա ի ցաւ եւ ի հարուածս,
 Եւ ի չարչարանս իբրեւ յԱսուծոյ»: (Ես. ԾԳ. 3 և 4)

Ենովքայ Ա. Գրքին և Դանիէլի Մարգարէութեան
 ժամանակակից գրականութիւններ ըլլալու ապացոյցներէն
 են այս երկու գիրքերուն կիսով երրայեցերէն և կիսով
 արտմերէն գրուած ըլլալու հանգամանքը, նաեւ երկու-
 քին մէջ Մեսայիյն արուած «Որդին Մարդոյ» տիպոսը,
 որով կը հաստատուի Անոր կատարեալ մարդկութիւնը:
 Ենովքայ անուշով Բ. Գիրքը գրուած է հելլէնացեալ հրէի
 մը կողմէն, Եգիպտոս, Ա. դարու երկրորդ քառորդին Յ.
 Տ. Նախ քան կործանումը Երուսաղէմի Տիտոսէ, քանզի
 Տաճարը դեռ կանգուն կ'ենթադրուի: Անոր հետքերը կ'ե-
 րևին Աւետարաններէն աւելի Առաքելական Թուղթերու
 մէջ, եօթներորդ երկինքի տեսիլքը, զոր կը յիշէ Պօղոս,
 կը թուի առնուած ըլլալ Ենովքայ Բ. Գիրքէն: Վերա-
 ցումն Մովսէսի, կ'ենթադրուի բազկացած ըլլալ երկու
 տնջառ գիրքերէ, որոնք են Կսակ Մովսէսի և Վերացումն
 Մովսէսի: Ասոնք երրայեցերէն գրուած են Քրիստոնէա-
 կան թուականի Ա. դարու սկիզբը և յետոյ յունարէնի
 թարգմանուած են: Այս գիրքէն կարգ մը պարբերութիւն-
 ներ կ'երևան Գործոց Է. 36 և Յուդայի 9, 16 և 18 հա-
 մարներուն մէջ, Գիրքը, Քրիստոսի Մեսիական Առաքե-
 լութենէն քիչ առաջ գրուած ըլլալով, Յիսուս հաւանորէն
 ծանօթ էր անոր բովանդակութեան: Գիրքը գրուած է օ-
 րինապաշտ Փարիսեցիէ մը, որ Օրէնքը պաշտպանելով,
 կրօնքին հոգեկան դադափարը ի վեր կ'առնէ: Ան ցոյց
 կու տայ ժամանակակից Փարիսեցիութեան աշխարհակա-

նացումով ճշմարիտ կրօնքին սպառնացող վտանգները, երբ անոր մէջ քաղաքական նպատակներ մուտք կը դանեն և կեանքը իր ուղղութիւնէն կը շեղեցնեն:

Կալիք Երկոստասան Նահապետաց գրուած է երբայեցերէն Բ. դարու առաջին տասնեակին ն. ք. ՎՔր., Հիւրկանոսի յաղթանակէն յետոյ Սելեւկեաններու դէմ, երբ Մակաբայեցւոց իշխանութիւնը հաստատուած ըլլալով Յուդայի վրայ, Հիւրկանոս կը կրէր մարդարէի, քահանայապետի և թագաւորի երրեակ հանդամանքը: Գրքին հեղինակը փարիսեցի է և հիացումով կը խօսի Հիւրկանոսի վրայ և անով Մեսիական թագաւորութեան մասին եղած մարգարէութիւնները լրացած կը նկատէ, թէև Հիւրկանոս Մակաբայեցւոց տունէն ըլլալով, Ղեւառցի էր: Հիւրկանոսի մահէն յետոյ, անոր յաջորդող իշխանները սակայն անբարոյական կեանք վարելով, դայթակղեցուցին ժողովուրդը: Գրքին վերջին եմբողիքը, յիշատակելէ յետոյ այս դէպքերը, Մեսիային Գալուստը կրկին Յուդայէն կ'ակնկալէ: Գրքին բարոյական ուսուցումները ուշադրութենէն բարձր են և յայանապէս կը մօտենան Աւետարաններուն: Լերան Քարողը իր երանութեանց մէջ կը ցուցնէ այն ոգին, որ յատուկ է այս գրքին բարոյախօսութեան:

Հին Կտակարանի բարոյախօսութիւնը նախնական ժողովուրդներու կենցաղին յարմարցուած է և կայ դարգացում մը, զոր իր բարձրութեան հասած կը դանենք Նոր Կտակարանի մէջ միայն: Հին Կտակարանի մէջ ընկերային յարաբերութիւնները կառավարող Օրէնքը փոխադարձութեան վրայ հիմնուած է, որ կը նշանակէ բարին բարիով փոխադարձել և չարը չարով, և այս մարդկային նկատուած է: Յոբայ և Սաղմոսներուն մէջ կը հանգիպինք ազերաներու, ուր ազերսարկուն իր թշնամիին կորուստը կը խնդրէ: Այս Սաղմոսները անէծք և չարին համար իղձեր ըլլալով, երբեք պաշտամունքի մօտ չեն կաղմած և Սինահոններուն մէջ չեն կարգացուած: Ելից Գրքին ԻԱ. 23 համարը կու տայ փոխադարձութեան Օրէնքը, «Այն ընդ

ական, ատամն ընդ ատաման, ձեռն ընդ ձեռին և սան ընդ սանին»։ Սաղմոս ԺԷ. 25 համարը այդ Օրէնքին մեկնութիւնն է, «Հատուցէ ինձ Տէր բառ արդարութեան իմում, բառ սրբութեան ձեռաց խնայողի աչաց իւրոյ»։ Սաղմոս ՃԼԷ. 8—9 համարները կը յայտնեն վրէժին դահացումը. «Դուստր Բարեխոսաց թշուառական, երանի որ որ հառոյց զհատուցումն քո, զոր դու մեզ հատուցեր, երանի որ կարաւ զմանկունս քո և եհար զքարի»։ Նոյնն է վրէժի խնդրանքը Սաղմոս ՄԴ. 7 համարին մէջ. «Ի դարձուցանել զչարսն ի թշնամիս իմ, ճշմարտութեամբ քով ստատկեալ զնոսաւ»։

Աւակաց և Սիրաքոյ խնայողութեան գիրքերը, որոնք ուշ են, այս զգացումները չեն արգարացներ, անոնց հաւանութիւն չեն յայտներ, քանզի Աստուած վրէժի և փախաղարձութեան չի յոժարիր։ ԺԲ Նախապետաց Կակնեբուն մէջ ներդաժանութեան բարոյականը կը համնի Աւետարաններուն բարձրութեան և կը դերագանցէ Աւակաց և Սիրաքոյ սուսուցումները։ Այս գրքին համեմատ, Աստուած՝ որ իր պատկերին համեմատ ստեղծեց մարդը, Օրէնքը տրուաւ լուսաւորելու զմարդիկ, Ան սահմանեց փրկութիւնը բոլոր ազգերուն համար, պայմանաւ որ անոնք ճանաչեն Եհովան և միանան Իսրայէլի։ Աստուծոյ միակ պատուէրը մարդոց այն է, որ անոնք սիրեն զԱստուած իրենց բոլոր հոգիովը և զօրութեամբը և իրենց դրացին, իրենց անձին պէս։ Հետեւեալը ԺԲ Նախապետներէն, Գաաի կտակն է. (Գլ. 2. 3—7)։

«Եւ արդ, որդեակք իմ սիրեցէք իւրաքանչիւր ոք զեղբայր իւր և որոշեցէք զառելութիւն ի սրտէ ձերմէ, սիրելով զիրար զօրծովք և բանիւք և խորհրդովք հոգւոյն։ Սիրեցէք զմիմեանս սրտի մասօք, և եթէ յանցանիցէք միմեանց խօսեցարուք յաւէտ խաղաղութեամբ արտաքոյ սահմանաց հանել զժանգ առելութեան։ Եթէ խոստովանեալ ապաշխարեացէ, թողութիւն արա նմա, իսկ եթէ ուրասցէ, մի հակառակիր ընդ նմա, զուցէ երգուեալ

նմա կրկնապատիկ մեղիցէ, և լուիցէ ոք օտար ի կռուելն զխորհուրդս ձեր, ատեացէ զձեզ և թշնամիք լինիցիք և մեզս գործիցէք: Արդ յորժամ վասն ուրացման յանդիմանէք՝ հանդարտ լերուք և մի հրապարակազուժ ասնէք զնա, զի որ ուրանայ զայսպիսի ինչ կարէ նաեւ ապաշխարել, պատուել զձեզ և խողաղարար չինել, իսկ եթէ անամօթ է և համբաւնայ չարութեամբ, թող նմա բոլորով սրտով, վասնզի վայելէ այսպէս: Եթէ տառաւել բարձրացի մի նախանձիք, յիշելով եթէ ամենայն մարդոց մաս առաջի կայ, իսկ Տեսան օրհնութիւնս մատուցէք, որ շնորհէ զբարին և զօգտակարն ամենայն մարդոց»:

Այս համարները Նահապետաց կտակներէն բաղդատուելով Մատթ. ժԲ. 15 և 35 և Դուկ. ժԷ. 3 համարներուն հետ կը տարաւինք խորհելու թէ Յիսուս կարդացած էր զանոնք: Ինչպէս խօսքի ձևերուն, նոյնպէս խորհուրդի զուգահեռականութիւն մը կայ Աւետարաններուն և Նահապետաց կտակներուն միջեւ: Ներողամտութեամբ մեր ընկերներուն մեղի դէմ դարձած չարիքներուն, մանք կը սիրաշահինք զանոնք: Յիսուս՝ որ աշխարհին առաւ բարձրագոյն բարոյախօսութիւն մը և օրինակ հանդիսացաւ արարի կեանքի մը, աշակերտները նոյնպէս՝ սրունք նմանեցան միայն իրենց վարդապետին, Յուդայի երկրէն չէին, ուր Օրէնքի տառը կը պաշտպանուէր, այլ էին Դալիլիայէն, որ հայրենի երկիրն էր միասին տեսանողներուն: Իմաստութիւն Սիրաքայ և Կառիք ժԲ. Նահապետաց ցուցուցին ներողամտութեան գերազանցութիւնը ուրիշ առաքինութեանց վրայ, իսկ Յիսուս, այդ տառքինութիւնները կեանքի վերածեց: Աստուածային ներողամտութիւնը և մարդկայինը նոյնն են ըստ էութեան, տարբերութիւնը տառիճանին մէջ է: Աստուածային ներութիւն արժանանալու համար, մարդիկ նախ ներելու են իրենց դէմ յանցապարտ դանուաղներուն յանցանքները: Յիսուս յաճախ շեշտեց հրէից կողմէն ընդունուած կեանքի կանոններէն զմասնս, սակայն ընդլայնելով զանոնք և ուղիղ մեկնութիւն տա-

լով անոնց: Լերան Քարոզին պատուէրներէն մին է, «Զամենայն զոր միանգամ կամիջիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ այնպէս և դուք արարէք նոցա, զի այս իսկ են Օրէնքն և Մարգարէք»: Ասոր նման է Սիրաքայ խմատութեան մէջ արուած պատուէրը. «Զոր ինչ ատէք մի տանէք այլոց»: Լերան Քարոզին ուրիշ մէկ պատուէրն է. «Մտէք ընդ նեղ դուռն, քանզի ընդարձակ է դուռնն և համարձակ ճանապարհն որ տանի ի կորուստ և բազումք են որ մտանն ընդ նա»: Նոյնը կը կարդանք Գ. Եզրասայ Գլ. Ի. 3—14 համարներուն մէջ տարբեր բառերով: Եթե ուսումնասիրենք ճանօթութիւնը բարբառական գրականութեան և անոնց մէջ աւանդուած բարոյախօսութեանց հետ իր ուսուցումներէն ոմանց համաձայնութիւնը, կասկածի չենթարկեր Անոր մեախականութիւնը: Անոնք փոխառութիւններ չէին, այլ վկայութիւններ զինքը կանխող տեսանողներէն այն նոր կեանքի մասին, զոր Եհեսու ապրեցաւ և որուն իրր Որդի Մարգոյ կատարելութեան օրինակը հանդիսացաւ:

Աշխարհի կատարածին և վերջին օրերու դէպքերուն մասին Եթսուսի նախաձայնութիւնները Մատթէոսի և Մարկոսի Աւետարաններուն մէջ ուշադրաւ են և իրենց բացատրութեանց ձևերով և պատկերացումներով մօտէն կը համաձայնին Գ. Եզրասայ տեսիլքներուն հետ, որոնք կը կանխեն Աւետարանները: Մատթ. ԻԴ. 29 համարին բովանդակութիւնն է հետևեալը. «Վաղվաղակի յետ նեղութեան աւուրցն այնոցիկ արեգակն խաւարեսցի և լուսին ոչ տացէ զլոյս իւր և աստեղք անկցին յերկնից և զօրութիւնք երկնից շարժեսցին»: Մարկոս կը յաւելու, «Մատնեսցէ եղբայր զեղբայր ի մահ, և հայր զորդի, և յարիցեն որդիք ի վերայ հարց և սպանանիցեն զնոսա», (Մարկ. ԺԳ. 12): Եզրաս կը գրէ. «Եւ եղիցի երկիր ամբոխեալ և երեւեսցէ արեգակն ի գիշերի և լուսինն ի տուընջեան, և ի փայտէ արիւն կաթնեսցէ և ի քարէ բարբառ լուիցեն, ժողովուրդք ընդ ժողովուրդս հարցին և բռնասցին նշանա-

դորձք. մարտիցին որդիք ընդ հարս և հարք ընդ որդիս,
մարք ընդ դստերս հակառակք ընդ միմեանս և եղբարք
ընդ եղբարս և սիրելիք ընդ ծանօթս»։ (Գ. Եղրտս Ե. 4 և
5, Նսեւ Զ. 24)։ Այս համարներուն մէջ «ի քարէ բարբառ
լուիցեն» բացատրութիւնը յարմարութեամբ կրկնուած կը
դանենք Յիսուսի պատասխանին մէջ առ Փարիսեցիս ուղ-
ղեալ, «Ասեմ ձեզ զի եթէ դոքա լուսցեն, քարինքս ա-
ղաղակեցեն»։ (Ղուկ. ԺԹ. 40)։

Վ Ե Ր Զ

10-11-42=3

Printed in Egypt
By NUBAR Press
1942

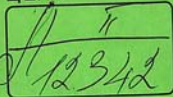
ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0013846

22.

ЦЕHA

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ

1. ԹՈՐԳՈՐ ՊԱՏԻԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ	Ե. Գ.
Հեղ. Ա. Ալաթյանեան, էջ Բ+712 սպ. 1940	30
2. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ	
Հեղ. Ա. Ալաթյանեան, էջ ԺԶ+407 սպ. 1941	25
3. ԱՍՏՈՒԱՆՈՒՆԶԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ	
Հեղ. Խ. Ս. Գուրեան. էջ Զ+144 սպ. 1942	15

Վաճառման կեդրոնակին է՝
«ՆՈՒ-ԳԱՐ» ՏՊԱՐԱՆ
14, Ghelt-el-Noubi, 14 - Le Caire